Tusenårigt arv

Skara stifts kyrkor

Tusenårigt arv

Skara stifts kyrkor

FÖRFATTARE:

Robin Gullbrandsson

SKARA STIFT
Skara stiftshistoriska sällskap
SKARA 2008

© Författaren 2008
Skara stift
ISBN 91-85200-62X
Ingår i Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie: 41
ISBN 978-91-977365-3-4
Omslagsbilder: framsida; Vilske-Kleva kyrka, baksida; takmålning i Ås kyrka.
Foto: författaren
Tryck: Elanders Sverige AB, Falköping, 2008

Innehåll

Förord, *Erik Aurelius* 7

Inledning 9

Kyrkomiljön 11

Medeltida kyrkor 23

1600- och 1700-talens om- och nybyggnader 35

Det efterreformatoriska kyrkomåleriet 46

Efterreformatoriska bildhuggeriarbeten 52

De nyklassicistiska kyrkorna (ca 1760-1860) 57

Bland- och nystilarnas kyrkor (ca 1860-1910) 71

Nationalromantikens och traditionalismens kyrkor 84

Modernismens kyrkor 94

Kyrkorestaureringar under 150 år 104

Konstnärer och dekoratörer under 1800- och 1900-talet 115

Gravminnen 121

Orglar 128

Sammanfattning 133

Källor och litteratur 138

Person- och ortnamnsregister 143

Bilaga Nr. 1 – Skara stifts kyrkor i tabellform 147

Bilaga Nr. 2 – Spridningskartor 177

Bilaga Nr. 3 – Färgfotografier 183

Förord

Gudstjänstens glädje är i alla religioner glädjen i att vara i samklang med livets krafter, med den makt ”som i sin famn all världen bär”. Och eftersom vi inte är datorer utan människor är det inte betydelselöst att rummet där vi firar gudstjänst är vackert, i vanlig mänsklig mening vackert.

Redan i Roms katakomber, där kristna samlades under jord till hemliga möten med Gud, var väggarna smyckade med bilder. När kristendomen på 300-talet kunde flytta upp ovan jord, började man bygga särskilda hus för sin gudstjänst. Då fick fantasin och skönhetsglädjen större spelrum i arkitektur och skulptur, färger, ljusspel, bilder, med tiden också musikinstrument. ”Rummet blev uppfyllt av orgelspel, och mitt skeptiska småprat blev stumt. Mänskligheten har utfört en del, som inte är så dumt”, skriver Alf Henriksson i en dikt som kort och gott heter ”Bach”.

Vad som anses vackert skiftar från tid till tid och plats till plats. Det finns outtömligt många sätt att göra en kyrka vacker, till Guds ära och folkets fröjd. Det räcker med en rundtur i den lilla del av kristenheten som är Skara stift – eller med att studera den rapport som härmed publiceras – för att tjusas av mångfalden. Även omkring den kyrka som inte brukar få turistbesök för sin skönhets skull, finns det i regel människor som menar att ”en främling far oss stolt förbi, men denna kyrkan älskar vi”.

Det är ju inte bara det ena eller andra i arkitektur och inredning som gör att man blir fäst vid en kyrka och finner den vacker. Det kan också bero på att byggnaden är förbunden med känslor. Den kan vara platsen för viktiga stunder i mitt liv, i mina föräldrars liv, i mina förfäders liv. Även en kyrka som man saknar personliga band till kan väcka känslor till liv om man börjar tänka på husets betydelse för andra, otaliga okända människor.

Valven är impregnerade av generationers böner. I dopfunten har det ena efter det andra av socknens eller stadens barn välsignats och lyfts ombord i Guds rike. Från predikstolen, barockgrant färgglad eller sobert grå eller vad den nu är, har Kristus genom bristfälliga tjänare talat sitt evangelium till alla som är tyngda av bördor. Vid altaret har han delat ut sitt liv och sin rättfärdighet till dem: ”Tag och ät. Drick av den alla.” Med orgelns hjälp har evangeliet sjungits in i släktled efter släktled och därifrån har postludiet ljudit, ”efterspelet” som samtidigt är ett förspel som hjälper oss att känna och förstå hur det är att leva bortom tid och rum i Guds glädje.

Hela byggnaden talar till oss: utanverk, insida och inredning. Den talar ett språk som vi kan förstå utan att sätta ord på det. Den ligger där den ligger, inte sällan är den ortens äldsta och märkligaste byggnad. Den fyller ingen funktion i samhället utan den talar om ett annat rike än denna världens makter. Ett rike som inte bygger på våra prestationer utan på Guds människokärlek. Huset är Guds rikes ambassad på jorden, dit vi kan gå in och komma i samklang med livets krafter, med Gud, och påminnas om att vi dag och natt lever under Guds vänliga blick.

Erik Aurelius
biskop

Inledning

Denna rapport är en sammanfattande analys av Skara stifts kulturhistoriska inventeringar och karaktäriseringar av kyrkobyggnader, ett arbete som genomfördes 2001–05 i samarbete med berörda länsstyrelser och länsmuseer. Inventeringen omfattade samtliga lokaler invigda för gudstjänst i Svenska kyrkan och ägda av densamma vid skiljandet av stat och kyrka 2000 samt några musealt bevarade kyrkor med andra ägare. Sammanlagt rör det sig om 469 anläggningar där merparten (417 objekt) utgörs av församlingskyrkor och kapell, i övrigt handlar det om gravkapell, museikyrkor och kyrksalar.

Arbetet har genomförts i enlighet med Riksantikvarieämbetets mallar för karaktärisering och byggnadsinventering. Varje anläggning finns inlagd i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister på Internet. De som svarat för inventeringsarbetet är stiftsantikvarie Inga-Kajsa Christensson samt byggnadsantikvarierna Elisabeth Andersson, Robin Gullbrandsson och Cathrine Sjölund.

Syfte

Rapporten är i första hand avsedd att tjäna som ett handläggarstöd för antikvariska och kyrkliga myndigheter på regional och nationell nivå. För mer kunskap om de enskilda kyrkorna hänvisas till Bebyggelseregistret. Alla kyrkor som ägdes av Svenska kyrkan 2000 har ett generellt lagskydd i kulturminneslagens fjärde kapitel. Kyrkor äldre än 1940 har ett djupare skydd med tillståndsplikt för ändringar. Detta gäller även ett antal yngre kyrkor enligt särskilt beslut. Kulturminneslagen omfattar även kyrkogårdar och kyrkotomter.

Under själva inventeringsprojektet var det inte alltid möjligt att sätta in den enskilda kyrkan i ett sammanhang större än det aktuella pastoratet eller kontraktet, varför det är först här som stiftsövergripande jämförelser av materialet kan göras. Rapporten avser inte att dubblera Sockenkyrkoprojektets publikation om Västergötland från 2002, däremot i vissa avseenden fördjupa och nyansera de slutsatser som dras där. Huvudmålet är att ge en bild av hur stiftets kyrkor ter sig i dag, vilka epoker och typer de representerar och i vilken grad de är bibehållna eller förändrade. Ett viktigt syfte är att peka på de kyrkor eller enskilda företeelser som är särdeles representativa och välbevarade. Vilka lokala eller regionala särdrag kan utläsas? Svaren är betydelsefulla för både kunskapsuppbyggnaden och handläggningen av stiftets kyrkoärenden. Eftersom inget djupstudium av materialet kan företas inom dessa ramar är ytterligare ett syfte att lyfta fram potentiella forskningsobjekt.

Metod, avgränsningar och disposition

Den överväldigande mängden av fakta som samlats i Bebyggelseregistret kan inte i sin helhet kartläggas inom ramen för detta projekt, varför genomgången av inventeringsresultatet begränsats till själva karaktäriseringstexterna för varje anläggning. I flera fall har respektive inventerare sammanställt sina intryck från ett kontrakt och där pekat på kyrkor som kan vara av nationellt eller regionalt intresse. Dessa tämligen informella texter har varit en utgångspunkt för att lyfta fram välbevarade eller på annat sätt intressanta kyrkobyggnader. De övergripande frågeställningarna för slutrapporten har utformats i samarbete med Göteborgs och Karlstads stift, vilkas slutrapportarbete löper parallellt. Detta underlättar jämförande studier över stiftsgränserna.

Kyrkobeståndet har grovt delats upp efter epoker och stilar:

- Medeltida kyrkor
- Om- och tillbyggda medeltidskyrkor
- Nyklassicistiska kyrkor
- Bland- och nystilskyrkor
- Nationalromantiska och traditionalistiska kyrkor
- Modernistiska kyrkor

Denna indelning svarar mot rapportens kapitel. Under varje kapitel diskuteras inredning och utsmyckning samt upphovsmän. Till detta kommer kapitel om restaureringshistorik, gravminnen och kyrkomiljöer. I varje fall lyfts goda exempel fram utifrån om de är typiska, unika eller ovanligt välbevarade. Exemplifieringen har skett i samråd med antikvarisk expertis på länsstyrelse och länsmuseer. För detta urval har mer djupgående studier av inventeringsmaterialet varit aktuellt. Domkyrkorna i Skara och Mariestad samt Varnhems klosterkyrka är självklara nationalhelgedomar som behandlats ingående i forskningen. Med hänsyn till deras särställning och denna rapports omfång så berörs dessa kyrkor nästan enbart i den mån de haft betydelse för stiftets övriga kyrkor. I slutet av rapporten sammanfattas bilden av stiftets kyrkobestånd med hänsyn till regional/lokal särart och bevarandemässig situation. I tabellform som bilaga redovisas samtliga kyrkobyggnader med byggnadstid och byggmästare/arkitekt om känt. Där framgår även specifika egenskaper i en kommentar. Fotografierna i rapporten är tagna av författaren om inget annat anges och stammar till stor del från inventeringsarbetet.

Det huvudsakliga källmaterialet är karaktäriseringstexterna och befintlig forskning om olika företeelser i materialet. Detta medför begränsningar, bland annat behandlas kyrkogårdarna och inventarierna mycket översiktligt inom detta projekt. Rapportens omfång och djup står också i relation till det halvår som fanns till förfogande för arbetets genomförande. För fackgranskning och korrekturläsning tackas Erik Aurelius, Britt-Marie Börjesgård, Thomas Carlquist, Inga-Kajsa Christensson, Eivind Claesson, Markus Dahlberg, Victor Edman, Sven-Erik Falk, Niclas Fredriksson, Erik Holmström, Karl-Arne Karlsson, Ann-Katrin Larsson, Lars-Göran Lönnermark, Elisabet Orebäck Krantz, Ingrid Sjöström, Gunilla Tange och Eva Vikström.

Kyrkomiljön

Kyrkobyggnaden, dess placering och närmiljö är en oumbärlig del av det svenska kulturlandskapet och är en fixpunkt sedan tusen år. Ett åttiotal av stiftets kyrkomiljöer utgör riksintresse för kulturmiljövården eller ingår i större sådana områden som Falbygden, Kinnekulle, Kålland och Ätradalen. Riksintressena speglar landets kulturhistoria.

Läget

Kyrkan har ofta en central placering i socknen. Kyrkobyggnadens symbolvärde framhävs av dess läge. I framförallt norra Vadsbo och norra Sjuhäradsbygden ligger kyrkorna på markanta åsryggar, exempelvis Kölingared och Ödenäs som reser sig högt över de omgivande skogarna. På Kålland är mönstret samma, men åsarna är låga. Dessa höjdlägen har även en naturlig förklaring i och med att marken där var lättbrukad och lämplig för bosättning. På Falbygden ligger byarna i sluttningar vid dalgångar. Ursprungligen omgavs de flesta kyrkplatser av en kyrkby, vilket idag är långt ifrån regel. 1800-talets skiften har i hög grad förändrat kulturlandskapet. I stora delar av stiftet är kyrkbyarnas gårdar utflyttade till nya lägen och bara någon eller några enstaka gårdar står kvar på den gamla bytomten. I en del fall återstår bara kyrkan och markerar det gamla byläget.

Kyrkor som tillkommit genom sammanbyggnad (byggande av gemensam kyrka för två eller flera församlingar) mellan socknar tenderar att ligga vid gränsen mellan socknarna, utanför byarna, så exempelvis Fridhem. Några kyrkbyar har undgått utskiftning av bebyggelsen och bildar värdefulla helheter. Prov på detta är Long på Varaslätten, radbyn Gillstad på Kålland och Dimbo på Östfalan. Sistnämnda är landskapets största by.

Många av stiftets kyrkbyar har förhistoriska rötter. Placeringen av kyrka och kyrkogård i anslutning till eller rentav på ett gravfält vittnar om en strävan efter kontinuitet i sam-

Dimbo, en av stiftets största kyrkbyar, ligger i direkt anslutning till ett järnåldersgravfält.

band med kristendomens införande. I åtminstone 39 fall finns en tydlig platskontinuitet. Kyrkbyarna i Dimbo, Flistad, Forsby, Hol, Häggesled, Larv, Levene, Norra Vånga, Od, Råda, Skalunda och Tun har en förhistoria som centralplatser, vilket manifesterar sig i stora gravhögar, rösen, gravfält och runstenar. I Forsby och eventuellt i Ås är kyrkorna till och med byggda på en gravhög. Genom att vara ”högaby” kunde en del av dessa byar behålla sin centralortsposition långt in i historisk tid som exempelvis häradscentret Norra Vånga med sin tingsplats.

Till skillnad från mälarlandskapen är det endast begränsade delar av Skara stift som haft en tydlig adelsprägel. Detta gäller Kålland, Kinnekulle, Guldkroken vid Vättern och delar av Vadsbo. Här finns ett ofta avläsbart samband mellan kyrka och gods. De mest utpräglade exemplen är Eks kyrka som ingår i Stora Eks monumentala herrgårdsanläggning, Hömbs kyrkby med enhetlig bebyggelse från ca 1800 utformad av von Essen på Kavlås, Främmestads kyrka vid godset med samma namn och Norra Fågelås vid Almnäs. I de tre sistnämnda fallen understryks sambandet mellan gods och kyrka av alléer. Ett 20-tal av stiftets kyrkomiljöer har en godsprägel. Gudhem, Levene, Long och Kungslena kyrkor ligger vid gamla kungsgårdar. I Finnerödja och Nykyrka rör det sig om järnbruk, vilket är betecknande för järn- och skogsbygderna i mellersta och södra Sverige.

Kyrkplatsen och dess byggnader

Kyrkomiljön omfattar inte bara kyrkobyggnad och kyrkogård, utan även ett visst spektrum av byggnader som under seklernas lopp fogats till densamma. Kyrkan och dessa byggnader var socknens andliga och världsliga centrum. På kyrkbacken samlades sockenfolket varje söndag. Fram till konventikelplakatets upphävande 1858 var sockenborna ålagda att bevista gudstjänsten i den egna kyrkan.

Prästgårdar

Prästgården äger en särställning i svensk kulturhistoria, med rötter i tidig medeltid. Den var inte bara boställe för kyrkoherden, utan även socknens administrativa centrum eftersom kyrkoherden var en nyckelperson i socknens kommunala liv fram till kommunreformen 1862. Prästgården var ett slags kulturellt centrum i socknen i och med att kyrkoherden eller komministern vanligen var den enda personen med egentlig utbildning.

Prästhemmen kunde under upplysningstiden utvecklas till mönstergårdar. Prästgården och dess byggnader var socknens ansvar. 1988 upphörde tjänstebostadstvånget för präster, varefter större delen av prästgårdarna i stiftet har avyttrats. Idag kvarstår endast ett försvinnande litet antal prästgårdar som kyrkoherdeboställen; några används som församlingshem och pastorsexpedition.

Hova prästgård från 1792 är idag byggnadsminne. Foto: Elisabet Orebäck Krantz.

Nästan alla stiftets prästgårdar är uppförda under 1800-talet med herrgårdsliknande salbyggnader, vilka ersatt betydligt enklare föregångare. De prydliga byggnaderna och parkliknande trädgårdarna var förebilder för böndernas egna gårdar. De äldsta bevarade prästgårdsbyggnaderna i stiftet är från 1600-talet, bland annat gäller detta byggnadsminnet komministergården Bönared i Bjurbäck. En särställning intar Västra Tunhem med mangårdsbyggnad från 1722 och elva andra

byggnader, vilka bildar den mest kompletta och bäst bevarade prästgårdsmiljön i stiftet. Västra Tunhem är tillika med prästgårdarna i Hova (1792) och Fredsberg (1802) byggnadsminnesförklarad.

Till bevarade äldre prästgårdsbyggnader kan även räknas Amnehärad (1798), Björsäter (ca 1756), Daretorp (1751), Forshem (1790), Grevbäck (1807), Lekåsa (1793), Norra Fågelås (1754), Undenäs (1766) och Vättlösa (1803). Några av dem har byggts om och till under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Bland välbevarade prästgårdar från 1800-talet finns exempelvis Broddetorp, Eriksberg, Flistad, Habo, Hassle, Sandhem, Sunnersberg, Torsö, Yllestad och Östra Tunhem. I Sunnersberg finns en mycket intakt prästgårdsmiljö med flera byggnader, detsamma gäller i Horn.

Under 1900-talets första hälft är några prästgårdar uppförda i nationalromantisk respektive klassiserande stil. Nykyrka prästgård från 1919 uppges vara ritad av Isak Gustaf Clasons arkitektkontor, ett gott prov på nationalromantik. Under tidigt 1900-tal ägnades stort intresse åt det arkitektoniska kulturarv som de gamla prästgårdarna utgjorde och de blev en förebild för nybyggnation. Flera äldre prästgårdar ritades om av bland andra länsarkitekt Allan Berglund och Adolf Niklasson, varvid de byggdes till och gärna gavs klassicerande drag som frontoner. Prästgårdarna i Beateberg (1923), Forsvik (1927), Valstad (1929) och

Murat sockenmagasin från 1700-talet vid Forsby kyrka.

Värsås (1923) är ritade av Skövdearkitekten F A Neuendorf och söner och representerar en kvardröjande nationalromantisk smak med klassicerande detaljer. Denna var förhärskande ännu 1937 när Sparlösa prästgård byggdes. Ett undantag utgör den närmast funktionalistiska prästgården i Od från 1935, ritad av arkitekt John Hollstrand. Efterkrigstidens prästgårdar liknar ofta sin samtids moderna villor och ligger inte alltid i anknytning till kyrkomiljön. 1910 infördes ny prästlönelag och boställsordning, varefter prästen inte längre behövde bedriva jordbruk för sitt uppehälle. Redan 1862 hade jordbruket börjat arrenderas ut, varför arrendatorsbostäder ofta finns i anslutning till prästgårdarna, vanligen uppförda

åren efter 1910. Denna utveckling fick till följd att många av prästgårdarnas ekonomibyggnader försvunnit. De en gång föredömliga, men underhållskrävande prästgårdsparkerna är nu ofta tämligen igenväxta eller utslätade. Prästgårdarna i stiftet är dokumenterade i inventeringar som utfördes av länsstyrelserna 1976–86, men någon övergripande studie är inte gjord.

Klockarboställen, tiondebodar, sockenmagasin och kyrkstallar

Många av de mer välbeställda socknarna hade ett klockarboställe. Klockaren var prästens högra hand och svarade även för undervisningen av socknens barn och ledningen av psalmsången under gudstjänsterna. Särskilda klockargårdar finns bevarade bland annat i Eggby, Ugglum och Västra Tunhem. I Odensåker ligger Klockarbolet med intakta 1700-talsbyggnader, idag byggnadsminne.

Tiondebodar och sockenmagasin finns bevarade på åtminstone 27 kyrkplatser i stiftet, men har troligen ingått i de flesta; ytterligare fyra kyrkplatser har byggnader som kan tolkas som magasin. Tiondebodarna tjänade som förvaring för den naturaskatt som under medeltid betalades till kyrkan och sedermera till kronan. Endast fyra tiondebodar har kunnat beläggas vid den aktuella kyrkoinventeringen, Acklinga, Berg, Högstena och Lyrestad. Bodarna i Acklinga och Berg är stenhus med medeltida ursprung, omistliga som historiska dokument. Sockenmagasinen fungerade både som spannmålslager för nödår och som ett slags sockenbank där spannmål in- och utlånades. Några av dem var ursprungligen byggda som tiondebodar eller kyrkhärbärgen. Sockenmagasinet i Häggum kombinerar kyrkhärbärge i murad nedervåning med sockenmagasin i timrad övervåning.

Större delen av sockenmagasinen tycks härröra från 1700-talet eller 1800-talets förra hälft. Utförandet på magasinen spänner från små timmerhus som i Brevik till tvåvånings stenhus som i Forsby, eller kombinationer av murad nedervåning och timrat loft. En del av magasinen och bodarna har under 1900-talet fått ny användning som bårhus, medan andra kvarstått som förråd eller i något fall hembygdsmuseum.

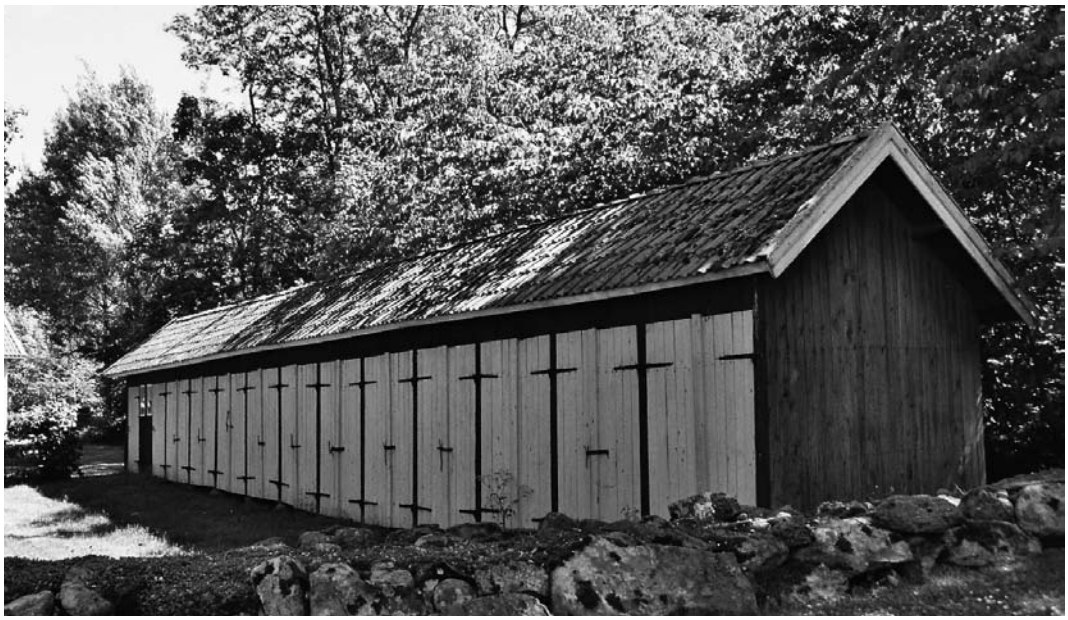

Välbevarade kyrkstallar vid Sparlösa kyrkogård.

Kyrkstallar har funnits vid de flesta kyrkor till följd av att många sockenbor hade lång kyrkväg. Idag återstår endast ett 20-tal kända kyrkstall. Vanligen har de överlevt som förråd. De härrör från 1800-talets andra hälft och 1900-talets första och har en enkel karaktär med som regel rödfärgade locklistpaneler och tegeltäckta sadeltak. Ovanligt är stallet i Österplana som är byggt av kalksten och stallet i Norra Fågelås med sina dekorativa detaljer i schweizerstil. Prov på mycket välbevarade och karaktäristiska kyrkstallar finns i Essunga, Fölene, Lena, Sparlösa och Södra Kedum.

Skolor och fattigstugor

Vid sidan av prästgården kom skolan under 1800-talet att bli det mest framträdande inslaget i kyrkomiljön. Med 1842 års folkskolestadga infördes allmän skolplikt. Dessförinnan hade dock en del skolinitiativ tagits av filantropiskt sinnade adelsmän. Ett typiskt uttryck för detta är skolan vid Bjurums kyrka, uppförd 1770 av ägaren till Stora Bjurum. Ett annat är den av prosten Jonas Silvius bekostade skolan i Tun från 1763. Större delen av skolorna är dock tillkomna efter 1842. Kopplingen mellan kyrka och skola var stark redan från början och bestod till 1950-talet. Folkskolläraren var samtidigt församlingens organist. Småningom delades skolan upp i småskola och folkskola, varvid ytterligare en skolbyggnad uppfördes, dock inte alltid vid kyrkan. De nuvarande byggnaderna är ofta andra generationen på platsen och stammar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. De förra utmärker sig genom rik snickarglädje, inte sällan uppförda efter mönsterritningar, och de senare genom ett nationalromantiskt eller klassicerande formspråk. Till skolorna hör ofta en lärarbostad. Idag är skolorna med få undantag nedlagda och tjänar som församlingshem, bygdegårdar eller privatbostäder.

Den byggnadskategori som i lägst grad bevarats är fattigstugan. 1686 års kyrkolag stadgade socknens ansvar att uppföra härbärge för de fattiga; en annan lösning var så kallad rotegång. Endast fyra fattigstugor har belagts vid kyrkoinventeringen, i Gökhem, Hömb, Kyrkefalla och Lavad. Dessa besitter ett högt socialhistoriskt värde. 1918 ålades kommunerna att uppföra ålderdomshem, vilka i många fall byggdes på platsen för den gamla fattigstugan. Sådana, ibland nästan herrgårdsliknande, ålderdomshem ingår i några kyrkomiljöer, exempelvis Daretorp och Särestad.

Många andra byggnader kan ingå i en kyrkomiljö. I gamla häradscentra som Binneberg, Holmestad, Värsås och Örslösa finns tingsplatser och därmed intimt sammanhörande gästgiveribyggnader. I Undenäs finns en bevarad sockenstuga som speglar det kommunala självbestämmande som sockenstämmorna utgjorde. Ofta tycks sockenmännen dock ha nyttjat prästgård, kyrka eller skola för stämmorna, vilket kan förklara att bara en sockenstuga kunnat påvisas idag. Kyrkhärbärgen finns i Brämhult och Bällefors. Med införandet av full näringsfrihet vid 1800-talets mitt lokaliserades ofta lanthandlar till kyrkplatserna. Lanthandlar i drift har under de senaste två decennierna blivit en sällsynthet. Från tidigt 1900-tal fram till idag har församlingshem byggts vid många kyrkplatser, en yttring av folkkyrkotankens viktiga församlingsvård.

Det är få kyrkomiljöer som idag kan spegla hela spektrat av byggnadskategorier, i flertalet fall rör det sig bara om kyrka, prästgård och skolbyggnad. Till de mer helgjutna miljöerna kan räknas Dala, Dimbo, Forsby, Gökhem, Holmestad, Hömb, Kungslena, Larv, Levene, Medelplana, Norra Fågelås, Od, Särestad, Tun och Västra Tunhem, varav flera med förhistorisk platskontinuitet.

Kyrkogården

Kring sockenkyrkan finns en kyrkogård som får anses vara jämngammal med den första kyrkobyggnaden på platsen, det vill säga från tidig medeltid, i något fall kanske ännu äldre. Om den medeltida kyrkogårdens utseende vet vi föga. Det vi vet är att den var väl avgränsad för att markera gränsen mellan vigd och ovigd jord. Inom stiftet var det åtminstone till 1700-talet brukligt att kyrkogården inhägnades av en timmerbalk, vars skötsel var uppdelad mellan socknens hemman. De enda balkar som bevarats i stiftet finns i Brandstorp och Södra Råda; de är i det närmaste unika även nationellt.

Stiglucka in till Flakebergs kyrkogård.

Kombinerad stiglucka och klockstapel från 1827 i Främmestad, en av två bevarade i stiftet.

Med få undantag omges kyrkogårdarna idag av kallmurar av gråsten eller i platåbergens närhet av kalksten. Dessa är vanligen anlagda under 1700-talets senare del (till följd av kungligt påbud 1764) och 1800-talet. Kyrkogården i Norra Fågelås hägnas delvis av en ovanligt påkostad putsad mur med kreneleringar och plåtavtäckning, ett uttryck för miljöns adliga prägel. Till många kyrkogårdar har ingången varit utformad som en stiglucka, murad eller timrad. Under 1800-talet försvann många av dem och ersattes av grindstolpar i huggen sten. 21 kyrkogårdar har kvar sina stigluckor, alla är de murade och härrör överlag

Kyrkogården kring Ornunga gamla kyrka är den enda i stiftet som helt behållit den ålderdomliga ängskaraktär som var vanlig innan 1900-talet.

från 1600- och 1700-talen. Synnerligen välbevarade och typiska är stigluckorna i Eriksberg, Kungslena och Medelplana. Mer ovanliga är stigluckorna i Västerplana och Grevbäck med sina huggna kalkstensdetaljer, den senare rest 1758 på adligt initiativ i klassicistisk form. Stigluckorna i Främmestad (1827) och Norra Björke (1818) är de enda kvarvarande företrädarna i stiftet för en tidigare vanlig typ med träöverbyggnad för klockor, en kombination av stiglucka och klockstapel. Fem stigluckor är uppförda under 1900-talet som ett sätt att knyta an till en gammal tradition. Till kyrkogårdens inhägnad hör sedan 1700-talet en krans av lövträd innanför muren. Gustav III påbjöd i upplysningens anda planterandet av träd för att motverka de osunda dunster som kyrkogårdarna ansågs utsöndra.

Ängskyrkogården

Fram till slutet av 1800-talet, och i en del fall in på 1900-talet, såg den typiska landsbygdskyrkogården ut som en äng med högt gräs, upptrampade gångar, små jordhögar över gravarna, multnande träkors och ganska få stenvårdar. Varje hemman hade sitt område. Fram till 1819 var det klockarens privilegium att låta sina djur beta på kyrkogården, därefter övergick man till att slå gräset som hö. Denna ängskaraktär kan idag bara betraktas på ödekyrkogårdar och kyrkogårdarna kring de gamla ödekyrkorna Eriksberg, Norra Kyrketorp, Ornunga och Suntak. Dessa tre kyrkogårdar har behållit sin småskalighet och det är oklart om de utvidgats. Deras planform är i det närmaste kvadratisk. De i princip rundade kyrkogårdarna i Jällby och Södra Lundby tycks också ha kvar sin ursprungliga form. Samma ålderdomliga form är klart avläsbar i Hedared och Od, omfattande utvidgningar till trots. Huggna gravvårdar av sten var före industrialismen en ganska dyrbar och därför begränsad företeelse. Man kan i det material som bevarats – huvudsakligen från 1600- och 1700-talen – utläsa olika regionala särdrag. På Kålland och kring Kinnekulle var det vanligt med hjulkors av kalksten, sannolikt tillverkade i Västerplana. I Ätradalen och på Östfalan möter vi säreget svampformade gravstenar av kalksten och i Gäsene härad gravste-

Handhuggna allmogegravstenar från 1600- och 1700-talen på Rackeby kyrkogård.

nar av gråsten med en än märkligare profil, nästan som en människofigur. Vanligen bär dessa allmogestenar från 1600- och 1700-talen endast årtal och initialer, de mer påkostade av kalksten pryds ibland av en änglaflykt i relief. Större koncentrationer av handhuggna stenar finns bland annat på kyrkogårdarna i Friel, Gösslunda, Jällby, Kungslena, Long, Mulseryd, Norra Kedum, Rackeby, Tämta och Vättlösa. En övergripande studie av materialet saknas. I Larv och Västerplana skapar 1700-talstumbor karaktär åt delar av kyrkogårdarna. Smideskorsen i Nykyrka och Öreryd minner om smederna på bruken Ryfors och Nissafors och är typiska för järnbygder.

1800-talets parkkyrkogård

Utvecklingen mot dagens kyrkogårdar inleddes kring sekelskiftet 1800 och var delvis en följd av upplysningstidens uppmärksammande av hygienens betydelse. Två omständigheter spelade en stor roll för kyrkogårdarnas ordnande. Den ena var att 1815 förbjöds den sedan senmedeltiden allt mer utbredda seden att gravlägga sina döda under kyrkgolvet. Genom att adel och prästerskap tvingades begrava de döda utanför kyrkan höjdes kyrkogårdens status, från att ha varit tämligen negligerad. Några tidiga adelsgravar finns i stiftet; de i Sventorp (ca 1795) och Kölingared (1819) anspelar genom sin gravhögsform på den nyvaknade göticismen medan ett gravkor i Medelplana formats som en antik sarkofag.

Den andra omständigheten var 1805 års påbud att nya kyrkogårdar inte fick anläggas inne i städerna utan skulle placeras utanför stadsgränsen. Det första provet på en sådan utlokaliserad stadskyrkogård i stiftet finns i Vänersborg. Denna kyrkogård anlades 1808 i en förenklad version av Fredrik Magnus Pipers storstilade ursprungsförslag. 1815 följde Sankt Ansgars griftegård i Borås och 1825 Skara gamla begravningsplats, varvid man övergav de gamla kyrkogårdar som omslöt Caroli och domkyrkan.

De gamla stadskyrkogårdarna kring stadskyrkorna i stiftet omvandlades under 1800-talet

Norra kyrkogården i Lidköping är representativ för de nya stadskyrkogårdar som under 1800-talet anlades utanför stadsgränserna. Påkostade borgargravar präglar intrycket.

till kyrkparker när nya begravningsplatser anlagts. Det äldsta och mest utpräglade provet på detta finns kring Sankt Nicolai i Lidköping där en engelsk park anlades 1861 med karaktäristiskt slingrande gångar, sorgeträd och sparade gamla vårdar. Lidköpings norra kyrkogård från detta år är en välbevarad representant för det parkmässiga kyrkogårdsideal som växte fram under 1800-talet efter kontinentalt mönster. Den typiska kyrkogården vid förra sekelskiftet är ordnad med rätvinkliga gravkvarter mellan grusgångar. Gravarna är uppdelade i familjegravar som kan köpas och ensamgravar som är gratis, den så kallade allmänna linjen. Familjegravarna ligger väl synliga vid gångarna med påkostade monument och grusytor inhägnade av stenramar, häckar eller konstfulla staket i smide eller gjutjärn. Industrialiseringen av gravvårdstillverkningen vid mitten av 1800-talet medförde att allt bredare lager av befolkningen kunde ha råd med en gravvård, samtidigt tynade de regionala gravvårdskulturerna bort. Status uttrycktes på höjden med resliga bautastenar och obelisker i granit. Titel angavs på vården från de högsta skikten ned till hantverkarna.

Ännu kring 1900 var det vanligt med enkla träkors i allmänna linjen. Den välbevarade allmänna linjen på Sankta Elin i Skövde med sina vita träkors är idag unik i stiftet, eftersom enklare gravvårdar ofta skattat åt förgängelsen. Klart avläsbar allmän linje har på kyrkogårdarna ett stort socialhistoriskt värde och speglar den lilla människan i samhället.

Från grus till gräs

De välordnade stadskyrkogårdarna blev förebilder för landsbygdskyrkogårdarna kring sekelskiftet. Räta vinklar, grus, gravinhägnader och högresta stenar kom att prägla kyrkogårdarna under större delen av 1900-talet. Denna karaktär är dock i påtagligt lägre grad bevarad på landsbygden än i städerna. Mycket goda exempel bland stadskyrkogårdarna är förutom ovan nämnda Norra kyrkogården i Lidköping: Sankt Ansgars (1815–87) och Sankta Birgittas (1893) griftegårdar i Borås, Södra begravningsplatsen i Mariestad (1886), Hjo kyrkogård (1890-talet) och Sankt Sigfrids kyrkogård i Skövde.

En handfull landsbygdskyrkogårdar har kvar det förra sekelskiftets karaktär med inhägnade grusgravar. På Skeby kyrkogård är en stor del helt grustäckt.

På landsbygdens kyrkogårdar har karaktärsskapande grusbäddar, gångar och gravinhägnader i stor utsträckning rationaliserats bort under efterkrigstiden till förmån för sammanhängande gräsytor som kan klippas med maskin. Sedan 1930-talet hade framför allt arkitekter propagerat mot de ”stenöknar” som kyrkogårdarna blivit och ville knyta an till äldre traditioner och återinföra gräset.

Bevekelsegrunderna på den ordinära landsbygdskyrkogården för omläggning av kvarteren från grus till gräs verkar oftast ha varit och vara förenklad skötsel. Dessa förändringar tenderar att släta ut 1800-talets karaktär. Landsbygdskyrkogårdar som i hög grad ännu präglas av 1800-talets parkideal genom kvartersutformning, gravar och växtlighet är bland andra Bjärklunda, Broddetorp, Bälinge, Bäreberg, Källunga, Luttra, Medelplana, Molla, Skeby, Sparlösa, Vassända-Naglum, Våmb, Väne-Åsaka och Västra Tunhem.

1915 introducerades landskaps- eller skogskyrkogårdskonceptet i Sverige med Gunnar Asplunds och Sigurd Lewerentz förslag till Skogskyrkogården i Stockholm. Den efter naturen anpassade kyrkogården var en reaktion mot de rutmönstrade gruskyrkogårdarna och förebilderna hämtades från Tyskland.

Den första skogskyrkogården i stiftet är ovanligt nog en utvidgning av en ordinär landsbygdskyrkogård i Vinköl 1937–40. Här ingår för tiden typisk ceremoniplats med katafalk, avsedd för friluftsbegravningar. De ceremoniplatser som utförts är idag ofta omdanade till minneslundar, varför intakta exempel som i Råda och Västra Tunhem har ett högt värde. Under 1940-talet tillkom de mycket konsekventa landskaps- respektive skogskyrkogårdarna Sankta Birgitta i Skövde (arkitekt Sven Ivar Lind) och Sankt Sigfrid i Borås (stadsarkitekt Harald Ericson); båda omfattas av kulturminneslagen. Andra skogskyrkogårdar i stiftet är utvidgningen av Tibro begravningsplats 1959 (arkitekt Samuel Kaldén), Nolby i Alingsås från 1960-talet samt skogskyrkogårdarna i Karlsborg och Mariestad från 1970-talet.

Vid sidan av skogskyrkogårdarna gjordes strikt arkitektoniskt uppbyggda nya och utvidgade kyrkogårdar, gärna med axialt utlagda processionsvägar understrukna av alléer. Låga häckar längs gravarna användes för att skapa mindre rum. Ett gott exempel på dessa kyrkogårdar är Norra kyrkogården i Tidaholm från 1930, ritad av länsarkitekt Allan Berglund.

Under efterkrigstiden tenderar de monumentala axlarna försvinna från de många utvidgningsprojekten. En genomgående utveckling från och med 1930-talet har varit utjämnandet av statusskillnader i gravarna. Bestämmelser om maximihöjd, material och förbud mot gravinhägnader har lett till ett enhetligt gravskick med tämligen likartade låga vårdar, vanligen i ljus, opolerad granit. Enhetligt formgivna gravvårdar spelar ofta en stor roll i de större helheter som kännetecknar det senare 1900-talets kyrkogårdar.

Idag går gravskicket på nytt mot en högre grad av individuellt uttryck. Kremeringens introducerande i de trångbodda städerna i början av 1900-talet har lett till urngravskvarter på de flesta stadskyrkogårdar. Det sena 1900-talets minneslundar speglar såväl en önskan efter anonymitet som en kraftigt minskad rotfasthet i samhället, vilket även gäller för de nya asklundarna. Minneslundar förekommer idag även på landsbygdskyrkogårdar.

Kyrkogårdarnas äldre gravvårdsbestånd besitter höga kultur- och personhistoriska värden samt i en del fall också konstnärliga. Som exempel på det sistnämnda kan anföras den Sagerska familjegraven i Nykyrka, ritad av I G Clason, och Torben Gruts monument över Jonas Silvius i Tun. Kyrkogårdsinventeringar bedrivs sedan 2004 av bland andra Västergötlands museum och ger en fördjupad kunskap om stiftets kyrkogårdar, viktig för framtida vård och underhåll. I inventeringarna ingår värdering av gravvårdsbestånd och förslag till riktlinjer för vad som skall bevaras.

Klockstaplar

De fristående klockstaplarna av trä är en utpräglat nordisk byggnadstyp och representerar lokalt timmerkunnande. Klockstaplar är resta vid 82 av stiftets kyrkor och kapell (moderna kyrkor ej inräknade). Liksom i landet som helhet härrör huvuddelen från 1600- och 1700-talen.

De flesta är av klockbockskonstruktion med snedstöttade stolpar som bär klockorna och en huv. Ursprungligen har flertalet varit av denna typ med spånklädsel, men under 1700- och 1800-talen har många klätts in och fått brädpanel varigenom konstruktionen dolts. En mer tornliknande konstruktion har några klockstaplar i Kåkind och södra Vadsbo: Brevik, Grevbäck, Norra Fågelås, Ransberg och Vad.

Flera olika lokala traditioner kan utläsas ur det bestånd som bevarats till idag. Något närmare studium har inte kunnat göras i detta sammanhang, men några olika särdrag kan presenteras. Mest anslående är de 15 klockbockar i Gäsene härad och österut som inklätts under decennierna kring 1800 till kjolliknande former. Kring Hökensås finns mycket höga och smäckra klockstaplar i Bottnaryd, Brandstorp, Daretorp, Habo och Velinga, bland de mer påkostade i stiftet. En kontrast till dessa är de enkla låga, öppna klockbockarna på södra Kålland med sina små sadeltak, varav fyra är bevarade. På Falbygden förekommer ett antal likaledes öppna klockstaplar med karaktäristisk svamphattsform på huven, bland annat i Gökhem.

Klockstapel i Mjäldrunga av en typ vanlig i Gäsene härad med kjolform till följd av inklädnad med panel.

Klockstaplarna är förändrade i så måtto att klockorna här, liksom i tornen, försetts med elektrisk ringning. De enda undantagen bland äldre klockstaplar tycks vara i Ornunga, Tengene och Vårkumla. Ett fåtal klockstaplar är tillkomna efter 1800-talets början. Prov på det sena 1800-talets snickarglädje utgör klockstaplarna i Fåglum och Södra Fågelås. Under 1900-talet har ett flertal traditionellt utformade klockstaplar rests vid kapell och återinvigda ödekyrkor.

Gravkapell och andra byggnader

Under 1800-talet uppstod behov av bisättningsbyggnader på de nyanlagda kyrkogårdarna vid städerna. Stiftets äldsta gravkapell är uppfört 1861 i nygotisk stil på Norra kyrkogården i Lidköping. Dess exteriör är välbevarad. Oförändrad exteriör har även de följande, oputsade tegelkapellen Sankt Sigfrid i Skövde (1877), Sankt Ansgar (1879) och Sankta Birgitta (1906) i Borås samt Håjum i Trollhättan (1913). Boråskapellen är de enda som kan sägas ha behållit sin ursprungliga karaktär invändigt, medan många förändrats kraftigt eller används som förråd.

Gravkapell finns på såväl stadskyrkogårdar som utvidgade landsbygdskyrkogårdar. De flesta gravkapell har tämligen okända lokala arkitekter eller byggmästare som upphovsmän. Norra kyrkogårdens kapell i Tidaholm från 1934 är ritat i sobert historiserande stil av den lokale köpmannen och konstnären Evald Gillbrand.

Bland namnkunniga arkitekter finner vi boråsarkitekten Lars Kellman bakom det natio-

nalromantiska Sandåkers gravkapell i Ulricehamn från 1914. Gravkapellen i Tibro (1930), Toarp (1942) och Habo (1945) har ritats i traditionell anda av den till Svenska kyrkans diakonistyrelse knutne arkitekten Karl Martin Westerberg. Kapellet i Habo anspelar i sin träarkitektur på kyrkan. Mofalla gravkapell från 1929 är ritat av länsarkitekt Allan Berglund och bär drag av västgötsk medeltidskyrka genom bland annat takryttare. Gräsvikens gravkapell i Karlsborg från 1939 är däremot nästan funktionalistiskt i sin mycket strama form. Stiftets nyaste gravkapell är Marie gravkapell i Skara från 2006, vilket därmed är stiftets yngsta sakralbyggnad.

Många kyrkogårdar har under 1900-talet försetts med bårhus, varav flera ritats av arkitekterna Axel Forssén och Adolf Niklasson. Utformningen är som regel diskret med putsade väggar och sadeltak. Enklare byggnader för vaktmästarpersonal och besökstoaletter samt förråd har tillkommit vid utkanten eller strax utanför de flesta kyrkogårdar under efterkrigstiden. Dessa har vanligen rödfärgad träpanel och tegeltäckt sadeltak.

Medeltida kyrkor

Skara stift är jämsides med Lund det svenska stift som besitter störst andel helt eller delvis bevarade kyrkor från tidig medeltid. Av 164 kyrkobyggnader med medeltida ursprung torde alla utom sju kunna räknas till 1100-talet och 1200-talets första hälft.

Kyrkobeståndet i stiftet har länge varit föremål för intresse. Redan på 1600-talet lät greve Magnus Gabriel De la Gardie dokumentera kyrkorna i Läckö grevskap genom antikvarierna Peringskiöld och Hadorph. Under det tidiga 1900-talet inledde riksantikvarie Sigurd Curman och konsthistorikern Johnny Roosval det nu vilande projektet *Sveriges kyrkor,* med start i Kållands härad. Detta genererade de första rent konstvetenskapliga studierna av materialet, främst Ernst Fischers (1920). De romanska absidkyrkorna och gravhällarna har behandlats av Folke Högberg (1960; 1965). Under senare tid har medeltidskyrkorna väckt nytt intresse från medeltidsarkeologer som Eivind Claesson (1989) och Johan Runer (2006) samt konsthistoriker som Markus Dahlberg (1998). Här nedan kommer endast kyrkobyggnaderna samt fast inredning och utsmyckning att behandlas. Skara domkyrka, Varnhems klosterkyrka (landets bäst bevarade cisterciensiska klosterkyrka) och Husaby kyrka tas endast upp i den mån de har betydelse för utvecklingen i sockenkyrkorna.

Det rika beståndet av tidiga medeltidskyrkor är ett uttryck för Skaras ställning som det medeltida Sveriges äldsta stift, inrättat omkring 1014 och omfattande hela Västergötland, Värmland och Dalsland. I Västergötlands centralbygder fanns ett då i hög grad kristnat skikt av stormän. Dessa träder fram i runstenar och olika slags gravmonument (se kapitlet om gravminnen) som sannolikt varit knutna till gårdskyrkor av trä. Utifrån denna struktur kunde de första socknarna bildas och anses ha nått fast form vid 1100-talets utgång. I den sedan stenåldern brukade bygden kring platåbergen anses en stor mängd stormannafamiljer ha funnits, vilket lett till mycket små socknar med var sin romansk stenkyrka. Claesson och Dahlberg har i sina forskningar hävdat att flera av dessa kyrkor uppförts med lokala stormän med patronatsrätt, det vill säga donatorer med rätt att välja kyrkoherde. Denna mängd av med svenska mått förhållandevis små och enkla stenkyrkor är utmärkande för stiftets centralbygder. Flera kan mycket väl ha föregåtts av en stavkyrka, vilket sannolikt är fallet med Husaby. Direkta spår saknas ofta.

I stiftets perifera och halvperifera delar skall sockenbildningen ha gått långsamt och fullbordats först under 1200-talet vilket avspeglas i stora socknar och mycket enkla kyrkor. Det rör sig främst om de glest bebyggda skogsbygderna i stiftets södra och norra delar med bland annat Tiveden och Hökensås. Dessa områden dominerades enligt senmedeltida jordeböcker av skattebönder, ett förhållande som Claesson hävdar även gällde för tidig medeltid.

I ett tillägg till Äldre Västgötalagen från slutet av 1200-talet uppges för västgötadelen av stiftet 517 kyrkor. Redan innan dess hade antalet reducerats. Alla socknar kunde inte försörja en präst varför det 1234 kom ett påbud från Rom om reglering av den tämligen organiskt framväxta sockenstrukturen varvid flera kyrkor lades öde. Nästa reglering kom att ske 1557 i kölvattnet på reformationen och under 1800-talet med stora sockensammanslagningar. Till följd av detta är Skara det stift som har flest medeltida kyrkoruiner i landet.

Tidigmedeltida stenkyrkor (ca 1100–1250)

I dagens Skara stift finns 43 tidigmedeltida stenkyrkor med i huvudsak intakt plan och murverk. Denna grupp utgör ett omistligt nationellt kulturarv. Många av dem är senare försedda med vapenhus och sakristia, några är förlängda och försedda med torn under 1200-, 1300- och 1400-talen, i något fall ännu senare.

115 tidigmedeltida stenkyrkor är påtagligt utökade med framför allt nya kor under främst 1600- och 1700-talen, varför dessa behandlas i ett eget kapitel. Det tidigmedeltida beståndet kan grupperas dels efter planform, dels efter byggnadsmaterialet och dess bearbetning.

Tornlös romansk absidkyrka från 1100-talet i Gökhem, uppförd av tuktad sandsten.

Lättbruten kalk- och sandsten har varit det naturliga valet för kyrkorna på och kring platåbergen, medan lokal gråsten i regel använts i övriga områden. De äldsta 1100-talskyrkorna är uppförda i tuktad sand- eller kalksten. Till denna grupp hör Forsby, stiftets enda med inskription daterade medeltidskyrka med årtalet 1135 inristat i koret. Gökhem, Götene, Kungslena, Våmb och Östra Gerum är andra välbevarade exempel som dendrokronologiskt har daterats till 1120- och 30-talen. Tuktstenskyrkorna företräds vidare av Göteve, Högstena, Lindärva, Luttra, Norra Kyrketorp, Norra Lundby och den ovanligt stora Sankt Olof i Falköping.

Tyngd och slutenhet är kännetecknande för den romanska kyrkan med dess sparsamt genombrutna murverk och rundbågar. Sitt genombrott i Norden fick den kontinentala romaniken med bygget av domkyrkan i dåvarande ärkestiftet Lund, ett bygge som pågick under hela första hälften av 1100-talet. Från, vad vi tror, 1100-talets mitt fram till och med 1200-talets första hälft finns ett antal kyrkor uppförda av finhuggna sandstenskvadrar i Skara stift. Dessa kyrkor står idag vanligen oputsade, vilket bidrar till deras monolitiska uttryck. Om de ursprungligen varit putsade är oklart. Med stor sannolikhet finns en koppling mellan denna högkvalitativa stenbyggnadskonst av kontinentalt snitt och domkyrkobygget i Skara (färdigt ca 1150). Bygghyttorna vid domkyrkan samt klosterkyrkorna i Varnhem och Gudhem under 1100-talet bör ha lånat ut stenhuggare till förmögna stormän som ville manifestera sig i dyrbara sockenkyrkor. Dahlberg har föreslagit att stenbrotten vid

Kinnekulle fungerat som ett centrum för tillverkning av byggnadssten och stenskulptur för traktens kyrkor. Han diskuterar vidare huruvida det kan ha funnits någon form av central kontroll över dessa verkstäder.

Stiftets bäst bevarade kvaderstenskyrkor finns i Asklanda, Husaby, Kinne-Vedum, Råda, Skalunda, Skälvum, Strö och Söne (murverken i Husaby och Skälvum är förvisso delvis ommurade). I Skälvum har stenhuggaren själv signerat sitt verk, Othelric, troligen en invandrad tysk stenhuggare som verkat vid domkyrkobygget i Lund. Det har utifrån befintlig stenskulptur antagits att Othelric även är upphovsman till kyrkan i närbelägna Kinne-Vedum.

Kyrkor av lokal gråsten är det vanliga utanför platåbergsbygderna och är därmed signifikativa för stiftets randbygder med stora skogar, lerslätter och självvägande bönder. Dessa kyrkor saknar som regel huggen sten och andra stilistiska särdrag. En del av dem har dock hörnkedjor och portomfattningar av huggen sandsten som exempelvis Lavad och Ornunga. Bland de äldsta gråstenskyrkorna finner vi den senare tillbyggda kyrkan i Fåglum, som utifrån dendrokronologi kan antas ha uppförts kring 1137. Flertalet av gråstenskyrkorna anses dock vara närmare ett sekel yngre, ett antagande som stöttas av deras dopfuntars datering. Anmärkningsvärt är att kvaderstenskyrkan i Asklanda ligger i ett område med gråstenskyrkor långt från stiftets centralbygd, vilket tyder på att en mäktig storman har funnits just där.

Absider och västtorn

Den typiska romanska planformen är ett rektangulärt långhus med smalare kor med rak altarvägg eller absid. Förekomst av absid har allmänt tolkats som tecken på höga ambitioner hos byggherren i och med en närmare anknytning till dom- och klosterkyrkornas arkitektur. Runer hävdar att absiden indikerar att kyrkan skall ha dominerat jordägandet i socknen. 21 absider finns bevarade, nästan uteslutande bland kalk- och sandstenskyrkorna kring platåbergen. Asklanda, Dalum, Eriksberg och Mjäldrunga ligger perifert i förhållande till denna bygd. Eriksberg har tolkats som patronatskyrka för den erikska kungaätten medan Dalum ligger i den gamla kulturbygden längs Ätradalen. Rundbågsfrisen på Dalums absid är unik i stiftet och visar en tydlig påverkan från Lunds domkyrka.

Till den fullt utvecklade romanska kyrkan hör ett västtorn. Detta har tolkats som ett uttryck för kyrkans patronus och är tydligast i de torn som har haft en stormannavåning förbunden via kyrkorummet med en så kallad empor, en läktaröppning. Förebilden för detta arrangemang, även benämnt västverk, står att finna i Karl den stores palatskyrka i Aachen

Det av sandstenskvadrar byggda västtornet vid Valstads kyrka är efter Husabys stiftets mest anslående.

Trolig empor för en storman i Valstad kyrkas västtorn.

från 790-talet. Av romanska västtorn återstår idag 16 stycken intakta. Särskilt anslående är tornen i Fägre, Husaby, Händene, Härja och Valstad. Rester av möjlig stormannavåning med emporöppning har påträffats i Berg, Fridene, Gösslunda, Husaby, Härja, Valstad och Öglunda. Den fullt utvecklade romanska kyrkan med absid och västtorn representeras idag av kyrkorna i Husaby, Kinne-Vedum, Skälvum och Våmb. Huvuddelen av de romanska kyrkorna tycks ha uppförts utan torn, dock har ett antal nu försvunna torn kunnat beläggas arkivaliskt.

Unik i stiftet, och en av åtta i landet, är rundkyrkan i Skörstorp, den enda bevarade av stiftets ursprungligen tre kända rundkyrkor, varav de idag ruinlagda skall ha uppförts av biskop Bengt den gode.

Förändrade exteriörer

Kyrkornas exteriörer är som regel förändrade i så måtto att större fönster brutits upp under 1700- och framför allt 1800-talet och att portar flyttats. Ett litet antal kyrkor har dock i hög grad behållit sin ursprungliga framtoning. Främst bland dessa står ödekyrkan i Suntak med skulpterad sydportal, järnbeslagen port, småskaliga 1700-talsfönster och spåntäckta takfall. Suntak är en sinnebild för den romanska kyrkotypen i stiftet.

Horla är en av få medeltidskyrkor i stiftet med såväl bevarad romansk triumfbåge som ogenombruten nordvägg, därtill finns en idag ovanlig nordläktare från 1800-talet.

Horla kyrka är tillika med de på 1700-talet tillbyggda kyrkorna i Ornunga och Vesene den enda som behållit sin nordvägg ogenombruten, ett synnerligen medeltida drag. Asklanda kyrkas norra långhusvägg har undgått fönsterupptagningar. Alla fyra kyrkorna har stora fönster i sydväggen, i Vesene med 1700-talets mer modesta storlek. Ornunga och Vesene har bevarade sydportar, den förra med ursprunglig järnbeslagen dörr. Medan Ornunga har hållit fast vid den traditionella spåntäckningen på taket, har Horla nyligen omlagts från spån till tegel och Vesene bär betongpannor, i båda fall en försvagning av det medeltida uttrycket.

I viss utsträckning har romanska fönsteröppningar bevarats eller restaurerats. Främst märks långhusen i Husaby och Norra Kyrketorp, om än med tillägg av senare stora fönsteröppningar. Dess små rundbågsfönster har en typisk placering högt upp på långhusväggen. Båda kyrkorna har därtill bevarade sydportar, Norra Kyrketorp med ursprunglig järnbeslagen dörr. Husaby kan även uppvisa ett så kallat hagioskop (öppning mot kyrkorummet för dem som ej hade rätt att beträda detsamma) i södra korväggen, vilket har en restaurerad motsvarighet i Sankt Olof. Unikt är idag det fyrpassformade korfönstret i Strö, hugget i sandsten. I samma kyrka finns också ett litet rundbågsfönster på södra långhusväggen. Romanska fönster finns även framtagna i Lerdala, Lindärva, Lugnås, Sveneby och Söne. Romanska absidfönster finns i Eriksberg (med så kallad himmelstrappa), Gökhem, Kinne-Vedum, Mjäldrunga, Skälvum och Våmb. Eriksberg, Mjäldrunga och Göteve har i varierande grad undgått 1800-talets nyupptagningar och förstoringar av fönster. Särskilt den före detta ödekyrkan i Eriksberg ger ett ålderdomligt intryck med bevarad kvaderomfattad sydport och järnbeslagen dörr. Spåntäckning finns idag endast på absiden, vilket även gäller för Mjäldrunga.

Våmb har liksom Suntak kommit att betraktas som sinnebild för sin typ, om än i ett mer restaurerat tillstånd. Karaktäristiskt är tornets rundbågsöppningar, torntakets enkla romanska form som endast har sin motsvarighet i Kinne-Vedum och Härja, sydportens järnbeslagna dörr och de spåntäckta takfallen. Synnerligen välbevarade är även kyrkorna i Gökhem, Kungslena och Råda med bland annat medeltida portar och järnbeslagna dörrar. Gökhems vid nordsidan belägna vapenhus var ursprungligen uppfört som Mariakapell, men omdanades under 17- och 1800-talen. Detta är det enda bevarade medeltida kapellet i stiftet.

Kungslenas exteriör får sin särprägel genom det spåntäckta takets tre takryttare. Dessa är sannolikt från 1500-talet och är vid sidan av 1600-talstakryttarna på Mölltorp och Levene de enda kvarvarande exemplen på en tidigare vanlig företeelse. Det är oklart om någon av dem som funnits har haft medeltida ursprung, vilket motsvarigheter i Mälardalen har.

I alla här nämnda kyrkor spelar patina en stor roll för intrycket av hög ålder, exempelvis i form av puts som följer murverkets ojämnheter. I en del fall finns murar som kan bära månghundraåriga putslager, exempelvis Gillstads och Skalundas sakristia. Som prov på motsatsen kan ges Friel som har en bevarad romansk plan men där alla murar jämnats till med tjocka lager av slätputs under 1800-talet och försetts med stora rundbågsfönster, vilket snarast ger intrycket av en nyklassicistisk kyrka. Detta är fallet i många av de senare tillbyggda medeltidskyrkorna.

Ett annat karaktärsskapande element är taktäckningsmaterialet. Kluvet och tjärdoppat spån bidrar starkt till upplevelsen av den medeltida kyrkan men finns idag endast på 30 av stiftets medeltidskyrkor. Om andra medeltida taktäckningsmaterial som brädtak, halm och blyplåt vet vi idag ganska lite.

Hög- och senmedeltida stenkyrkor (ca 1250–1500)

Ytterst få kyrkor från hög- och senmedeltid är belagda i dagens Skara stift. 1300- och 1400-talen kännetecknas i stiftet av en stagnation vad gäller kyrkobyggande. Kanske kan denna knytas till förflyttningen av statsmakten från Götalandskapen till Mälardalen, som ur kyrkligt hänseende präglas av en kraftig och påkostad byggnation under dessa sekel. Andra faktorer att räkna med är krisen inom jordbruket och digerdöden under 1300-talet.

Fullbordandet av Varnhems klosterkyrka ägde rum kring 1200-talets mitt och vid samma

tid påbörjades den aldrig fullföljda ombyggnaden av Skara domkyrka. I Frankrike hade gotiken introducerats under 1100-talets slut i resliga katedralbyggen som kännetecknas av spetsbågen och strävsystemet som tillät tunnare och kraftigt genombrutna murverk. Valven i klosterkyrkan representerar unggotiken med sina svagt spetsbågiga former medan långhuset i domkyrkan är uppfört i 1300-talets fullt utvecklade höggotik med stora spetsbågsfönster mellan strävpelare. Ombyggnaden av domkyrkan hade dock inletts med ett unggotiskt kor som gavs en rak altarvägg genombruten av en spetsbågig trefönstergrupp och ribbkryssvalv. Detta kor raserades slutgiltigt vid Zettervalls restaurering. Även koret i Gudhems klosterkyrka byggdes om i unggotik vid denna tid. Under 1300-talets andra hälft avstannade arbetet med domkyrkan.

Gotiska socken- och stadskyrkor

Stiftets få sockenkyrkor som kan vara från gotisk tid finns i en koncentration till Vätterbygden. De bäst bevarade av dem är Ransberg och Mölltorp. Den gotiska planformen saknar i exteriören markerat kor, vilket ger en rektangulär form som är typisk för det uppsvenska kyrkobyggandet. Anna Nilsén (1991) har påvisat hur förändringar i liturgin under 1200-talet gjorde att man gick från slutna kor, skilda från långhuset, till öppna kor väl synliga från långhuset så att församlingen kunde följa mässoffret. Som ett led i detta vidgades triumfbågarna i de flesta kyrkor.

Ransbergs kor är en mellanform, utvändigt är det ej markerat medan det invändigt skiljs av en vid båge och avslutas uppåt av ett tegelslaget ribbkryssvalv med skulpterade sandstenskonsoler, liknande sådana som påträffats i domkyrkan. Introducerandet av tegel som byggnadsmaterial under 1200-talet ledde till valvslagningar i flera av stiftets kyrkor under följande sekel. Ransbergs kyrka dateras stilistiskt till 1200-talets andra hälft liksom Mölltorp. Båda utmärks av resliga sadeltak som ger en gotisk karaktär. Medan Ransberg är tillbyggd åt väster på 1700-talet så har Mölltorp en helt intakt planform, vilket sannolikt även inbegriper sakristian. I västgaveln finns en restaurerad trefönstergrupp i huggen sandsten (sannolikt ursprungligen placerad i koret), en företeelse som vittnar om ett direkt inflytande från domkyrkans nya unggotiska kor.

För både Ransberg och Mölltorp har cisterciensermunkars inflytande diskuterats. Genom dessa sent koloniserade randbygder löpte en gammal väg som nyttjades av munkarna i

Mölltorp tillhör en liten grupp av gotiska kyrkor vid Vätterstranden. Den rektangulära salkyrkoplanen är intakt.

Det unggotiska koret i Forshem med ribbvalv och spetsbågig trefönstergrupp i Skara domkyrkas efterföljd. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Varnhem och Alvastra. Det senare klostret dominerade markägandet i bygden. Ovanför sakristian i Mölltorp finns ett rum som kan ha använts som härbärge. Det har en motsvarighet i Norra Fågelås och eventuellt även i Hol samt över koret i Söne. Sistnämnda kyrka ligger på Kålland där pilgrimsleden till Olav den heliges grav i Nidaros gick.

Norra Fågelås har liksom de närbelägna kyrkorna i Ransberg och Mölltorp en reslig västgavel, vilken här pryds av en korsformad tegelblindering av en typ som för tankarna till Östersjökustens tegelgotik. Innan det nuvarande koret uppfördes på 1600-talet fanns ett fullbrett rakslutet kor med vad som tycks ha varit en trefönstergrupp, vilket syns på en teckning i Peringskiölds *Monumenta*. Alla tre kyrkorna kan sannolikt dateras till 1200-talets andra hälft. Närbelägna Grevbäck bör ha fått sitt relativt stora och resliga kor vid samma tid, medan långhuset byggnadsarkeologiskt kunnat fastställas som åtminstone ett sekel yngre. I Knätte är förhållandet sannolikt det omvända. Långhuset har en typisk romansk takstol, medan det liksom i Grevbäck väl tilltagna koret har en enklare utformning och i gavelröstet ett unggotiskt fönster. En ensam gråstenskyrka med gotisk plan finns i Fullestad i Kullings härad. Dess byggnadshistorik är dock något oklar. Nämnda kyrkor är de enda sockenkyrkorna som bevarats från gotisk tid i stiftet och finns typiskt nog i dess randbygder, där sockenbildningen slutfördes först i och med 1200-talet.

Flera kyrkor genomgick en gotificering med dom- och klosterkyrkorna som förebilder. De mest utpräglade exemplen på detta är de romanska kyrkorna i Forshem och Södra Ving som försågs med ett nytt, större kor med ribbkryssvalv och en i sandsten huggen trefönstergrupp. I Forshem är fönsterarrangemanget helt intakt medan det i Södra Ving rekonstruerades 1943. I sydväggen på koret i Husaby finns en liten rekonstruerad trefönstergrupp av ett slag som utifrån äldre avbildningar funnits i ett antal kyrkor. Några kyrkor har bevarade unggotiska fönster med omfattningar av huggen sandsten som i exempelvis nämnda Knätte, Kungslena, Suntak och Östra Gerum. På flera håll har rester av liknande omfattningar påträffats.

Några kyrkor fick under perioden sina långhus förlängda åt väster. Exempel på detta är Sankt Olof, Råda och Södra Ving. Sankt Olof har i denna del en typiskt unggotisk sydportal med svagt spetsbågig form och en finhuggen vulst som via palmettprydda kapitäl bärs av kolonner. Influensen från Varnhems klosterkyrka är tydlig.

Sakristian som företeelse uppträdde först på 1200-talet och fogades till de flesta av kyrkorna under medeltidens gång och efterreformatorisk tid. Medeltida sakristior finns bland annat i Hol, Korsberga, Kungslena, Norra Fågelås, Ransberg, Råda och Strö. Bland de idag fåtaliga kyrkorna utan sakristia befinner sig Horla och Väla. Som regel är sakristiorna tunnvälvda. Vapenhus är en annan företeelse som dyker upp under hög- och senmedeltid. Vapenhus som sannolikt är bevarade från denna tid finns i Fullösa, Grevbäck, Kinne-Vedum, Kungslena, Kållands-Åsaka, Luttra, Od, Råda, Skalunda, Skörstorp och Vårkumla.

Från senmedeltiden, 1400-talet, känner vi bara med säkerhet ett kyrkobygge i stiftet, Sankt Nicolai i Lidköping, som fick sina stadsrättigheter under detta sekel. Stadskyrkans kor är smalare och tresidigt avslutat med strävpelare och valv, en utpräglat sengotisk kortyp som till stor del ännu är bevarad trots 1600-talets om- och tillbyggnad av kyrkan och 1849 års brand, varefter den återuppfördes i nygotisk stil. Under 1300- eller 1400-talet uppfördes en ny kyrka i Ulricehamn, dåvarande Bogesund, med rektangulär planform och påtaglig resning. Denna är dock kraftigt tillbyggd 1684 och 1757.

Medeltida träkyrkor

Skara stift har tre av Sveriges idag tio bevarade träkyrkor med belagt medeltida ursprung, vilka är ett omistligt nationellt och internationellt kulturarv: Sveriges enda stavkyrka i Hedared samt timmerkyrkorna i Brämhult och Älgarås. Den enda dendrokronologiska undersökning som har gjorts av Hedared gav vid handen att denna stavkyrka är en särling, uppförd i början av 1500-talet i en då sedan länge föråldrad teknik. Detta har man sökt förklara med skogssocknen Hedareds isolerade läge och att man rest den befintliga kyrkan med en äldre som förebild.

De timrade senmedeltida kyrkorna i Brämhult och Älgarås ligger också i perifera skogsbygder. Båda är tillbyggda med nya kor under 1600- och 1700-talen och bär i huvudsak den tidens prägel. Timmerkyrkan i Mofalla kan till långhusets äldsta del vara från 1500-talet. Träkyrkan var det självklara valet för stiftets skogsbygder, ett förhållande som har fortsatt in i 1900-talet. En mindre grupp träkyrkor har även funnits på de svårbrukade lerslätterna kring Nossan och Lidan, men av dessa återstår idag inget. Timmerkyrkan i Södra Råda totalförstördes 2001 till följd av en anlagd brand. Ett medeltida ursprung kan finnas i Jällbys timmerkyrka. Det åt väster och öster under 1700- och 1800-talen förlängda långhuset har takstolar av romansk kryssad typ, vilket motsäger en tidigare dendrokronologisk datering till 1660-talet. Ett 1869 rivet altare med relikgömma stöder tesen om att långhusets mellersta del är medeltida.

Det medeltida kyrkorummet

Endast en liten del av de medeltida kyrkorummen kan sägas ha en rent medeltida karaktär. Oftast präglar inredning från efterreformatorisk tid intrycket. Medeltiden är egentligen endast påtaglig i rumsligheten. De kyrkorum som ger ett starkare medeltida intryck har som regel fått detta till följd av restaureringar som rensat bort senare tiders bidrag och i viss mån rekonstruerat ett tidigare utseende. Känslan av hög ålder förmedlas i väsentlig grad genom murarnas oregelbundenheter.

Det romanska kyrkorummet saknade innertak, vilket medförde att takstolen var synlig och ibland bar dekorativa detaljer. Vi känner till bevarade romanska takstolar i följande kyrkor: Eriksberg, Forsby, Forshem, Gökhem, Göteve, Jällby, Kinne-Vedum, Knätte, Kungslena, Kälvene, Kärråkra, Lerdala, Marka, Marum, Mjäldrunga, Mularp, Norra Lundby, Ornunga, Råda, Skalunda, Skälvum, Suntak och Söne. Dessa utgör ett ovärderligt historiskt källmaterial ur bland annat hantverksteknisk och dateringsmässig synpunkt. Ytterligare kyrkor kan ha hela eller delar av medeltida takstolar som ännu inte är kända. Någon systematisk studie av takstolarna i stiftet har ännu inte utförts.

Romansk takstol med kryssade stödben på vinden i Söne kyrka.

En del kor har eller har haft tunnvalv. Dylika är bevarade i Eriksberg, Göteve, Suntak, Söne och Vårnb. Intakta romanska triumfbågar finns idag endast i Eriksberg, Horla, Kållands-Åsaka och Suntak. Troligen är triumfbågarna i Lindärva, Råda och Skälvum likaså i ursprungligt tillstånd. Triumfbågen i Kinne-Vedum med sin palmettfris restaurerades 1964.

30 kyrkorum har bevarade senmedeltida kryssvalv av stor vikt för rumsupplevelsen, majoriteten av dem i de gamla centralbygderna där det fanns

tillräckliga resurser för dylika företag. Unika i stiftet är stjärnribbvalven i Fägre. Att ta med i bedömningen är att dagens bevarade valv inte ger en korrekt bild av det ursprungliga beståndets utbredning, varför en kartläggning även av de försvunna behövs.

Medeltida altare

Av medeltida fast inredning har endast ett antal altaren överlevt. Dessa är som regel murade dikt mot väggen, med en altarskiva som ofta är av kalksten. Flera av dem har relikgömma, vilket visar på altarets symbolik som grav för helgon eller Kristus själv. I några fall är relikerna bevarade. 20 medeltidskyrkor har ursprungligt altare i koret, medan åtminstone ytterligare sju kan antas ha det. Rackebys altare av huggen sandsten med lisener är det enda kända som varit avsett som fristående. Vid bygget av nuvarande 1600-talskor har man återanvänt det påkostade altaret.

Medan de flesta altare är ganska enkla konstruktioner med putsade sidor, är altarna i Kinne-Vedum och Skälvum utpräglat romanska skapelser i huggen sandsten med hörnkolonetter, troligen verk av Othelric. Skälvumaltaret återuppsattes vid arkitekt Erik Lundbergs restaurering 1962.

Det medeltida kyrkorummet hade vanligen två sidoaltare i långhusets östra hörn, varav det norra på kvinnosidan var helgat åt Maria. Med undantag för altarna i Husabys triumfbåge och Sankta Elins altare i Medelplana (med sekundär placering) finns idag inga sidoaltare bevarade eftersom platserna under 16- och 1700-talen tagits i anspråk för predikstolar och bänkar. Utan motsvarighet i övriga stiftet, och knappast i övriga landet, är ambon i Husaby, inbyggd i väggen mellan koret och långhuset, ett slags föregångare till predikstolen.

Till följd av 1900-talsrestaureringar som bland annat flyttat undan altaruppsatser, kan man idag tala om kyrkorum med något av en romansk karaktär i Eriksberg, Kinne-Vedum, Mjäldrunga, Mularp, Skälvum, Suntak och Våmb. Den unggotiska karaktären är mest påtaglig i de nämnda koren i Forshem och Södra Ving, medan senmedeltiden präglar ett flertal kyrkorum genom sina kryssvalv.

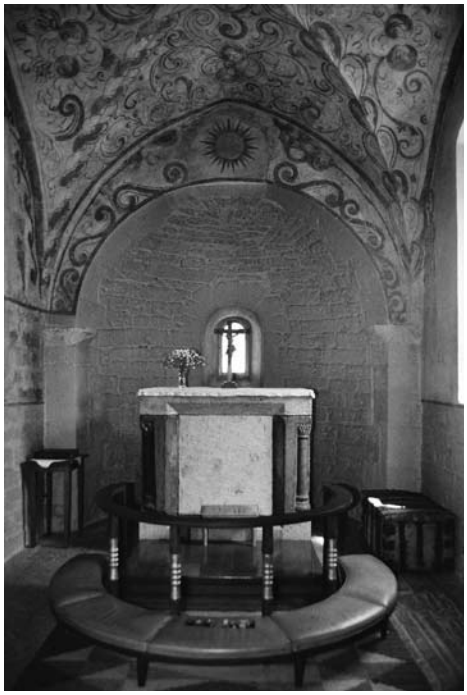

Återskapad romansk karaktär i Skälvum kyrkas kor från arkitekt Erik Lundbergs restaurering 1962. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Medeltida måleri

Det medeltida kyrkomåleriet som bevarats i stiftet är magert i jämförelse med det uppsvenska materialet, varför forskningsinsatserna varit begränsade. En inventering och analys av befintliga och försvunna målningar är utförd av Viola Hernfjäll och publicerad 1993. I dag finns medeltida måleri bevarat i 29 kyrkor, allt från små fragment till hela sviter. Minst 42 medeltida kyrkomålningar har skattat åt förgängelsen till följd av om- och nybyggnader samt puts- och målningsarbeten, sannolikt är talet ännu större. Med branden i Södra Råda försvann en av landets bäst bevarade och mest kompletta medeltida målningssviter. Nästan

alla de målningar vi idag ser är framtagna vid 1900-talsrestaureringar och konserverade. Endast valvmålningarna i Gökhems långhus och Götenes kor har aldrig varit övermålade. De senare är dock ett exempel på det sena 1800-talets hårda restaureringar.

Romanskt måleri

Romanskt måleri finns bevarat som fragment i Edåsa, Eriksberg, Göteve, Horla, Marum, Mjäldrunga och Söne kyrkor. Detta högkvalitativa måleri vittnar om den bysantinska stil som via Italien och Rhendalen nådde Norden under 1100-talets förra hälft som en del av det romanska godset. Spår av en ängel i Marum (kyrkan dendrokronologiskt daterad till 1130-talet) är troligen stiftets äldsta bevarade målning. Den mest sammanhängande målningssviten finns i Eriksberg som dock är kraftigt blekt. Här finns bland annat en karaktäristisk Majestas Domini i absidvalvet, palmettbård och två helgonkungar som flankerar triumfbågen. De båda sistnämnda har tolkats som det svenska nationalhelgonet Erik den helige och den i hela Norden dyrkade Olof den helige, den motsvarande norske helgonkungen. Av långhusmålningarnas bildserier återstår idag knappt skönjbara rester.

I Edåsa bär långhusväggarna ett antal ovanliga motiv i fragmentariskt tillstånd, däribland en ryttarstrid. I Sönes kor finns en tämligen välbevarad meanderbård och rundlar med bortbleknade scener. Ljuset från det stora sydfönstret har sedan målningarnas framtagning 1925 kraftigt påskyndat förstörelsen. Även i Mjäldrunga är absidens Majestas Domini och apostlafris mycket bleknad och idag svår att skönja. Målningsfragment i Vesene har av Hernfjäll tolkats som unggotiska.

Sengotiskt måleri

Från 1300-talet finns inga kända målningar i stiftet. Det är oklart om orsaken står att söka i att de helt enkelt förstörts eller i ekonomisk stagnation. Först under 1400-talets andra hälft kan vi med säkerhet tala om ett omfattande kyrkomåleri i stiftet, framför allt föranlett av valvslagningarna. Det är detta sengotiska måleri som helt dominerar bland vad som är bevarat. I såväl kvantitet som kvalitet står det dock i skuggan av det uppsvenska kyrkomåleriet vid samma tid. Två stora skolor präglar huvuddelen av materialet, Nils Håkanssons från och med 1460-talet och Amunds från och med 1480-talet, båda med rötterna i det måleri som florerade kring birgittinerklostret i Vadstena. De enda målningarna i stiftet som inte anses ha en koppling till dessa båda verkstäder är valvmålningarna i Södra Ving och i Husaby, sannolikt utförda med kopparstick som förlagor av en tysk mästare som av forskningen benämns E. S. I Husaby är endast korvalvets måleri relativt intakt medan långhusvalvens figurscener helt nymålades efter gotländska förebilder vid Carl Wilhelm Petterssons restaurering 1901.

De aldrig överkalkade valvmålningarna av mäster Amund i Gökhems kyrka.

Nils Håkanssons verkstad anses som upphov till målningarna i Götene, Kållands-Åsaka och Strö. Götene är ett gott exempel på hur träsnitt som den tyska *Biblia Pauperum* (de fattigas bibel)

använts av målarna. Amund och Nils Håkansson är de enda till namnet kända målarna i stiftet, tack vare signaturer. Medan Nils Håkanssons skola främst verkade i Skåne var Amund och hans skola knutna till landskapen kring Vänern och Vättern. Amunds främsta verk, den unika målningssviten i Södra Råda från 1494 blev som bekant lågornas rov. Bevarade målningar som tillskrivits mästaren själv finns idag i Gökhem, Korsberga (rosenkrans i sakristian), Kungslena (den helige Erasmi martyrium och Kristi gisslande), Västra Gerum (arkadbågar med skildringar av dygder och laster samt Kristi barndom) och Östra Gerum. Bäst bevarade och mest kompletta är valvmålningarna i Gökhem med karaktäristiska medaljonger, burna av unga mansgestalter. Väggmålningarna är i hög grad utplånade. Östra Gerums målningar är mycket skadade men med intakt komposition i valven och spår av Yttersta domen på sedvanlig plats över triumfbågen.

Kungslena är den enda kända kyrkan i stiftet med bevarat utvändigt dekormåleri, en fris längs takfoten som tillskrivits Amund. Lärlingar till Amund ligger troligen bakom de mindre skolade målningarna i Odensåker (vapenhus), Suntak och Vilske-Kleva. I Suntak har även rester av ett äldre innertak med högmedeltida målningar bevarats i predikstolstrappan. Några bräder med 1400-talsmåleri finns bevarade i Bredsäter och kan möjligen knytas till kretsen kring Nils Håkansson.

Medeltida stenskulptur

Arkitekturbunden skulptur i form av portaler med kolonner och tympana, reliefer och dylikt har en klar koppling till de romanska kvaderstenskyrkorna och finns i flera fall bevarad även om kyrkan har rivits. Närheten till platåbergen och framför allt Kinnekulle har spelat stor roll för tillkomsten. Påkostade portaler är bevarade i Gösslunda, Härja (på ny plats), Sankta Helena i Skövde (på ny plats), Skalunda, Skälvum, Södra Ving, Valstad och Varnhem. De lejonsmyckade nordportalerna i Varnhem och Sankta Helena i Skövde (ursprungligen sydportal) är i det närmaste identiska och har förmodligen samme upphovsman. De är de mest högstående exemplen i stiftet på den romanik som nådde Norden med de lombardiska stenhuggare som var verksamma vid Lunds domkyrka, där vi också finner förebilden till portalerna.

Rikt skulpterad sandstensportal på Södra Vings kyrka med reliefhugget tympanon över dörren. Foto: Elisabeth Andersson.

15 reliefsmyckade tympana har bevarats, bland vilka Othelrics tympanon i Skälvum intar en särställning. Det är det enda provet på romansk relief av kontinental kvalitet. I samma kyrka har Othelric sannolikt gjort ett bevarat altarantemensale, ett biskopsporträtt och triumfbågens anfangslist med palmettfris. Sistnämnda anfangslist har en identisk motsvarighet i Kinne-Vedum. Skulptural dekor av olika slag finns bevarade i ett antal kyrkor. I Baltak, Hangelösa, Särestad och Varnhem finns ansikten som kan tolkas som donatorer. Reliefer finns i bland annat Borgunda, Gösslunda, Härja och Strö. Forshems många reliefer har särskilt uppmärksammats i forskningen och jämställts med likartade i Skara domkyrka. Den romanska stenskulpturen uppmärksammades först av Ernst Fischer och har sedan studerats

av Sven-Axel Hallbäck med flera. Det stora och sammansatta material som dopfuntarna utgör behandlas inte här, istället hänvisas till befintlig forskning, särskilt Hallbäcks inventering och analys (1961; 1971).

Medeltida klockor

Inom Skara stift finns omkring hälften av Sveriges ca 600 medeltida kyrkklockor, vilka alla har mycket höga kulturhistoriska värden. Beståndet är kartlagt av Mats Åmark och behandlat i *Sveriges medeltida kyrkklockor* (1960). Många storklockor tvingades socknarna lämna in till kronan som skatt efter reformationen, men lillklockorna och de klockor som kunde lösas ut har i hög grad behållits genom seklerna.

De äldsta härrör från 1200-talet och har den ålderdomliga ”bikupeformen”. Bland dessa och även några 1300-talsklockor finns runinskrifter. Sveriges äldsta daterade klocka är lillklockan i Saleby, gjuten 1228. Andra klockor med runor finns i Fivlered, Flakeberg, Fridhem, Kyrkefalla, Mofalla och Älgarås. Storklockan i Hössna förmedlar i runor att den göts 1345 av mäster Håkan. Många klockor från 1200- och 1300-talen har inskriptioner med romanska majuskler (stora bokstäver). Ett dussin från samma sekler saknar helt inskription.

En stor mängd klockor är senmedeltida, av dessa har ett tjugotal inskriptioner med gotiska minuskler (små bokstäver). Storklockan i Västra Gerum är gjuten av den produktive Stockholmsgjutaren Bosse Jakobsson 1505 och storklockorna i Händene, Näs och Skörstorp är gjutna på 1520-talet av hans son Johannes Bosson. Storklockan i Ås räknas som Sveriges största medeltida klocka. Många klockor kan uppvisa inristade symboler och klockgjutarmärken. Lillklockan i Lindärva har ett avtryck av ett pilgrimsmärke med den skarabiskopen Brynolf Algotsson, vilket är unikt i Sverige.

De medeltida klockorna är med några undantag försedda med elektrifierad ringanordning. Dessa har orsakat ett märkbart slitage på klockorna och riskerar på sikt deras fortbestånd. I en del kyrkor har dock anordningarna moderniserats med system som simulerar den betydligt skonsammare manuella ringningstekniken.

Senmedeltida klockor i Händene kyrkas torn.

1600- och 1700-talens om- och nybyggnader

Kyrkobyggnationen var blygsam i såväl Skara stift som landet i sin helhet under 1500-talet. Orsakerna till detta var flera. Vid medeltidens slut var behovet av kyrkobyggnader fyllt sedan 1200-talet och dessa befann sig överlag i ett gott tillstånd till följd av senmedeltida upprustningar. Reformationens genomförande under Gustav Vasa blev inte på långt när så radikal som i de reformerta länderna eller ens de nordiska grannländerna. Liturgiskt utvecklade sig den svenska evangeliska kyrkan på lutherskt vis som en medelväg mellan katolsk tradition och reformatorisk förnyelse.

Det tog större delen av 1500-talet innan den evangeliska läran var helt befäst, vilket speglar sig i en avvaktande hållning vad gällde kyrkorummets ordnande. De direkta effekterna för stiftets kyrkor var den kraftigt försämrade ekonomin, vilken hade underordnats kronan. Klostren i Gudhem, Skara och Varnhem stängdes och deras egendomar konfiskerades. Från att ha varit en självständig ekonomi blev kyrkan beroende av kronan, för byggnadernas del av den så kallade vin- och byggnadssäden som endast motsvarade en bråkdel av tidigare resurser. Stiftets kyrkor började förfalla och drabbades svårt av danska härjningar i samband med först nordiska sjuårskriget och sedan Kalmarkriget, varför vårdbehovet var stort i början av 1600-talet.

Som ett led i de politiska och religiösa motsättningarna mellan den katolskt färgade Johan III och den närmast kalvinistiskt sinnade hertig Karl (den blivande Karl IX), upprättade den senare 1580 ett från Skara skilt stift i sitt hertigdöme, Värmland och norra Vadsbo, med en superintendent i den nygrundade staden Mariestad. Detta blev sedermera Karlstads stift med viss gränsjustering.

Bygget av Mariestads domkyrka 1593–1619 är den tidens enda kyrkobygge och utgör portalverk till de kommande två seklens intensiva kyrkobyggnadsverksamhet. Intressant är det faktum som påpekats av Per Gustav Hamberg i dennes standardverk om protestantiskt kyrkobyggande (1955) att hertig Karls domkyrka i mycket överensstämmer med de kyrkor som Johan III uppförde i Stockholm vid samma tid, bland annat Klara kyrka. Med dessa verk introducerades renässansen i Sverige med dess återupptagande av antikens formspråk. Nu som under hela den följande epoken kom tyska byggmästare och konstnärer att dominera verksamheten i de viktigare städerna med omnejd. Göteborg blev snart Västsveriges mest betydelsefulla stad, tillika egen stiftsstad. Även Borås växte fram som viktigt handelscentrum. Städerna spelade en stor roll som kulturspridare och det var där som de skråanslutna hantverksmästarna fanns.

En annan kulturfaktor var den stora västgötaadeln som hade gamla anor. I åtskilliga av stiftets socknar fanns ett eller flera säterier. Bland de renodlade adelsbygderna märks Guldkroken, Kinnekulle, Kålland och delar av Vadsbo. Där kan man tydligt se att adeln haft betydelse för kyrkobyggnadernas iståndsättning under 1600-talet.

Till skillnad från i Mälarlandskapen spelade allmogen, de självvägande bönderna, en viktig roll i skarastiftet, särskilt under 1700-talet då högadeln i allt större grad koncentrerades till huvudstadsregionen. Genom att sockenstämman kring 1650 fick beslutande och beviljande makt återfick församlingen kontrollen över sin kyrka. Tongivande i sammanhanget var naturligtvis prästen och eventuell adelsman, men man kan ändå tala om en ”kommunal” självstyrelse. Genom fonderingar sparades medel ihop för upprustning och som regel välbehövlig utvidgning av kyrkan. När väl detta var gjort började medel samlas för inredning och slutligen för dekorering. Detta var ett förlopp som kunde ta ett halvsekel

eller mer. Alla tidsmässigt kända byggnads- och inredningsarbeten inföll efter 1650 och framför allt under 1700-talets förra hälft. Detta var den första stora epoken av betydelse för kyrkobyggnaderna sedan senmedeltiden.

Nya stenkyrkor

Endast ett fåtal stenkyrkor är nybyggda under 1600-talet och 1700-talets förra hälft. Vid sidan av ett par landsbygdskyrkor rör det sig om kyrkorna i de nygrundade städerna Alingsås, Borås och Mariestad. Med förebild i stockholmskyrkorna Klara och Jakob introducerades vid domkyrkan i Mariestad det tresidigt avslutade koret av långhusbredd i stiftet. Det kom att bli det vanligaste draget i ombyggnaderna av stiftets kyrkor under perioden. Det är oklart om denna planform är ett arv från senmedeltidens flersidiga kor. I hög grad bär Mariestads domkyrka, liksom sina förebilder, en kvardröjande gotisk prägel genom sina spetsbågsfönster, strävpelare, den spetsiga spiran (fritt rekonstruerad vid restaureringen 1903) och interiörens ribbkryssvalv.

Den ovanligt stora sockenkyrkan i Lyrestad från 1674 är direkt inspirerad av domkyrkan i det närbelägna Mariestad. Detta står utom varje tvivel med tanke på dess spetsbågsfönster, strävpelare – varav de båda östra bär karaktäristiska spånklädda spiror (som ursprungligen fanns på domkyrkan och troligen även Leksbergs kyrka), resliga spåntäckta tak, fullbreda kor med tresidig altarvägg och ett av stiftets ytterst få treskeppiga kyrkorum med kryssvalv på smäckra pelare. De spirkrönta strävpelarna återfinns även på koret till kyrkan i Amnehärad, norr om Mariestad.

Den stora salkyrkan i Lyrestad är en av få kyrkor som nybyggdes under 1600-talet, påverkan från Mariestads domkyrka är tydlig. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Alingsås Christinæ är uppförd 1642–51 och har det typiska fullbreda koret med tresidigt avslut. Här är de stora fönstren rundbågiga och strävpelare saknas. Några utpräglade särdrag har i övrigt inte arkitekturen, vilket är betecknande för större delen av periodens kyrkoexteriörer där funktionen ofta varit det avgörande. Christinæ har senare försetts med ett gustavianskt torn och i vår tid med stora tillbyggnader av sakristia och församlingshem på nordsidan. Kyrkorummet är kraftigt omgestaltat vid ett flertal tillfällen.

Borås Caroli är uppförd 1661–75 med samma plan fast treskeppig, med drag av basilika. Här är fönstren åter spetsbågiga, vilket visar hur långsamt det gick innan de medeltida formtraditionerna dog ut. I mycket skall Gustavi domkyrka från 1626 i Göteborg ha tjänat som förebild. Till följd av bränder 1681, 1727 och 1822 har exteriören i viss mån skiftat karaktär med lägre takhöjd och tornhuv i gustaviansk anda. Liksom i Alingsås är kyrkorummet förändrat i flera omgångar, men rumsligheten kvarstår i huvudsak.

I Vadsbo återfinns, vid sidan av den välbevarade kyrkan i Lyrestad, den i storlek motsvarande och kryssvälvda Björsäter från 1754 som dock är förändrad till följd av brand samt den lilla typiska kyrkan i Bäck från 1749 med tresidig altarvägg och ett satt torn med barockhuv. Motsvarigheten i Hovby på slätten vid Lidan är mer välbevarad med ursprungliga små fönsteröppningar med tresidigt krön. Denna ”stubbade” fönsterform är tidstypisk och återfinns i ett antal av stiftets kyrkor.

Om- och tillbyggda medeltidskyrkor

Stiftets i särklass vanligaste kyrkotyp är den på 1600- eller 1700-talet utökade medeltidskyrkan av sten. Dessa är 115 till antalet, inräknat de få som utökats på 1800-talet. Flertalet har den för perioden typiska planformen med tresidigt avslutat kor av långhusets bredd. Typen finns företrädd i hela stiftet, särskilt tätt i de västra (från Kulling och Gäsene upp mot västra Kålland) och norra delarna (Vadsbo), medan de är relativt lätträknade i de gamla centralbygderna.

Kyrkorna är med få undantag små. I många fall är den medeltida bredden på långhuset bibehållen så som i exempelvis Ekeskog, Fåglum, Hömb, Rackeby och Västra Gerum. Man har där endast rivit det gamla koret och byggt ett större, ibland med ett förlängt långhus. I några fall har man sparat norra eller södra långsidan jämte västgaveln och såväl breddat som förlängt kyrkan, exempelvis Laske-Vedum och Timmersdala. Endast ett fåtal kyrkor har stora mått, så som Västra Tunhem som utökades 1736–40. Den äldsta kända kortillbyggnaden är från 1666 i Bällefors.

En grupp av kyrkor i norra Vadsbo har stora åttkantiga kor som vanligen rymmer en eller flera murade adelsgravar under golvet. Äldst är koret i Hjälstad från 1689 med gravkammare åt ätterna Krabbe och Sparre på Sveneby respektive Moholm. På 1730-talet tillkom

Lerdala kyrka är ett exempel på de många medeltidskyrkor i Vadsbobygden som under 1700-talet försågs med nytt kor och gavelryttare i trä för klockorna. Gavelryttaren kröns av ett tak med karnisprofil och lanternin. Korets plan är åttkantig och har en adelsgrav under golvet, vilket är ett utmärkande drag hos några av kyrkorna i området.

koren i Amnehärad, Leksberg och Mo. Yngst och minst är koret i Lerdala från 1751, en solitär i Valle härad. Denna lokala korform är ett tydligt uttryck för bygdens adelsdominans. Den åttkantiga planformen kan vara såväl en influens från de samtida centralkyrkorna utanför stiftet som från de ofta åttkantiga gravkoren, sistnämnda är kanske troligast med tanke på de underliggande gravkamrarna. Ett ovanligt utpräglat exempel på denna kombi-

nation av kor och grav är koret i Berga som behandlas längre fram i rapporten. Kanske var denna kyrka förebild för de andra.

Tillbyggnad av en eller flera korsarmar och ändrad riktning i kyrkorummet är ovanligt i Skara stift, till skillnad från i exempelvis Växjö stift. Sveneby blev ombyggd till korskyrka på 1600-talet. Under 1640-talet fogades en så kallad ”nykyrka” till sydsidan på Åsle kyrka för Mularpsborna. Motsvarande skedde i Amnehärad för besökarna från Södra Råda. I Västerplana tillfogades korsarmar 1721–29 och 1733–37, varvid koret flyttades till söder, Öglunda förändrades på motsvarande sätt under 1700-talet och 1883 samt Medelplana 1823.

Majoriteten av de från medeltiden stammande kyrkorna saknar torn. Tornbyggen var en kostsam affär och långt ifrån nödvändiga när man istället kunde resa en klockstapel. En medelväg representeras av kyrkorna i Kullings och Gäsene respektive södra Vadsbo. Här har långhusets västgavel försetts med en takryttare i trä för klockorna. Man kan tala om dessa torn som lokala särdrag för kyrkorna i nämnda bygder. Kullingstornen är små och enkla med spira eller huv och finns på kyrkorna i Algutstorp, Bälinge, Eggvena, Fölene, Hol och Kvinnestad.

Elva av kyrkorna norr om Billingen i Vadsbo har större och mer påkostade gavelryttare med karnisformade barockhuvar och små slutna lanterniner. Gavelryttarna har tillkommit samtidigt med eller ett antal år efter tillbyggnaden. I Kullings och Gäsene härader restes de mellan 1685 (Bälinge) och 1776 (Eggvena och Hol). Bland Billingskyrkorna spänner tornen från 1766 (Bällefors) till så sent som 1879 (Timmersdala).

Ett fåtal kyrkor försågs med vidbyggda trätorn: Amnehärad, Färed, Levene och Marum. Äldre avbildningar och rester på vindar vittnar om att takryttare var vanliga under 1600-talet, idag finns de dock bara på Kungslena, Levene och Mölltorp.

De medeltida tornen på Kållandskyrkorna fick under 1600-talets senare del och 1700-talets början smäckra spiror som bevarats på Rackeby, Strö, Sunnersberg och Örslösa samt rekonstruerats under 1910- och 20-talen på Gösslunda och Råda. Även de relativt närbelägna kyrkorna i Skälvum, Västerplana och Västra Gerum har detta lokala särdrag.

Några kyrkor som Hömb och Mo fick stentorn under 1800-talet. Många kyrkor är under perioden försedda med vapenhus i sten eller trä. Särdeles välbevarade är de båda vapenhusen vid Ornunga kyrka, där det västra är stiftets enda bevarade i skiftesverk.

I huvudsak är exteriörerna på denna stora grupp kyrkor tämligen väl bevarade. De förändringar som genomförts har bestått i fönstervidgningar under 1800-talet, byte av fönsterbågar och dörrblad, byte av taktäckningsmaterial från den traditionella spåntäckningen till framförallt skiffer, men också tegel och plåt. Putsytor har ibland jämnats med tjocka lager av sprit- eller slätputs. Ett litet antal av kyrkorna har undgått stora delar av dessa förändringar och besitter därmed mycket höga autenticitetsvärden, bland annat Edåsa,

Algutstorp är en typisk representant för de medeltidskyrkor i norra Sjuhäradsbygden som under 1700-talet försågs med nytt kor och en liten gavelryttare i trä för klockorna.

Leksberg, Molla, Norra Fågelås, Od, Ornunga, Rackeby, Valtorp, Vesene, Västerplana och Västra Gerum.

Nya träkyrkor

1600- och 1700-talens kyrkobyggande i stiftet var i första hand ett träkyrkobyggande knutet till skogsbygderna i norr med Tiveden och i söder med Edsmären, Hökensås, Nissastigen, Redväg och Ås, men även kännetecknande för lerslätterna kring Lidan och Nossan. Man kan tala om två regionala särarter som skär in i stiftet, nämligen träkyrkobyggnadstraditionen på sydsvenska höglandet och i de mellansvenska skogsbygderna med Värmland, Dalsland och Bergslagen. Rötterna är medeltida. Särskilt kring gränsen mellan Västergötland och Småland finns en tydlig koncentration som ännu är bevarad.

I övrigt har större delen av stiftets träkyrkor skattat åt förgängelsen genom bränder eller genom att de rivits och ersatts av 1800-talskyrkor i sten, i enstaka fall har ny träkyrka rests som i Naum 1893, med kunglig dispens, och även i Hällestad samt längs Nissastigen i form av Stengårdshult och Valdshult. Från 1759 gällde ett kungligt påbud om att nya kyrkor skulle byggas av sten om inte särskilda ekonomiska skäl förelåg. Före industrialismens ekonomiska uppsving var träbyggandet det naturliga för skogsbygdernas kyrkor.

23 timmerkyrkor är bevarade i stiftet från 1600- och 1700-talen. Som grupp räknat konstituerar de ett kulturarv av stort intresse. Sett i ett större sammanhang är träkyrkobyggandet ett utpräglat nord- och östeuropeiskt fenomen med djupa rötter. I Sverige har det funnits över 400 träkyrkor från 1600- och 1700-talen, av dessa är idag 192 bevarade med en tydlig koppling till syd- och mellansvenska skogsbygder samt Norrlands inland.

Lokala traditioner

Med undantag för den på många vis unika träbasilikan i Habo, som för vidare en medeltida form så sent som 1723 då kyrkan fick nuvarande form, är timmerkyrkorna småskaliga och tämligen enkla skapelser. Ett särdrag inom gruppen utgör Bottnaryd, Brandstorp, Gustaf Adolf och Vättak (ursprungligen även Habo) med korsplan, en företeelse som är ovanlig bland stenkyrkorna. Korsarmar är däremot som nämnt vanligt förekommande i Småland. Korsplanen, särskilt då den med lika långa armar, var en idealplan inom såväl renässans som barock där symmetri var ledord. Korsplanen är särskilt väl lämpad för timrade kyrkor, vilket ger en mer stabil konstruktion, medan en timrad långkyrka kräver försträvningar för att hålla timret på plats.

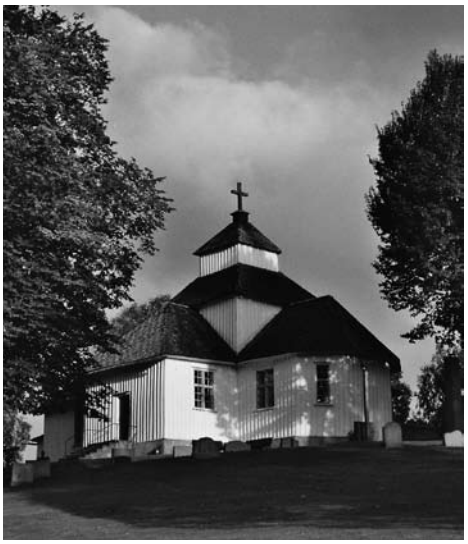

Timmerkyrkan i Vättak från 1718 är en av ursprungligen fem timrade korskyrkor i Hökensåsbygden. Denna kyrkotyp är ett särdrag för området.

De aktuella kyrkorna ligger alla i ett begränsat område på och vid Hökensås. Äldst, men också mest förändrad är Gustaf Adolf som uppfördes som kapell i Fiskebäck på 1630-talet och 1780 flyttades till en från Habo avknoppad ny socken. Dagens exteriör är i hög grad ett resultat av 1780 och 1858 års ombyggnader med då tillkomna fönster, portar och locklistpanel.

Bottnaryd är uppförd 1666 och har bibehållit spån som material på såväl fasaderna som det karaktäristiskt branta taket. Vid restaureringen 1968 återställdes fönstrens ursprungliga storlek. En än mer autentisk exteriör uppvisar Brandstorp från 1697 med sin grekiska korsplan och sitt lilla torn över korsmitten. Byggmästare var Anders Bengtsson från Jönköping och det är troligt att bygget påverkats av Slottskapellet därstädes med dess centralplan. Kanske kan korskyrkorna kring Hökensås kunna förklaras med influenser från Jönköping, där Erik Dahlberg verkade vid samma tid. Tradition och funktionalitet torde dock ha varit den avgörande faktorn framför stilimpulser, med tanke på att Habo omvandlades från korskyrka till basilika.

Den yngsta av korskyrkorna är Vättak från 1718 med Ingemar Påvelsson som byggmästare. Bygget av denna liksom ombyggnaden av Habo drevs av den byggnadsintresserade kontraktsprosten Martin Seth, vilken även tog initiativet till den 1714 färdigställda kyrkan i Norra Unnaryd. Sistnämnda hör dock till den vanligare typ som behandlas i nästa stycke. Vättak och Norra Unnaryd bär idag vitmålad locklistpanel som vittnar om 1800-talets strävan att medelst panel istället för spån skapa en illusion av stenkyrka. Taken är dock ännu spåntäckta, vilket är av stor vikt för det autentiska intrycket. Vättaks torn över korsmitten är en kraftig och satt version av den smäckra motsvarigheten i Brandstorp.

Övriga timmerkyrkor har med få undantag den för tiden vanliga planformen med fullbrett, tresidigt eller rakt avslutat kor. Överlag tycks det rakslutna koret vara en äldre form medan det tresidigt avslutade dyker upp först efter 1600-talets mitt. I en del fall kan det arkivaliskt beläggas att man hållit fast vid en rent romansk planform med smalare kor.

Kring Nissan finns kyrkorna i Angerdshestra, Mulseryd, Norra Hestra, Norra Unnaryd, Strängsered och Öreryd bevarade, vilka utgör en mycket homogen grupp. Äldst är Mulseryd från 1660 som försågs med tresidigt korslut 1793. Angerdshestras motsvarande kor tillkom så sent som 1817, vilket vittnar om traditionens kraft. Yngst är Norra Hestra från 1753. Exteriörerna har i varierande grad ursprunglig prägel. Angerdshestra, Norra Hestra och Norra Unnaryd saknar torn, medan kyrkorna i Mulseryd, Strängsered och Öreryd har äldre klockstaplar placerade vid västgaveln och ombyggda till torn. Denna säregna företeelse är klart skönjbar invändigt och i Mulseryd även utvändigt genom synliga stödben, de båda övriga tornen har istället satta former för att dölja dem. Angerdshestra och Mulseryd är de enda av kyrkorna med spån på såväl fasad som tak, på den förras väggar dock vitmålade. Övriga kyrkor bär locklistpanel från 1800-talet. Norra Unnaryd och Strängsered har dock spåntäckta takfall.

Norr om Hökensås finns de tornlösa timmerkyrkorna i Korsberga, Mofalla och Södra Fågelås. Alla har de spåntäckta tak och i Södra Fågelås fall även traditionellt rödslammade spånfasader. Korsberga är från 1696 medan dateringen av de båda andra är något oklar, Mofalla kan delvis innehålla 1500-tal. Fasaderna på Mofalla bär en åldrig lockpanel som bitvis torde vara från 1730-talet då kyrkan fick mycket av sitt nuvarande utseende.

Timmerkyrkan i Bredsäter från 1666 har bevarat sin karaktär med spånklädda och rödslammade väggar. Foto: Inga-Kajsa Christensson

I stiftets sydvästra randbygder finns endast några få spridda timmerkyrkor, av vilka Jällby, Kyrkås och Landa får räknas som synnerligen välbevarade medan Bråttensby är kraftigt förändrad

under sent 1800-tal. Dessa kyrkors datering är vag och åtminstone Jällby förefaller rymma medeltida delar. Jällby och Landa har små gaveltorn av trä, typiska för Kullingsbygden, den senare kyrkan har det placerat på vapenhuset. Jällby är idag den enda med spåntäckning och besitter ett högt autenticitetsvärde som även avspeglar sig i små ålderdomliga fönster och troligen ursprungliga dörrblad. Alla kyrkorna bär idag vitmålad locklistpanel från 1800- och 1900-talen. Detta gäller även för kyrkan i Väne-Ryr, vilken får räknas som en del av det träkyrkoområde som Dalsland utgör.

Av den lokala träkyrkotraditionen kring Lidan och Nossan återstår från 1600- och 1700-talen endast Härjevads kyrka, idag placerad som museikyrka i Skara fornby. En motsvarighet från Ås härad är Kinnarumma kyrka i Ramnaparken vid Borås museum. I stiftets norra randbygd finns den välbevarade kyrkan i Bredsäter från 1666 och den 1684 tillbyggda 1500-talskyrkan i Älgarås. Båda har en mycket autentisk framtoning med spånklädsel på väggar och tak, rödslammad respektive tjärad.

Det efterreformatoriska kyrkorummet

Reformationen innebar vad gäller kyrkorummet framför allt en omdisponering som ännu består. Till följd av den länge oklara liturgiska situationen och främst det ekonomiska läget dröjde det i många fall en god bit in i 1600-talet innan dessa förändringar genomfördes. I vilket fall är det från denna tid som de äldsta kyrkoinredningarna är bevarade.

Den största förändringen innebar den ökade vikt som lades vid ordet. Kristi oförfalskade ord som det kommer fram i Nya testamentet skulle stå främst. Mässoffret och de många mässorna förrättade med enbart prästen närvarande ersattes med den kollektiva nattvardsgång som återknöt till gemenskapen i de första församlingarna. Varken Luther eller hans svenska uttolkare eftersträvade någon total brytning med det katolska förgångna, det som inte stred mot evangeliet kunde gott behållas. Till skillnad från situationen i det reformerta Holland behölls senmedeltidens altarskåp, målningar och helgonfigurer så länge de inte var föremål för kult.

Predikstolen

De rumsliga förändringarna föranleddes av att predikan blev en självständig del i gudstjänsten. Reformatorn ärkebiskop Laurentius Petri påbjöd 1571 att predikstol skulle finnas i kyrkorna, något som då sällan var fallet. Predikstolen kom jämte altaruppsatsen att bli kyrkorummets mest påkostade inredningsdetalj och speglar därigenom den stora vikt som man fäste vid såväl platsen för ordets förkunnelse som altaret, platsen för nattvardens utdelande. Därtill fyllde predikstolen en i högsta grad praktisk funktion för att prästen skulle vara väl synlig och höras. Med hjälp av det så kallade ljudtaket fungerar predikstolen akustiskt som en kantställd amfiteater.

Renässanspredikstol i Mjäldrunga kyrka med typiska hopplister kring fyllningarna.

Den äldsta kända predikstolen i stiftet är den i Götene, vilken utifrån sin enkla renässansutformning bedöms stamma från 1500-talet. Huvuddelen av kyrkorna verkar ha fått sin första generation predikstolar under 1600-talet. Ett 30-tal predikstolar kan räknas till dessa och har ett tydligt renässansformspråk. Predikstolarna i Södra Lundby (1663) och Kyrkås (1671) är goda exempel på renässansens stramt uppbyggda schema med hopp-

listkantade fyllningar. Ett annat favoritmotiv är rundbågsfyllningarna med målade skildringar av evangelisterna, vilket kan betraktas i exempelvis Eriksberg och Lyrestad (1652), den senare med ett av periodens få bevarade ljudtak och ett av de mest påkostade. En särställning intar predikstolen i Tengene, som härrör från Skara domkyrka. Predikstolarna var tidigare vanligen placerade på sydsidan, vilket kan ha haft sin förklaring i behovet av ljus för att läsa. Sedermera har predikstolarna ofta fått en placering på nordsidan. Det kan kopplas samman med sakristians traditionella placering i norr och den under 1700- och 1800-talet mer omfattande upptagningen och vidgningen av fönster. Detta gjordes för att ge ljus inte bara åt prästens läsning utan också för att församlingen skulle kunna följa med i psalmboken. En i stiftet unik placering har predikstolen i Sankta Marie kapell på Kållandsö där den sitter över koröppningen och snarast påminner om de i Danmark vanliga lektorierna. Huvuddelen av stiftets predikstolar är tillkomna under 1700-talets förra hälft i den yviga barockstilen, om vilket berättas mer i bildhuggarkapitlet.

Bänkarna

För att församlingen bekvämare skulle kunna följa med i gudstjänsten inrättades fasta bänkkvarter, slutna genom skärmar och dörrar. Dessa slutna bänkkvarter utgör ett av de viktigaste karaktärsdragen i 1600-, 1700- och även det tidiga 1800-talets kyrkorum. Genom bänkarnas gavlar och dörrar förstärks kyrkans längdriktning mot öster, den så kallade via sacra (”den heliga vägen” framåt mot det heligaste), en historiskt sett självklar del av det svenska kyrkorummet.

Platsbehovet gjorde ofta att de sista resterna av medeltiden försvann genom borttagande av sidoaltare och triumfbågar. Uppdelningen av kyrkorummet i den södra manssidan och den norra kvinnosidan var regel långt fram i tiden. Genom bänkarna blev kyrkorummet också en spegling av samhällets sociala strukturer eftersom de i stiftet, fram till 1800-talet, i ca 90 procent av fallen var uppdelade efter hemmantal. Ju större egendom, desto längre fram hade gården sin bänk. Vanligen var de främsta bänkraderna förbehållna socknens adel. Detta är klart avläsbart i de välbevarade renässansbänkarna i Norra respektive Södra Fågelås, varav de förra har en dörr med årtalet 1651 och Carl Hårds vapen. Dessa snarlika bänkinredningar i renässans är stiftets äldsta och är till det yttre i hög grad bevarade med välanpassade kompletteringar. Även Varnhem har en anmärkningsvärd bänkinredning, tillkommen 1672–73 i samband med Magnus Gabriel De la Gardies omfattande restaurering.

De delvis bevarade renässansbänkarna i Norra Fågelås kyrka är med sin datering till 1651 kanske stiftets äldsta. Det Hårdska släktvapnet markerar säteriet Almnäs bänkrad.

Altarringen i Bälinge från 1684 med karvsnitt är den äldsta kända i stiftet.

20 andra kyrkorum kan uppvisa slutna bänkinredningar från framför allt 1700-talet. I en del fall med dekorerade fyllningar som dem i Brämhult, utförda 1736 av Ditloff Ross. Särdeles välbevarade är naturligtvis bänkinredningarna i museikyrkorna Norra Kyrketorp, Ornunga och Suntak. Ibland har adelsbänkar varit placerade i koret, men framför allt har det rört sig om kyrkvärdsbänkar, varav många sedermera avlägsnats för att ge mer plats vid de kyrkliga handlingarna. Välbevarade korbänkar från 1700-talet finns i ett fåtal kyrkorum, bland annat Gustaf Adolf, Horla, Kälvene och Marka. I en del fall utgör de en enhet tillsammans med altare och altarring som i exempelvis Horla och Ornunga. Altarringen introducerades i och med 1600-talet som en logisk följd av reformationen. Den markerar dels gräns mot altaret, dels fyller den en praktisk funktion som knäfall vid nattvarden. Stiftets äldsta altarring från 1684 finns i Bälinge och har i närbelägna Hol en motsvarighet som nu ligger på kyrkvinden. Altarringar från främst 1700-talet har bevarats i ett fåtal kyrkor, 16 stycken.

Läktare och annan fast inredning

Läktare var en annan viktig del i uppdelningen av kyrkorummet. På läktarna inrymdes församlingens ungdom. Oftast fanns läktare såväl vid västgaveln som längs nordsidan. Idag finns bara fyra kyrkorum med bevarad nordläktare: Göteve, Horla, Ornunga och Suntak, vilka är omistliga. Habo utgör ett unikum genom sina läktare längs kyrkorummets alla sidor.

I tre kyrkor finns bevarade herrskapsläktare, stormaktstidens motsvarighet till den tidiga medeltidens emporer. Mest påkostad är herrskapsläktaren i Södra Ving från 1748, byggd för Hökerums säteri. Den bär en i stiftet unik överbyggnad med arkader och rokokosniderier. Enklare i sin utformning är herrskapsläktarna i Sankta Marie kapell från 1750, knutna till Tranebergs säteri, och i Suntak, knuten till Grunnevads säteri.

Tolv kyrkor har bevarade läktarbröst i renässans med det populära arkadmotivet. De äldsta är sannolikt bröstningarna i Norra och Södra Fågelås, varav det förra skall ha tillkommit 1649. Båda har samma utformning som de ovan nämnda bänkinredningarna och har tillkommit i ett sammanhang, bekostade av makarna Hård och Stake på Almnäs säteri.

Knappt 40 kyrkorum har barockläktare, varav flera dekorerats med bibliska gestalter på fyllningarna. Här märks bland annat läktarbrösten i Brämhult, Fullestad, Kinneved och Norra Hestra som dekorerats av Ditloff Ross kring 1700-talets mitt. Överlag har läktarna byggts om påtagligt till följd av orgelinstallationer och nya bänkinredningar under 1800- och 1900-talen, vilket endast lämnat läktarbröstet orört. Välbevarade läktare med ursprungliga bänkinredningar och trappor är få och finns bara i Habo, Hedared, Horla, Södra Björke och i form av korsarmsläktarna i Gustaf Adolf samt i museikyrkorna Härjevad, Ornunga och Suntak.

Korskrank har av forskare som Anna Nilsén ansetts vara en vanlig del av det efterreformatoriska kyrkorummet. Dess medeltida rötter är däremot omtvistade. Under senmedeltiden skulle ett korskrank ha varit oönskat eftersom det hindrade menighetens betraktande av det påkostade ceremonielet kring mässoffret. I stiftet finns endast två skrank bevarade. Skranket i Husaby från 1670 är bevarat på sin ursprungliga plats i triumfbågen medan motsvarigheten i Varnhem från samma tid är placerat som skrank mot det dopkapell som ordnades i norra korsarmen vid Curmans restaurering. Båda torde ha Magnus Gabriel De la Gardie som initiativtagare. Varnhems tycks vara inspirerat av det påkostade korskrank som tillverkades för Storkyrkan i Stockholm på 1660-talet efter holländsk förlaga, medan

Husabyskranket har en ålderdomligare renässansprägel. Några arkivaliska eller byggnadsarkeologiska belägg för motsvarigheter i andra av stiftets kyrkor finns inte. Däremot finns prov på en senare form av kormarkering som är vanlig i de norrländska kyrkorna. Det rör sig om de båda rikt snidade obeliskerna i Mölltorp från 1704 som saknar motstycke i övriga stiftet. De bågar som tidigare satt på bänkskärmarna mot koret nytillverkades efter äldre förlaga 1942, men ligger nu på kyrkvinden.

Mölltorps kyrka kännetecknas av en mycket rik barockinredning med ovanlig altaruppsats och obelisker.

Rumsligheten i det efterreformatoriska kyrkorummet konstitueras i hög grad av den fasta inredningen genom bänkkvarter och läktare med mera. Planformen och dess variationer har diskuterats ovan. En väsentlig del av kyrkorummet är innertaket och dess utformning. Det plana brädtaket är regel i stiftets kyrkorum från 1600- och 1700-talen. I stor utsträckning är det dekorerat, vilket behandlas i ett eget kapitel. Vissa undantag från det plana innertaket finns. I Göteborgs stift är tunnvalvet av bräder den förhärskande innertaksformen. Detta regionala särdrag skär in i Skara stift i väster och söder med innertaken i Ulricehamn (1684) och Väne-Ryr (1732). Ett lokalt särdrag utgör en mellanform mellan tunnvalv och plant tak i form av spegelvalven i nio kyrkor i Kullings, Gäsene och Ås härader, exempel på en mer utpräglad barockform som även kan betraktas i Läckö slottskyrka.

Förnyelse och bevarande

De kyrkorum som skapades under 1600- och 1700-talen utgör den överväldigande majoriteten av interiörerna i stiftets kyrkor av idag. I många fall rör det sig om en grundkaraktär som består i rumsligheten genom takform, inredningens struktur samt bevarade predikstolar och altaruppsatser som blickfång.

I mycket hög grad har bänkinredningar, dörrar, golv och andra inredningsdetaljer successivt förnyats under främst 1800- och 1900-talen. Kring förra sekelskiftet blev många slutna bänkkvarter utbytta mot öppna så kallade bönhusbänkar tillsammans med altarringar och dörrblad. Nötta skurgolv byttes mot maskinsågade bräder som fernissades. I en del fall gjordes helt nya innertak i tredingsform som i exempelvis Kyrkås. Altaruppsatser i barock lades undan till förmån för nya tavlor eller enkla kors. 1900-talets restaureringar syftade ofta till att återskapa 1600- och 1700-talens grundkaraktär genom nya inredningar hållna i en stram klassicism och ett återbördande av borttagna altaruppsatser. Många av kyrkorummen är därmed i hög grad ett resultat av senare restaureringar.

I några kyrkorum rekonstruerades med fördelaktigt resultat slutna bänkkvarter efter bevarade rester, exempelvis i Brandstorp, Bälinge, Edåsa, Hol, Hömb och Kållands-Åsaka. Bevarade ursprungliga bänkkvarter är som regel anpassade för större bekvämlighet med lutande ryggar, breddade sitsar och större benutrymme genom utglesade rader.

Vår tids önskemål om flexiblare kor och biutrymmen har lett till borttagning av främre och bakre bänkrader, varför endast ett fåtal bänkinredningar har kvar sin ursprungliga utsträckning från kor till västvägg, bland annat i Hedared, Kungslena, Norra Hestra, Södra Björke och Vårkumla. Samma förändringar har föranlett slopande av många korbänkar. Andra sentida ingrepp som i varierande utsträckning försvagat det autentiska uttrycket är

tekniska installationer av elektrisk belysning, högtalare och larm. Högtalare och strålkastarskenor är exempel på påtagliga tillägg som finns i nästan alla kyrkorum och inte alltid getts tillbörlig anpassning.

Av stor betydelse för upplevelsen av det historiskt nedärvda kyrkorummet är företeelser kopplade till begreppen autenticitet och patina. Det kan röra sig om väggarnas oregelbundenheter och gamla putsskikt, handhyvlade bräder av varierande bredd i golv, väggar

Fullösa kyrka uppvisar ett representativt kyrkorum präglat av Läcköskolan: predikstol av Anders Smaltz från 1686, altaruppsats av okänd barockmästare, takmålning och draperimålningar av Carl-Gustaf Hoijst och Johan Laurell från 1756. En 1900-talsrestaurering har skapat en harmonierande sluten bänkinredning.

och tak, smidda spikar, handhuggna kalkstensplattor, inredningsdetaljer med spår av seklers användning som exempelvis en gammal överliggare till en bröstning eller ett trappräcke. Sådana detaljer vittnar om en gången tids hantverksmässighet. Ett antal kyrkorum har i stor utsträckning bevarat dessa kvaliteter och är föga förändrade under 1800- och 1900-talen. Dessa kyrkorum kan med rätta klassas som omistliga ur ett nationellt perspektiv. Främsta platsen intar de musealt bevarade kyrkorna i Norra Kyrketorp, Ornunga och Suntak med deras orörda, naturligt patinerade inredningar och skur- respektive kalkstensgolv från 1700-talet samt frånvaro av elektricitet och uppvärmningssystem. Till dessa båda kan läggas Läckö slottskyrka och Härjevadskyrkan i Skara fornby. De enda kyrkorummen i stiftet som utöver dessa saknar elektrisk belysning är Hagelberg, Jällby och Landa. Jällby kyrkas interiör är ovanligt välbevarad och förmedlar ett sällsynt ålderdomligt intryck till besökaren. Till gruppen av helgjutna 1600- och 1700-talsinteriörer kan vidare räknas Borgstena, Bottnaryd, Brandstorp, Edåsa, Eriksberg, Flistad, Fåglum, Göteve, Götlunda, Habo, Hedared, Jällby, Kungslena, Lyrestad, Mölltorp, Norra Fågelås, Ova, Södra Fågelås, Valtorp, Vesene, Västerplana och Älgarås. Kyrkorum som dessa är viktiga dokument med höga byggnads- och samhällshistoriska värden samt därtill ofta påtagligt konstnärliga kvaliteter.

Det efterreformatoriska kyrkomåleriet

Det arkitekturbundna efterreformatoriska måleri (ca 1600–1800) som idag finns bevarat i ett 60-tal av stiftets kyrkor kan grovt delas upp i två grupper. Den äldre och mindre gruppen är kalkmåleri i renässans på väggar och valv i 17 kyrkor, vilket spänner från 1630- till och med 1680-talet. Den yngre och största gruppen är takmålningar i barock från 1720-talet till omkring 1800. Båda grupperna har sitt ursprung i den konstnärliga utsmyckningen av Läckö slott under 1600-talet, varför man talar om den äldre och den yngre Läcköskolan. Dessa har ägnats ingående studium av Hegardt (1923) och Hallbäck (1947; 1973). Magnus Gabriel De la Gardie som konstmecenat har ägnats åtskilligt studium av framförallt August Hahr (1904) och Ingrid Rosell (1972). Det för Västsverige unika kyrkomåleriet är i de kyrkor som det har bevarats ett mycket värdefullt och karaktärsskapande särdrag. Målningarna skall ses som en del av ett större sammanhang där även bildhuggeriarbeten var framträdande, vilket behandlas i nästa kapitel.

Den äldre Läcköskolan

Den äldre Läcköskolans karaktäristiska enkla slingdekor och figurscener på kyrkornas väggar och valv är direkt knutna till de målare som Jacob De la Gardie lät smycka sitt utvidgade Läckö slott under främst 1620-talet. Ett av få namn som belagts är mäster Gullick Gullicksson. Uppenbarligen ”utlånades” målare till uppdrag i kyrkor, främst inom grevskapet men även längre bort. Välbevarat muralmåleri finns i Binneberg, Forshem, Frösve, Fullösa, Kestad, Råda, Skälvum och Västerplana kyrkor. De äldsta daterade är de i Råda från 1632, vilka liksom i Forshem (1638) helt täcker kyrkorummets valv. Den mest genomförda målningssvit som bevarats är den i Fullösa med bildfriser i två våningar, däribland hjortmotiv liknande dem i Torpa stenhus utanför Ulricehamn och Kalmar slott. Det mest avlägsna arbetet som tillskrivits Gullicksson återfinns i Molla. Ytterligare sju kyrkor kan uppvisa betydande rester av renässansmåleri på puts, bland annat Norra Fågelås kyrka, men här är kopplingen till Läckö inte självklar. Ett antal kyrkor kan uppvisa fragmentariska rester av muralmålningar i renässans, senast upptäcktes dylika vid putsrenovering i Utvängstorp 1989.

Av bemålade trätak från epoken finns idag bara ett exempel bevarat på plats, i Ornunga gamla kyrka. Här har renässansens kassettindelade slottstak överförts till ett platt brädtak, infattande naivt utformade bibelscener. I Norra Hestra kyrka har ett liknande tak återanvänts som undertak på vinden. Närmaste inspirationen för dessa båda torde ha kommit från Torpa.

Kalkmåleri från 1632 i Råda kyrka, utfört av mästare från Jacob De la Gardies Läckö, den äldre Läcköskolan. Foto: Inga-Kajsa Christensson.

Den yngre Läcköskolan

Ett bemålat innertak förefaller ofta ha varit sista steget i den förnyelse av kyrkorna som ägde rum i stiftet mellan 1650 och 1800. Magnus Gabriel De la Gardie hade engagerat flera målare och konstnärer i sina omfattande arbeten på Läckö 1654–80. Dessa dekorerade bland annat slottsgemakens tak med tidstypiska akantusrankor i grisailleteknik inramande

mytologiska scener eller bataljer, en mer ekonomisk variant av barockens dyrbara stucktak som vi ser i Mälardalen. Alla dessa hantverkare och konstnärer friställdes i samband med att reduktionen drevs igenom i Läckö grevskap 1681. En av de främsta konstnärerna i De la Gardies hov, tyskfödde Johan Hammer, slog sig ned som mästare i Göteborg där han 1682 försåg Tyska kyrkans trävalv med en skildring av Yttersta domen. Detta idag försvunna verk betraktas som portalverk för den yngre Läcköskolans verksamhet i de västsvenska kyrkorna.

Takmålningarna i de västsvenska kyrkorna (Skara, Göteborg, Karlstad och delar av Växjö stift) kan betraktas som ett övergripande regionalt särdrag utan annat än punktvisa motsvarigheter i övriga landet. Deras värde är särskilt stort eftersom motsvarande profant måleri till största delen har gått förlorat.

Den yngre Läcköskolan har av Hallbäck delats upp i två riktningar. Den äldre emanerar från Hammer och är främst knuten till Göteborgs stift och dess som regel tunnvälvda innertak av trä. Den något yngre är knuten till Skara stift och de här förhärskande platta innertaken av trä. Den förra riktningen har likväl grenar som går in i Skara stift. Det äldsta bevarade exemplet på detta är det djupa tunnvalvet i Ulricehamns stadskyrka, vilket dekorerades 1688 av Anders Falck med bibliska scener och skyar. Karaktäristiskt för denna Göteborgsskolas måleri är att trävalvet målas som en ”himling” med bibelscenerna omgivna av skyar i en lös komposition. Detta är en sen och ofta provinsiellt färgad avläggare av det kontinentala kyrkomåleriets illusoriska barockhimlar. Tydligt är hur stadskyrkorna var förebilder för utvecklingen i landsbygdskyrkorna.

De båda Läcköskolorna kom att knytas till det 1702 upprättade Göteborgs stads konst- och målareämbete. Denna skråsammanslutning som bröt sig ut ur Stockholmsgillet hade som namnet antyder ambitioner att bli en västsvensk ”målarakademi” och lyckades också tämligen väl. Ämbetets historia har kartlagts av Hallbäck (1947) och Fernlund (1983). I de flesta västsvenska städer och även syd- och östsvenska fanns en till ämbetet ansluten så kallad lantmästare. Omkring 90 procent av stiftets kyrkomålningar från 1700-talet utfördes av ämbetets mästare.

Av ursprungligen 146 takmålningar i stiftet är idag 44 stycken bevarade i kyrkorummen och ytterligare några är bevarade som fragment i form av bräder i torn och på vindar. Sannolikt kan fler bemålade bräder ännu gömma sig i bjälklag och yttertak.

Endast få målningar tillkom under decennierna kring 1700, främst till följd av det stora nordiska kriget. Mest anslående är nämnde Falcks unika svit i Bottnaryds kyrka från 1695 där såväl väggar som tak är dekorerade. Centralmotivet är som sedvanligt i det västsvenska materialet den Yttersta domen. I Falcks målningar framgår tydligt det sedvanliga bruket att måla efter förlagor, som kopparstick av berömda verk eller bibelillustrationer. Efter 1720-talet ökade efterfrågan på kyrkodekoratörer för att nå sin kulmen under 1740- och 50-talen, en guldålder för det västsvenska kyrkomåleriet då majoriteten av verken tillkom.

Två skolor

Den från Göteborg emanerande skolan sträcker sig in i Ås härad och bygden kring Borås där traditionen med välvda trätak dominerar. I Borås och ett stort område däromkring verkade den mest produktive av ämbetets målare, den tyskfödde Ditloff Ross mellan 1739 och 1764. Ross var skolad i bland annat Hamburg och Stockholm och företräder i stiftets båda bevarade takmålningar av honom det traditionella ”himlamåleriet”. Den ena av dessa båda kyrkor är Borgstena där han samtidigt, 1763, dekorerade läktaren med apostlafigurer

och sannolikt även målade altartavlan. 1752 hade han målat det för ovanligheten plana taket i Kinnarumma kyrka med samma för Ross typiska schema. Denna timmerkyrka är nu bevarad som museikyrka i Ramnaparken i Borås. Vidare finns figurmålat läktarbröst av hans hand i Brämhult från 1736 (tillika med rester av takmålningar) och i Fullestad från 1752. Katalysator för arbetena i denna del av stiftet var sannolikt Ross takmålning i Borås Caroli från sent 1720-tal, nu försvunnen. Åter stod en stor stadskyrka som förebild.

Den andra skolan – som helt dominerar materialet i stiftet – hade sitt ursprung i de på Läckö anställda Johan Aureller d.ä. (1626–96) och d.y. (1657–1733), far och son. Båda slog sig så småningom ned i Medelplana, i vars kyrka det av sonen färdigställda familjeepitafiet ännu hänger. I övrigt är ytterst få verk bevarade av dessa kyrkomålare, främst måleri på duk som altartavlorna i Varnhem och Mariestads domkyrka.

Aureller d.y. fick till lärjunge Olof Collander som blev mästare 1723 med bostad i Mariestad. Med honom överfördes Läckös dekorerade slottstak direkt till landsbygdskyrkornas plana tak. Av hans tiotal arbeten finns fyra bevarade i bygden: Ekeskog och Västerplana (norra korsarmen) från 1729, Götlunda från 1732 och Leksberg från 1741–45. Hans lärjunge Johan Liedholm medverkade i de båda senare och utförde 1733 målningarna i Västerplanas södra korsarm. Måleriet är identiskt, även om Liedholm visar en större teknisk briljans i sitt figurmåleri. Verk av Liedholm finns även bevarade i Ova där han 1742 målade taket och sannolikt också läktarbröstet samt i Mölltorp 1744 där det likaså är tak och läktarbröst. Även Liedholm blev mästare i Mariestad.

Yttersta domen, skildrad av jönköpingsmästaren Johan Kinnerus i Brandstorps kyrka 1748.

Skövdemästaren Johan Risbergs kalkmålningar i Kungslena kyrka från 1749 har överfört brädtakens dekormåleri till de medeltida valven. Rundlarna inramas av akantus.

Bland Collanders övriga lärjungar märks Johan Laurell, av vilken åtminstone dekoren i Fullösa från 1756 är belagd, och den i Jönköping bosatte mästaren Johan Kinnerus. Denne Kinnerus var även lärjunge till Jönköpingsmästaren Edvard Orm som i sin tur gått i lära hos Karl XI:s hovmålare David Klöcker Ehrenstrahl. Hegardt har kallat denna riktning för Vartoftaskolan och dess främsta verk är den heltäckande målningsskrud som Kinnerus och Johan Christian Pettersson skapade i Habo 1741–43. Kinnerus takmålning i den timrade korskyrkan i Brandstorp från 1748 visar på stark påverkan från Orms arbete i Hakarps kyrka, också det en korskyrka. Bland annat förekommer en scen med de dödas uppståndelse på den lokala kyrkogården, ett motiv som även finns i lärjungen Johan Risbergs takmålning i Forsby från 1745. Utöver båda nämnda arbeten finns endast fragment kvar av Kinnerus i form av takbräder i Bjurbäcks kyrka, målade 1757. Kinnerus starka sida var inte figurmåleriet utan de dekorativa ramverken med akantus och inslag av det mindre vanliga så kallade Bérains band, ett drag som är betecknande för en stor del av Läcköskolan.

Risberg som blev mästare 1744 och var bosatt i Skövde var den mest produktive vid sidan av Ross med omkring 20 kyrkoarbeten. Av dessa är endast två takmålningar utöver Forsby bevarade intakta. Den ena finns i Kungslena och kom till 1749 som måleri på stenvalv och är kanske ett av de finaste exemplen på Läckömåleriet. Den andra, i Vättak (1755), är kraftigt ommålad under 1800-talet av Anders Gustaf Ljungström (se kapitlet om konstnärer). Ett fragmentariskt tak från 1750 finns bevarat i Väne-Åsaka. Vidare har Risberg målat altarringen i Hagelberg och altartavlan i Flistad.

Lidköpingsmästaren Lars Hasselbom gick i lära hos den av Hammer i Göteborg skolade Petter Wernberg av vilken endast ett sekundärt placerat läktarbröst i Rackeby finns bevarat. Hasselboms verk svarar helt mot Aurellerskolans måleri. Takmålningar av honom är bevarade i Hovby (1742 inklusive läktarbröst), Norra Kedum (1744), Ås (1745), Flistad (1759) och nyligen påträffade fragment i Long (1745), det vill säga med en koncentration till Lidköpingsbygden.

Liedholm fick sin efterföljare i den i Skara bosatte mästaren Sven Kinnander, vars enda riktigt bevarade takmålning i Algutstorp 1750 vittnar om gott dekorationsmåleri och ett påfallande primitivt renderande av figurerna. Sistnämnda var tydligen orsaken till att hans måleri i Tidavad från 1747 övermålades tio år senare av gesällen Carl Gustaf Hoijst. Takmålningen i Fullösa från 1756 är utförd av Hoijst i samarbete med Laurell liksom läktarbröstet.

Takmålning i Ås kyrka, utförd av lidköpingsmästaren Lars Hasselbom 1745, ett fint prov på den yngre Läcköskolans imitationer av slottstak.

Kinnander hade lärjungar i bröderna Johan och Fredrik Wahlin, vilka slog sig ned som mästare i Skara respektive Hjo. Av den flitige kyrkomålaren Johan är bara takmålningen i Västra Tunhem från 1755 bevarad jämte altartavlan i Bäreberg från 1764 där rester av hans tak skall finnas i tornet. Fragment finns även i Lerdala (1756) och Essunga (1764). Broderns takmålningar kan beskådas i Solberga (1760) och Edåsa (1777) samt som fragment i Värsås (1762). Kinnanderlärjungen Anders Broddsson, bosatt i Falköping, markerar början till slutet på det skaraborgska Läckömåleriet med sin enkla takmålning i Älgarås från 1750-talet och den som motiv unika treenighetsmålningen från 1768 i Breviks tak.

Rokoko och bönhasar

Omkring 1760 började nedgångsperioden för det västsvenska kyrkomåleriet, vilket yttrade sig i färre uppdrag och en påtaglig kvalitetssänkning. En viktig faktor var spridandet av det rådande lätta rokokoidealet och senare den från Stockholm emanerande gustavianska nyklassicismen med dess antika förebilder och strävan efter ljus och renhet. Upplysningstidens filosofer påverkade prästerskapet i neologisk riktning.

Den sista generationen ämbetsmålare övergav barockmåleriet till förmån för ljusa blågrå himlar med luftigt spridda änglar, serafer och trossymboler. I några få fall förekommer rokokons karaktäristiskt oregelbundna rocailleslingor, så som i timmerkyrkan i Jällby där Johan Ljung 1767 dekorerade tak och väggar. På läktarbrösten målades nu allegoriska framställningar av dygder istället för bibliska gestalter. Exempel på detta finns i Laske-Vedum (1791) och Norra Björke (1792) utförda av Nils Åvall som i den förra kyrkan även utfört

gustavianskt dekormåleri kring fönster och på taklist, det enda bevarade i stiftet. Åvall är även upphovsman till takmålningen i Alingsås landskyrka från 1765.

En avläggare till Åvall är den i Alingsås bosatte Johan Lundgren som målat taken i Längjum (1784) och Hol (1789) med ambitiöst tecknade keruber som dock ej kommer nära förebildens tekniska skicklighet. Lundgrens arbete i Bitterna kyrka från 1808 markerar slutpunkten på kyrkomåleriet i Skara stift. Det utgörs av en treenighetssymbol i kortaket inom en sky med hans karaktäristiskt naiva serafer samt enkla draperingar längs taklisten. Sannolikt utförde Lundgren även den motsvarande skyn i kortaket i Ryda omkring 1799. Okänd är upphovsmannen till den enkla dekoren i hålkälet i Härja med girlander och de vid tiden populära symbolerna för tro, hopp och kärlek. Samtida med Bitternas målning är skyarna i Vartofta-Åsakas valv utförda av J C Lundin.

Musicerande änglar i skyn, takmålning av Johan Lundgren i Längjums kyrka 1784.

Samtidigt med detta rokokoinfluerade skråmåleri blandade sig ickeskråanslutna målare, så kallade bönhasare, i kyrkomåleriet. Dessa försökte efterlikna Läcköskolans kyrktak, men ligger närmast bondemåleriet med sina stiliserade barockdekorationer och stereotypa figurer. Exempel på detta är Matthias Hasselbergs takmålning i Göteve från 1791 och klockaren i Acklinga, Anders Wetterlinds enkla men innerliga tak- och läktarbröstmålningar från 1769 i Suntaks gamla kyrka.

Klockaren och bönhasen Anders Wetterlind har dekorerat Suntaks gamla kyrka 1769.

Motivkretsar

Färnström (2001) har satt in de västsvenska kyrkomålningarna och deras motiv i ett större sociokulturellt sammanhang. Bland annat har hon lyft fram den viktiga pedagogiska roll de spelade i det luthersk-

evangeliska kyrkorummet, vidare den lutherska ortodoxins betydelse för deras tillkomst. En viktig roll i målningarnas tillkomst spelade kyrkoherdarna, som sannolikt föreskrev vilka motiv och symboler som skulle användas. Målningarna torde ha varit ett gott hjälpmedel i förkunnelsen. Påminnelsen om Yttersta domens allvar kan sättas i samband med ortodoxin. Bevis finns även för att en mer innerlig gudstro fick genomslag i vissa områden och kretsar i form av pietismen. Några motiv kan sägas tyda på en pietistiskt sinnad kyrkoherde, framför allt Hjärtats saga som i sin äldsta form återges på bänkdörrar och läktarbröst i Läckö slottskyrka från 1670-talet. Motiven återfinns på läktarbröstet i Hovby 1742, hålkälet i Ås kyrka 1745, Kungslenas valv 1749 och läktarbröstet i Fullösa 1756. Hjärtat symboliserar själen som utsätts för olika prövningar. Särpräglande för det västsvenska kyrkomåleriet under 1700-talet är hur barocken fortlever ända fram till seklets slut medan

Bild ur Hjärtats saga på hålkälet i Ås kyrka.

rokoko och sedan nyklassicism blivit etablerade stilar i Mälarlandskapen och Göteborg. Detta kan till stor del förklaras med beställarnas, det vill säga sockenstämmornas, önskemål och preferenser. Det är bara i det ekonomiskt och kulturellt expansiva Göteborg och ett stråk upp längs Göta älvdalen som man kan tala om att rokokon verkligen fick fäste under periodens senare del.

Efterreformatoriska bildhuggeriarbeten

En väsentlig del av atmosfären i 1600- och 1700-talens kyrkorum skapas av de altaruppsatser och predikstolar som tillverkades under dessa sekel. I flera fall har de även tagits till vara vid 1800-talets nybyggnader och senare i samband med restaurering givits en plats i kyrkorummet. Det rör sig om ett mycket omfattande material som bildar den enskilt största gruppen av kyrklig utsmyckning i stiftet. Även om många verk gått förlorade under 1800-talet kvarstår majoriteten, ofta på ursprunglig plats, i en del fall med för kyrkorummet mer eller mindre fördelaktig sekundär placering. Ett litet antal verk befinner sig i torn och på vindar, inte sällan under dåliga bevaringsförhållanden. I en del fall återstår endast fragment som har ett värde som historiska dokument. De i området verksamma bildhuggarna är endast sporadiskt behandlade. Här ges en kortfattad översikt över de bevarade verk vars upphovsmän är kända eller på goda grunder kan antas.

Renässans och tidig barock

Den stora nyproduktionen av altaruppsatser och predikstolar i stiftet ägde rum under 1600-talets senare del och 1700-talets förra hälft. Fram till dess användes på många håll sengotikens ofta importerade altarskåp. I ett fåtal fall byggdes de helt enkelt om som i Humla 1688. Endast två predikstolar finns bevarade från 1500-talet. Eriksbergs predikstol är från 1574 i en provinsiell renässans som känns igen i ett antal predikstolar från 1600-talets början och mitt i framförallt Kullings och Gäsene härader. Predikstolen i Götene är med stor sannolikhet från 1500-talet i en enkel men ren renässans, dock med senare bokstöd.

De äldsta altaruppsatserna är likaså renässansarbeten. Det rör sig endast om ett fåtal, varav den äldsta daterade är den i Bällefors från 1629, skänkt av riksrådet Claes Horn och troligen ett krigsbyte. Av okänd ålder är den enkla men originella altaruppsatsen i Luttra kyrka. Tre altarskåpsliknande målade tavlor från 1600-talets mitt i Alingsås Christinæ, Siene och Hagelberg är de enda i sitt slag i stiftet.

Som portalverk till barockerans stora bildhuggarverksamhet i stiftet kan vi betrakta den tyskfödde göteborgsbildhuggaren Hans Swants (ca 1609–78) stora altaruppsats i Skara domkyrka från 1663. Det är ett verk som förmedlar den nordtyska tidiga barockstilen med dess karaktäristiska hermer, karyatider och svällande broskverk. De arkitektoniska elementen är i hög grad övertagna från renässansen med dess kolonner och bjälklag.

Detalj med broskverksdekor av Hans Swants altaruppsats från 1663 i Skara domkyrka.

Altaruppsats i Laske-Vedums kyrka med bygdemässiga efterbildningar av motiv från Swants arbete. Två tidstypiska karyatider fungerar som kolonner.

Swants stil fick några direkta avläggare, vilket altaruppsatsen i Levene från 1676 visar liksom de likartade men enklare versionerna i Essunga (1674), Laske-Vedum (okänt årtal) och Hällestad (1682). De tre sistnämnda har samme upphovsman och två av dem samma donatorspar. Kännetecknande är broskverksflyglarnas utväxande figurer och sjöjungfrur. Möjliga upphovsmän finns i bygdemästarna Anders Smaltz och Nils Evertsson Bratt (död ca 1683). De var båda bosatta i Kinne-Vedum och verkande i Swants stil under 1670- och 80-talen, främst i Kinnekullebygden. Omkring tio verk är bevarade av dem. Unik i sin uppbyggnad kring ett fönster är altaruppsatsen i Mölltorp från 1684, vilken liksom predikstolen från 1699 är rikt utvecklade prov på broskstil. Upphovsman till båda är sannolikt en Anders Månsson i Krogstorp. De tidiga barockverken utgör inget dominerande inslag i stiftets kyrkor.

Baselaque och Läcköskolan

Det är utan jämförelse den senare barocken som präglar flertalet altaruppsatser och predikstolar. Broskverket är ersatt av mer eller mindre yvigt snidad akantus. Detta är en import från tyskt område genom Karl XI:s hovbildhuggare Burchardt Precht och den för skarastiftet långt mer betydelsefulle Georg Baselaque. Den sistnämnde engagerades 1665 av greve Magnus Gabriel De la Gardie och kom fram till reduktionen 1681 att verka på Läckö slott, därefter med egen verkstad i Lidköping. Flera kyrkor i grevskapet smyckades eller reparerades på grevens bekostnad 1654–81.

Av de altaruppsatser som Baselaque utförde är endast de i Läckö slottskyrka (1666), Sankta Marie kapell (1678), Husaby (1679) och Ås (1688) helt bevarade. En särställning intar altaruppsats och predikstol från 1673 i den av De la Gardie restaurerade klosterkyrkan i Varnhem, vilken denne utsåg till sin egen gravkyrka. Flo har en bevarad predikstol från 1688 av Baselaque och Bredsäter predikstolsfigurer från året därpå. Tre altaruppsatser finns endast kvar som fragment. Baselaque och hans verkstad stod för högkvalitativa pjäser med en tämligen fast schematisk uppbyggnad. En nymodighet var de snidade kalvariegrupperna som huvudmotiv. Baselaque räknas som en av huvudgestalterna inom Läcköskolan. Efter reduktionen övergick många av de på Läckö verksamma yrkesmännen till kyrkodekoration. Denna barockstil kom att prägla kyrkoarbetena i stora delar av stiftet ända fram till 1700-talets andra hälft.

Altaruppsats av lidköpingsmästaren Georg Baselaque i Husaby kyrka, utförd 1679 och donerad av Magnus Gabriel De la Gardie.

En direkt avläggare till Baselaque är lidköpingsbildhuggaren Olof Tholin, verksam i bygden decennierna kring 1700. Av dennes hand finns två säkra altaruppsatser bevarade, Berga (1698) och Råda (1700). Båda visar en mycket nära släktskap med läromästarens och har samma höga kvalitet. Ytterligare sex samtida altaruppsatser i Lidköpingsbygden kan på goda grunder tillskrivas Tholin. Predikstolar av hans hand är bevarade i Norra Kedum (1709) och Lavad (1715).

Båda visar med sina sirliga akantusfyllningar på influens från Prechts arbeten i Storkyrkan i Stockholm. Tillsammans med sex av hjomästaren Bengt Wedulins (1672–1758) särpräglade predikstolar från 1720- och 30-talen är de stiftets enda som visar en direkt påverkan från huvudstaden med omnejd.

Av betydelse för bildhuggeriet i stiftets norra del var mariestadsmästaren Börje Löfman som 1701 gjorde altaruppsats och predikstol för domkyrkan där. 1709 färdigställde han den nya predikstolen för Skara domkyrka (den gamla i renässans inköptes sedermera av Tengene församling). Båda dessa verk är storskaliga och rikt smyckade i fullt utvecklad barock som ligger nära Baselaques och Tholins arbeten. Den ovanliga placeringen av figurerna på predikstolskorgen i Mariestad har sin motsvarighet i nämnde Wedulins verk. Ytterligare fem bildhuggeriarbeten, däribland två epitafier, är belagda av Löfmans hand i Vadsbobygden. Exempel på en utpräglat provinsiell barock i Vadsbo är predikstol och altaruppsats i Böja respektive Låstads kyrkor av den lokale bildhuggaren Jonas Andersson Bjär (ca 1667–1718).

Predikstol från 1722 av hjomästaren Bengt Wedulin i Sventorps kyrka. Typisk är hans utsmyckning av korgen med halvskulpturer mellan akantusfält. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Bildhuggarmästarna i Borås och Velinga

I Borås fanns en grupp skickliga bildhuggare i Löfmans klass. Den främste av dessa var Gustaf Björnsson Kihlman (ca 1657–1720). Han vann ryktbarhet med sin i brand förlorade predikstol för Borås Caroli från 1680-talet. Nio arbeten av hans hand är belagda i kyrkor i stiftets södra delar och ytterligare tre verk kan antas vara av honom. Huvudsakligen är det altaruppsatser och predikstolar med karaktäristisk dekor i form av blomster på bas eller i form av rankor på predikstolskorgens hörn och blomsterhängen längs dess ljudtak. Ett närmast identiskt formspråk och dekor uppvisar kollegan Anders Svensson Ekeberg (ca 1655–1719) i sina altaruppsatser och predikstolar. Sex verk är belagda och ytterligare två kan tillskrivas honom. Både Kihlman och Ekeberg arbetade även inom västra delarna av Växjö stift.

Kihlman efterträddes av sin son Niklas (född 1708), av vilken endast två verk är kända. Dennes verksamhet sammanfaller med Jonas Elfvenbergs (ca 1694–1744) av vilken fem verk är kända i stiftet, varav tre i Bjurbäck i form av altaruppsats, predikstol och dopängel från 1730-talet. Dopänglarna är en för södra Vätterbygden närmast unik företeelse, nio finns inom stiftet. Den i stiftets västra del verksamme Michael Schmidt (sju kända verk från 1715–50) är närbesläktad med boråsbildhuggarna.

Altaruppsats av Gustaf Kihlman från 1703 i Hols kyrka.

I stiftets sydöstra delar har bildhuggarfamiljen Ullberg från Velinga satt sin prägel på kyrkoinredningarna under en stor del av 1700-talet.

Denna familj har ägnats närmare studium av Barbro Jesperson (1974). Johan Ullberg d.ä. (ca 1668–1711) kan benämnas bygdesnickare, men nådde ändå en hög kvalitet som inte låg stadsmästarna långt efter, vilket syns i exempelvis Valstads reliefprydda predikstol från 1704. Åtta verk på Falbygden är kända av Ullberg d.ä., alla utom ett är predikstolar. En än större produktion hade Jonas Ullberg, son eller broder är oklart. 17 verk är kända av honom med stor spridning i området, vilket gör Jonas Ullberg till den idag bäst representerade av alla bildhuggarna i stiftet. Äldst är en altaruppsats i Nykyrka och en predikstol i Suntak från 1713 och yngst en altaruppsats i Vättak från 1731. Särskilt predikstolarna uppvisar ett mycket fast schema med barockens vridna kolonner och förkroppningar. Mest kända är den storskaliga altaruppsatsen och predikstolen i Habo från 1723. Vidare är Jonas Ullberg upphovsman till en av stiftets få dopfuntar i trä. Den finns i Gustaf Adolf och bärs av en fint snidad änglafigur, typisk för epoken. Ett litet antal mycket enklare efterföljare finns, bland annat i Tidaholm.

Predikstol av Jonas Ullberg från 1722 i Vättaks kyrka.

I lära hos Ullbergarna gick Jonas Cransbergh som under 1730-talet tillverkade altaruppsatser för åtminstone tre falbygdskyrkor. Utförandet hos dessa är något grovt. Johan Ullbergs son Johan Ullberg d.y. (1708–78) fortsatte i faderns spår och höll fast vid barocken genom hela sin produktion. Den sträcker sig i stiftet fram till 1776 då han gjorde altaruppsats och predikstol för sin födelseorts kyrka. Huvuddelen av sitt yrkesliv var han verksam i Växjö som kollega till stiftsbildhuggaren Sven Segerwall och sedan i Skåne. Att Ullberg d.y. tog intryck av Segerwall syns i att han i stort sett anammat dennes schema för predikstolen i Velinga med dess karaktäristiska hörnvoluter. Altaruppsatserna följer ett fast utförande som är typiskt för Ullberg d.y. med nattvardsrelief flankerad av storskaliga, kraftiga figurer och krönt av strålsol. I stiftet är sju verk kända av hans hand.

Bygdemästare och rokoko

Det dröjde fram till det sena 1700-talet innan rokokon och sedermera nyklassicismen nådde ut i stiftets landskyrkor. Bygdemästare höll fast vid barockens formspråk och dekor långt in på 1770-talet. I Mattias Hasselbergs altaruppsats för Karleby är rokokons typiska rocailler enbart dekor. Huvudstadens sedan sekelskiftet 1700 rådande romerska barock i Tessins anda lyser med sin frånvaro. Dennes altaruppsatser utgörs av storskaliga, rena kolonnuppställningar. Det finns få exempel på bildhuggeri i rokoko inom stiftet. Ett av dem är Lars Rybecks altaruppsats i Norra Björke från 1774. Andra är Olof Wedholms altaruppsats och predikstol från 1770 i hemorten Odensåker tillsammans med altaruppsatsen i Grolanda som troligen har samme upphovsman. Båda altaruppsatserna inramar en kopia av Stockholmsmästaren G Taravals berömda målning av Kristus i Getsemane. I dekoren finns drag av rokoko.

Jesperson har i sin forskning lyft fram sandhemsmästaren Jöns Lindberg (ca 1719–91)

vilken i vissa arbeten, som altaruppsatserna i Tidaholm (Agnetorp) från 1758 och Daretorp från 1770, representerar en i stiftet ovanligt stilren rokoko. I andra arbeten som altaruppsatsen i Strängsered från 1785 rör det sig däremot om kvardröjande barock med drag av Ullberg d.y. Tolv verk är kända eller tillskrivna Lindberg, däribland fyra dopänglar, alla i bygden kring Hökensås. De nämnda rokokoarbetena kan sannolikt förklaras med önskemål från beställaren, vilken i åtminstone Agnetorp var adlig. De lika enkla som unika predikstolarna i Berg, Eggby och Norra Ving är med sin odekorerade svängda profil uttryck för en provinsiell rokoko, karaktäristisk för en okänd bygdesnickare på Billingens västsida.

Rokokoaltaruppsats av Jöns Lindberg från 1770 i Daretorps kyrka.

Dopängel i Liareds kyrka snidad av Jöns Lindberg.

Huvuddelen av periodens altaruppsatser och predikstolar är beställda och bekostade av socknen genom egna medel, vilket flera inskriptioner vittnar om. Ett antal har dock adliga donatorer vilket framgår av vapensköldar och inskriptioner. Detta hänger samman med respektive sockens ägoförhållanden. Vissa områden har varit klart adelspräglade såsom Kålland, Kinnekulle, Vadsbo och Guldkroken vilket avspeglar sig på detta vis. I det stora hela präglades dock Västergötland under 1700-talet av en stark bondeklass.

En stor del av det efterreformatoriska bildhuggerimaterialet har i dagsläget okända upphovsmän. I de flesta fall rör det sig om mer eller mindre skickliga bygdehantverkare som tagit intryck av större mästares verk. Detta är ett ännu outforskat fält. Bevarade kyrkoböcker och räkenskaper bör kunna ge en mer komplett bild av beståndet och dess upphovsmän samt relationerna dem emellan. En del altaruppsatser uppvisar en sådan likhet att de måste ha en och samme upphovsman, exempelvis en grupp som spänner från 1695 till 1744 i Friggeråker, Herrljunga (Tarsled), Längjum, Ornunga och Tråvad.

De nyklassicistiska kyrkorna (ca 1760–1860)

1800-talet är den tredje stora epoken i Skara stifts kyrkobyggnadshistoria. Den omfattande kyrkliga nybyggnation som ägde rum i stora delar av Sverige saknar motstycke inom stiftet sedan tidig medeltid och skedde mot bakgrund av stora politiska och kulturella förändringar. Upplysningen nådde Sverige under frihetstiden och mognade under Gustav III:s regering. Viktiga steg togs mot en modern och rationell stat. Mest revolutionerande var skiftesreformerna, framför allt det laga skiftet, som genomfördes under 1800-talet i Västergötland. Gårdarna flyttades ut ur byarna, jordarealerna omskiftades till rationella odlingsenheter och jordbruksmetoderna moderniserades så att exempelvis lerslätterna kring Vara kunde nyttjas för spannmålsodling. Jämsides med ett växande välstånd hos bönderna skedde en stark befolkningsökning i de lägre samhällsskikten. I hög grad skapades grundvalarna för dagens landskapsbild. Samtidigt förnyades byggnadsbeståndet med nya mangårds- och ekonomibyggnader på gårdarna. I Sjuhäradsbygden blomstrade den tidiga textilindustrin kring förläggargårdarna. Dessa samhällsförändringar är viktiga incitament för 1800-talets intensiva kyrkobyggande.

Svenska kyrkan påverkades av upplysningen och dess religionskritik. Från att prästen inom stormaktstidens stränga ortodoxi varit Guds ords förkunnare med obestridd auktoritet blev han nu en folkupplysare som skulle inympa de samhälleliga plikterna och dygderna i sin församling. I detta värv blev prästens personliga egenskaper avgörande. I 1811 års kyrkohandbok minskades nattvardens betydelse. I gudstjänstlivet kom tonvikten att hamna på predikan istället för sakramenten. Denna upplysningstidens rationalistiska kristendomssyn kallas neologi. Växjöbiskopen Esaias Tegnér var en av neologins förespråkare och kom att personifiera ett nytt kyrkobyggnadsideal, vilket genom de många rivningarna av medeltida föregångare sedermera kom att få ett oförtjänt dåligt rykte.

Stiftsledningen i Skara var också påverkad av de neologiska strömningarna, varför det dröjde till 1850-talet innan man började acceptera den starka inomkyrkliga väckelse som genomsyrade stora delar av slättbygderna och Vadsbo med Mårten Landahl som den mest bekante företrädare.

Den för stiftet kännetecknande höga kyrksamheten i kombination med befolkningsexplosionen ledde till att medeltidskyrkorna blev för små, fastän flertalet hade utvidgats under 1700-talet. Liksom under 1200- och 1500-talen förelåg en problematik med övertaliga kyrkor och stiftsledningen sökte lösningar. Kyrkornas tekniska kondition skall vid 1800-talets ingång i många fall ha varit mindre god, om inte dålig. De mörka interiörerna med sina målningar och skulpturer var inte i samklang med de nya idealen, vare sig estetiskt eller andligt. Förnuft, ljus och klarhet var de nya ledorden.

Biskoparna strävade efter att slå samman små, fattiga socknar till större, bärkraftiga enheter, helst med en enda, ny gemensam kyrka. Sistnämnda brukar kallas för sammanbyggnad. Detta mötte som regel motstånd hos de konservativt sinnade sockenmännen, vilka anförde ekonomiska skäl mot sammanslagningar och nybyggnation. Biskopen kunde dock locka med ansökan om stambok och rikskollekt hos Kungl. Maj:t för att hjälpa församlingarna med medel till sammanbyggnad. I ett trettiotal fall fick stiftet igenom sammanbyggnad, särskilt på slätten och Falbygden. Det kunde dock ta lång tid; det mest extrema fallet torde vara Broddetorp där det dröjde 56 år innan de fyra små socknarna Bolum, Broddetorp, Hornborga och Sätuna slutligen byggde en gemensam kyrka 1821. Sammanbyggnaderna av kyrkor under 1700- och 1800-talen är en för skarastiftet karaktäristisk företeelse som

hänger samman med den täta sockenstrukturen från tidig medeltid. Det enda stift som kommer i närheten är Lunds där förutsättningarna var liknande.

Vid biskops- och kontraktsprostvisitationerna påpekades ofta behovet av en ny och ändamålsenlig kyrka. Biskopen kunde utlova befrielse från underhåll av kyrkan under tio år om församlingen bestämde sig för nybyggnad. Detta föll i god jord, eftersom sockenmännen visste att tidpunkten för nybygget kunde förhalas i årtionden, vilket var mer regel än undantag. Många kyrkor var rivningsfärdiga när nybygget väl skulle bli av. Som exempel på kyrkornas skick kan nämnas att Hornborgas torn rasade 1818 och Skarstads västgavel rasade 1855 under pågående gudstjänst. Merparten av alla rivningar, sammanslagningar och nybyggnader skedde under biskop Johan Albert Butsch, vars långa episkopat varade mellan 1837 och 1875.

Överintendentsämbetet

Från sent 1700-tal blev kyrkobyggandet i allt högre grad föremål för statlig kontroll. Som ett led i frihetstidens besparingsåtgärder fattades beslut om att allt offentligt byggande skulle ske under tillsyn av överintendenten, vilken dittills endast haft ansvar för de kungliga byggnaderna. Till överintendenten knöts sedermera ett ämbetsverk med underställda arkitekter och så kallade konduktörer. Målsättningen var ”at förse Riket med beständige och prydlige Byggnader”. 1759 utvidgades överintendentens uppgifter till att även granska ritningar och kostnadsförslag till ny- eller ombyggnad av kyrkor varefter dessa skulle gillas av Kungl. Maj:t. Liksom för övriga ”publique Byggnader” gällde att de skulle byggas av sten eftersom trä var en bristvara.

1776 skärptes granskningsskyldigheten för kyrkorna genom en förordning av Gustav III. Inför alla ny- eller ombyggnader skulle ritningar insändas, även för inredningar som altare, predikstol och orgel. Fanns ingen kompetent byggmästare på orten kunde ritningar upprättas av Överintendentsämbetet. Dekorationer skulle utföras av konstnärer knutna till eller godkända av den tämligen nyskapade Konstakademien.

På Gustav III:s order infördes nyklassicismen som arkitektoniskt rättesnöre i syfte att höja den estetiska kvaliteten på byggandet runt om i landet. Nyklassicismen hade utvecklats i Frankrike och Italien under inflytande av nya arkeologiska rön kring de antika lämningarna och kom att förkroppsliga upplysningens idéer. Antikens greker och romare sågs som förebilder såväl estetiskt som moraliskt. Den nyklassicistiska arkitekturen kännetecknas av en vilja till goda proportioner, lugna och harmoniska linjer, rena ytor, symmetri och axialitet.

En nyklassicistisk kyrkotyp kom att ta form under sent 1700-tal för att med vissa variationer helt dominera kyrkobyggandet i hela landet under större delen av 1800-talet. Med de nyklassicistiska kyrkorna, vars ritningar överlag upprättats eller omritats av Överintendentsämbetets arkitekter, nådde för första gången sedan medeltidens romanik ett arkitektoniskt högkvalitativt kyrkobyggande utanför landets större städer. Låt vara att lokala byggmästare inte sällan modifierade, förenklade eller helt negligerade ämbetets av Kungl. Maj:t fastställda ritningar (möjligheterna till kontroll förblev fram till 1800-talets slut begränsade); de tog ändå intryck av konceptet med de stora, ljusa kyrkorna.

De regionala och lokala variationerna inom denna stora grupp av kyrkor är få. Istället ledde den centraliserade granskningen till en aldrig tidigare, och knappast heller senare, skådad uniformitet. Kyrkotypen har av eftervärlden inte sällan kritiserats för schematism och torftighet, vilket i och för sig inte saknar grund. Man måste dock se dessa kyrkor i sitt

sammanhang. Efter Gustav III:s död 1792 var kyrkobyggandet en del av statens många samhällsnyttiga projekt, som rörde exempelvis byggen av sjukhus, folkskolor, fängelser och andra institutioner. De nya kyrkorna fyllde ett reellt behov och kombinerade ändamålsenlighet med en välavvägd, ”ädel och enkel Styl”. Något överdåd fanns det inte utrymme för i det tidiga 1800-talets åtstramade ekonomi.

Arkitekter och byggmästare

De arkitekter som vid Överintendentsämbetet svarade för kyrkoritningarna var landets mest framstående under 1700- och 1800-talen. Flera av dem är representerade i stiftet. Under 1700-talets andra hälft märks överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz (Björsäter 1754, Acklinga 1777) och dennes skyddsling, sedermera Sveriges förste professor i arkitektur, Olof Tempelman (Enåsa 1787) samt Thure G Wennberg (Vänersborg 1784, Ek 1794–98, Vassända-Naglum 1799). Adelcrantz och Tempelman var nyckelpersoner i introducerandet av nyklassicismen i Sverige. Följande generationer av arkitekter och konduktörer inom ämbetet kom med få undantag från Konstakademiens arkitektutbildning och var därmed elever till Tempelman och dennes efterträdare. Bland Tempelmans elever kan nämnas Gustaf af Sillén (Broddetorp 1821) och Jacob Wilhelm Gerss (Stenstorp 1816, Uvered 1840, Sandhult 1842).

Sedermera överintendenten Fredrik Blom (Kyrkefalla 1838, Tidaholm 1841, Barne-Åsaka 1844, Gullered 1844, Sparlösa 1847) hade liksom flera andra av sina samtida kollegor en bakgrund som militäringenjör och betraktades under 1800-talets förra hälft som Sveriges ledande arkitekt. Blom och hans medarbetare på ämbetet skapade under 1820- och 30-talen den under lång tid rådande empiretappningen av den nyklassicistiska kyrkan.

Under 1840- och 50-talen skedde en generationsväxling inom Överintendentsämbetet. Den nya generationen skulle svara för den i särklass största delen av epokens kyrkobyggnader i stiftet. I stiftet märks främst tre namn: Johan Fredrik Åbom (1817–1900) som ritat tio kyrkor mellan 1847 (Tived) och 1882 (Näs), Johan Adolf Hawerman (1812–85) med sju kyrkor mellan 1846 (Tun) och 1876 (Norra Vånga) samt Albert Törnqvist (1819–98) med sex kyrkor mellan 1854 (Otterstad) och 1879 (Hassle).

Den med fyra kyrkor representerade Fredrik Wilhelm Scholander och Axel Nyström (tre kyrkor) var tongivande inom ämbetet och Konstakademien under flera decennier och spelade en stor roll i den stundtals heta arkitekturdebatten. De tillhörde alla en arkitektgeneration i brytningstiden mellan den nyktra nyklassicismen och romantikens medeltidsideal, vilket också avspeglas i stilblandningen hos flera av deras kyrkobyggnader.

För de lokala traditionerna stod byggmästarsläkterna i stiftet. Under 1700-talets andra hälft märks Sven Westman i Skärv (Borgunda 1766, Sventorp 1766, Berg 1774, Bjärklunda 1781, Toarp 1783, Skärv 1788, Vassända-Naglum 1799, Fridene 1805) och dennes son Gustaf Westman i Skövde.

Ur Sjuhäradsbygdens många binäringar växte i Sandhult en mäktig byggmästartradition fram med skickliga murarmästare. Under 1800-talets förra hälft var sandhultsbyggmästare ansvariga för kyrkobyggen i hela västra Sverige, från södra Bohuslän till västra Småland. Åtminstone tolv av stiftets nyklassicistiska kyrkor är byggda av sandhultsbyggmästare, främst i de södra delarna men även så långt norrut som Uvered och Särestad. Särskilt en släkt har varit verksam i stiftet, Per Eriksson i Västra Tå (Långared 1818, Hällstad 1819, Broddetorp 1821) och dennes son Peter Pettersson (Bredared 1839, Uvered 1840, Sandhult 1842, Rångedala 1848, Fristad 1850).

Andra sandhultsbyggmästare är Lars Nilsson (Hössna 1839, Gullered 1844), Erik Persson i Seglora (Kölaby 1836, Karleby 1839), Johannes Persson (Lena 1835), Andreas Persson i Erikstorp, Bollebygd (Äspered 1862) och Anders Andersson (Särestad 1851, Hemsjö 1859). I flera av sandhultskyrkorna finns gemensamma drag, vilket diskuteras nedan. Under 1840-talet fanns i Slöta en byggmästare J A Bergström som uppförde kyrkorna i Sandhem (1841), Liared (1845), Ullene (1847) och Yllestad (1848).

Mycket är ännu okänt om byggmästarna, deras verksamhet och släktrelationer. Det nyklassicistiska kyrkobyggandet inom Skara stift har aldrig varit föremål för någon djupare studie, vilket kan förklaras med periodens styvmoderliga behandling. Således finns här en stor kunskapslucka att fylla.

De gustavianska kyrkorna

Stiftets minsta grupp av kyrkor, de som brukar benämnas gustavianska, tillkom under en period från ca 1760 till 1810. 16 kyrkor kan räknas till dessa. En ansats till den gustavianska kyrkotypen ses tidigast i Eggby kyrka från 1759. Kyrkan är uppförd som 1600- och 1700-talets vanliga typ med fullbrett, tresidigt korslut och oartikulerade, putsade murar. Den hjälmformade tornhuven med dess lilla lanternin är ett kännetecken för de gustavianska kyrkorna. Bakgrunden till de låga tornavslutningarna inom nyklassicismen är rent praktisk. 1759 förbjöds höga spiror och klockstaplar med hänsyn till risken för brand vid blixtnedslag. Först 1857 upphävdes förbudet. Förebilderna för de nya huvarna och lanterninerna utgjordes av överintendenten Carl Hårlemans huvar för bland annat Uppsala domkyrka på 1740-talet. En viss koppling kan konstateras mellan de tidiga gustavianska kyrkorna och adelspräglade socknar på slättbygden och i Vadsbo. Adelsmännen var mest benägna att följa Överintendentsämbetets ritningar.

Ryda kyrka från 1799 är exteriört en välbevarad representant för stiftets fåtaliga gustavianska kyrkor. Den hjälmformiga huven med liten lanternin är ett tydligt stildrag.

Den fullt utvecklade gustavianska kyrkan är en bred och rymlig salkyrka med rundbågiga eller ”stubbade” fönster i jämna axlar. Koret är fullbrett och kan ha varierande avslutning. I en del fall har man hållit fast vid en traditionellt tresidig eller rak altarvägg medan man i de flesta fall gett den något slags rundning. Fem av stiftets kyrkor har karaktäristiskt indragna, rundade korhörn som bara finns hos de gustavianska kyrkorna. Taken har samma höga resning som tidigare, men är ofta brutna, inte sällan med täckning av skiffer eller spån. Stiftets första kyrka med mansardtak var sannolikt Mariestads domkyrka, som fick detta 1753, troligen efter ritning av Hårleman. Huvudingången på den gustavianska kyrkan är alltid i väster, som en del av den axel som slutar med altaret. Det gustavianska kyrkorummet är spatiöst genom sitt mer eller mindre flacka brädvalv. Såväl valvet som den strama inredningen är hållna i ljusgrå nyanser, vanligen pärlgrått med inslag av förgyllning på listverk och dekor. Utsmyckningen är inskränkt till rummets viktigaste delar, altaret och predikstolen. Barockens figurrika altaruppsatser har ersatts av ett naket, förgyllt träkors,

ibland med Kristi svepning och törnekrona, vilket med sin hoppfulla uppståndelsesymbolik var mer i samklang med den nya teologin och dess abstrakta Gudsbild. Övrig dekor inskränkte sig till symbolerna för tro, hopp och kärlek.

Många av de kyrkor som inte revs eller byggdes om moderniserades under nyklassicismen genom övermålning av äldre målerier med vitt eller pärlgrått samt borttagande eller övermålande av barockens snidade inventarier.

En idag ytterst sällsynt företeelse i stiftets kyrkor som introducerades under denna epok är altarpredikstolen. Förebilder fanns det gott om i tyska evangeliska kyrkorum. Placeringen av predikstolen över altaret var dels ett sätt att uppnå perfekt symmetri, dels ett sätt att understryka predikans betydelse. Senare tolkningar att arrangemanget var ett sätt att nedvärdera altaret och sakramentet är att läsa in en mening som sannolikt aldrig fanns hos beställarna. Redan under sin samtid väckte arrangemanget dock kritik från bland annat församlingarna eftersom det gav kyrkorummet ett drag av föreläsningssal. Likväl har det arkivaliskt kunnat beläggas i ett betydande antal av stiftets kyrkor under 1800-talet. Det sena 1800- och 1900-talets reaktion mot neologi och nyklassicism gjorde dock rent hus med dem. Endast två altarpredikstolar har bevarats till idag, varav den ena från gustaviansk tid. Denna står i Skeby kyrkas kor och ingår i en välbevarad och helgjuten komposition tillsammans med altare och altarring från 1796. Altarpredikstolarna är idag omistliga som vittnesbörd om en försvunnen arkitektonisk och teologisk företeelse.

Altarpredikstol från 1796 i Skeby kyrka, en av två bevarade i stiftet.

Tidiga gustavianska kyrkor

Den äldsta utpräglat gustavianska kyrkan i stiftet är Bjurums kyrka, en sammanbyggnad av kyrkorna i två små socknar utförd 1768 på initiativ av ägaren till Stora Bjurum, Carl Georg Lillie, vars gravkammare är inhyst under koret. Den adlige byggherren var säkert avgörande för den moderna utformningen. Byggmästare var Sven Westman. Trots ett resligt torntak från 1902 har exteriören i hög grad kvar sin ursprungliga prägel med stickbågiga fönster, brutet tak och de rundade korhörn som blev typiska för Westman. Interiören är kraftigt förändrad men har kvar ett tidstypiskt putsat spegelvalv av bräder.

Koret med rundade hörn är ett kännemärke för byggmästaren Sven Westmans kyrkor, här på Bjärklunda kyrka från 1781, ett av stiftets första exempel på sammanslagning av två sockenkyrkor.

Det oputsade murverket är ovanligt och gemensamt med den något senare grannkyrkan i Bjärklunda från 1781. Även där rör det sig om en kyrkosammanbyggnad på initiativ av en adelsman, i detta fall den välbekante Per Tham på Dagsnäs. Båda kyrkorna är uppförda av sandstenskvadrar från rivna medeltidskyrkor, vilket kan vara orsak till att de ej putsades. Byggmästare var åter Sven Westman. Korformen från Bjurum återkom-

mer, men här har fönstren blivit större och fått den sedermera allenarådande rundbågsformen. Sadeltaket har tidstypisk skiffertäckning. Tornet är uppfört först 1862, men har av Överintendentsämbetets arkitekt Ludvig Hawerman givits en synnerligen gustaviansk hjälmhuv. Interiören är i hög grad förändrad under 1800- och 1900-talen. Bjurum och Bjärklunda kyrkor är vidare intressanta som några av de första sammanbyggnaderna i stiftet.

Andra kyrkor av Westman som kan nämnas i sammanhanget är de likartade kyrkorna i Toarp från 1783 och i hans hemort Skärv från 1788. Båda har tämligen oförändrade exteriörer som gör dem till typiska representanter för stilen, med mansardtak, Westmans korslut och hjälmhuv med liten lanternin. I Toarp är fönstren ovanligt nog gotiskt spetsbågiga, ett drag som förekommer i ett fåtal gustavianska kyrkor. Skärv är den enda av stiftets gustavianska kyrkor med en konsekvent genomförd axialitet genom att sakristian placerats i öster istället för som sedvanligt i norr. Toarp har invändigt ett putsat spegelvalv från byggnadstiden, dekorerat 1925 av John Hedæus.

De två kyrkor som uppfördes under 1770-talet är värda att framhålla. Främmestads kyrka byggdes 1775–85 på initiativ av baron Posse på Främmestads gods och under ledning av byggmästare Adam Pickel. Trots exteriöra och interiöra förändringar 1895, bland annat tornbygge och nyinredning, är kyrkan intressant. Den har en del unika drag såsom väst- och östhörnens mjuka rundning som går igen i fönsterkrönens form och det branta sadeltakets på sydsidan bevarade lokala, handslagna tegel från tidigt 1800-tal. Kyrkorummets putsade flacka brädvalv har stringent stuckdekor i form av treenighetssymbol över koret, det bästa exemplet på gustavianskt stucktak i stiftet.

Den andra kyrkan är Acklinga, uppförd 1777 efter ritningar av överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz. Exteriören är här, trots smärre förändringar, ännu ett gott exempel på den gustavianska stilen.

Sengustavianska kyrkor

Som framgått är det i första hand exteriörerna hos de gustavianska kyrkorna som behållit sin karaktär medan interiörerna i hög grad omdanats. Ett undantag är Enåsa kyrka, uppförd 1786–87 efter ritningar av Olof Tempelman, den enda kyrka ritad av honom i stiftet. Byggherre var landshövding Fredrik Gustaf Spens på Börstorp, vars gravkammare är inrymd under koret. Kyrkan är byggd som en förenklad version av ursprungsritningen, vilket främst märks i att koret har getts en traditionell form med tresidig avslutning istället för att bli ett påkostat gravkor i stil med det i närbelägna Berga. Tornet med dess blindfönster och lanterninprydda hjälmhuv är dock utfört enligt ritningarna. Portarna och vissa av fönstren är ursprungliga, vilket förstärker autenticiteten.

Enåsa kyrka från 1787 är ritad av Olof Tempelman och har det mest intakta kyrkorummet från tiden i stiftet. Det ensamma förgyllda korset kom att bli signifikativt för den sparsmakade dekoren i nyklassicismens kyrkorum. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Det typiskt sparsmakade kyrkorummet får sin rymd genom ett ursprungligt spegelvalv. Fixpunkt utgör ännu ett naket träkors från 1793 med förgyllning, idag en sällsynthet i de nyklassicistiska kyrkorummen. Från byggnadstiden stammar den helt intakta altarringen med grindar, predikstolen och läktaren

med dess samtida orgelfasad, byggd av Johann Everhardt i Skara, samt det vackert nötta kalkstensgolvet. Färgsättningen på 1914 års öppna bänkinredning är i samklang med kyrkorummets nyklassicistiska färgskala där grått, vitt och guld dominerar. Av stor vikt för det autentiska intrycket är att interiören har hållits fri från sentida tillägg.

Den gustavianska epokens största kyrkobygge i stiftet är Vänersborgs kyrka från 1783–84, ritad av Tempelmans adept på Överintendentsämbetet, Thure G Wennberg. Med landshövdingens stöd blev det en påkostad stadskyrka där landets ledande inredningsarkitekter gjorde en insats, vilket bidrar till ett högt konst- och arkitekturhistoriskt värde. Med undantag för den harmonierande tornhuven från 1887 är exteriören med dess stora rundbågsfönster, klassicerande västportal, strävpelare och skiffertäckta sadeltak tämligen oförändrad. Kyrkorummet har trots förändringar och tillägg under 1800- och 1900-talen kvar sin ursprungliga rumslighet och grundkaraktär, främst förmedlat genom mittskeppets kolonnburna tunnvalv. Arkitekt Ivar Tengboms restaurering 1925 skapade den nuvarande korutformningen i nära anknytning till nyklassicistiska förebilder. Altaruppsats och predikstol är ritade 1790 av Gustav III:s inredningsarkitekt Jean Eric Rehn och tillverkade i Stockholm, vilket gör dem till de mest högklassiga sakrala inredningsdetaljerna från denna tid i stiftet. Orgelfasaden är ritad av Tempelman och likaså karaktärsskapande.

Tio år senare ritade Wennberg en ny gemensam kyrka för de sammanslagna socknarna Vassända och Naglum på andra sidan Göta älv, vilken uppfördes 1797–99. Kyrkan har en synnerligen välbevarad och tidstypisk exteriör med skiffertäckt brutet tak, låg hjälmhuv, ursprungliga rundbågsfönster och en sakristia placerad symmetriskt mitt emot sydporten. Unikt är den raka korgavelns korsformade fönster, som fungerar som altaruppsats i koret. Kyrkorummet är tämligen oförändrat, bland annat till följd av ett mycket lågt nyttjande sedan 1970-talet. Avgörande för intrycket är det putsade brädvalvet och de slutna bänkarna från byggnadstiden. Liksom i Enåsa rör det sig om en kyrka av arkitekturhistoriskt intresse med höga upplevelsevärden.

Ytterligare några kyrkor kan nämnas som goda exempel från tiden. En av de mest autentiska exteriörerna besitter Ryda kyrka, uppförd 1799 efter Överintendentsämbetets ritningar. Torn med spåntäckt hjälmhuv, rundat korparti, ursprungliga portar och ljudluckor samt skiffertäckt sadeltak samverkar till intrycket av en konsekvent genomförd gustaviansk kyrka. Invändigt kvarstår rumsligheten med flackt brädvalv och tidstypisk dekor över koret, det vackert patinerade kalkstensgolvet, altarring med grindar, korbänkar och ett ovanligt påkostat altarkors snidat av bildhuggaren Nicolaus Hultman i Göteborg.

Till- och ombyggnaden av Fridene kyrka 1805 var Sven Westmans sista kända uppdrag, utfört efter ritningar från ämbetet. Liksom i Vassända-Naglum och Örslösa (1800) är det en helt rektangulär plan med östfönster. Åter möter den spetsbågiga fönsterformen från Skärv. Interiören är sedan arkitekt Adolf Niklassons försiktiga restaurering 1949 ett gott prov på det sengustavianska kyrkorummet. Särpräglat är altararrangemanget kring östfönstret med inramande kolonner som bär en fronton, ett utförande som går igen i de tidiga empirekyrkorna i Fredsberg och Dimbo. Altararrangemanget utgör en sammanhållen helhet tillsammans med altare, altarring och nummertavlor. Den runda predikstolen med bemålning i vitt och guld är ett exempel på en modell med symbolprydda fält som även förekommer i Dimbo (1816), Stenstorp (1817) och Slöta (1818). Troligen har de samme upphovsman. Den slutna bänkinredningen, korbänkarna och läktaren med sina ursprungliga smala trappor är också från byggnadstiden, om än något ombyggda 1949, och bidrar starkt till helhetsintrycket. Stadskyrkan i Hjo från 1799 är kring 1900 kraftigt förändrad

men har ett intresse genom sin ovanliga planform med ansats till centralkyrka genom tornets och sakristians symmetriska placering vid långsidornas mitt och kortsidornas absidformiga avslutningar. Den ovanliga tornplaceringen går sedermera igen i Dimbo.

I det småländska området är timmerkyrkan i Öreryd särskilt intressant genom den gustavianska omdaning den genomgick kring 1800. Exteriören fick en nyklassicistisk framtoning genom att den rödfärgade spånklädseln byttes mot vitmålad locklistpanel (som ännu till viss del förefaller ursprunglig) och fönstren förstorades till rundbågsform med jämn placering. Detta är en utveckling som många av stiftets träkyrkor kom att genomgå och som än idag präglar flera av dem. Man ville eftersträva intrycket av stenkyrka. Detta framgår även i den invändiga omdaningen som tycks ha letts av den berömde häradsmålaren, bildhuggaren och akademieleven Sven Nilsson Morin. Denne hade 1768–69 utfört kyrkans altaruppsats i kvardröjande barock och färdigställde 1806 en rikt snidad predikstol i mogen gustaviansk stil, en av de finaste i stiftet. Vid denna tid pappspändes timmerväggarna och försågs med pilastrar och en dekorativ taklist mot ett nytt korgbågigt brädtak. Senare tillägg och ändringar har sökt underordna sig den gustavianska karaktären i detta inom stiftet unika kyrkorum. I närbelägna Norra Unnaryd finns rester av en liknande ansats av Morin i samband med bygget av nytt kor 1795–98, då innertaket välvdes och fick en rikt profilerad taklist i ”toskansk ordning”.

Sven Nilsson Morins predikstol från 1806 i Öreryds kyrka är ett av stiftets finaste prov på gustaviansk kyrkoinredning.

Empirekyrkorna

Stiftets näst största grupp av kyrkobyggnader, 68 stycken, utgör de som är uppförda i empire eller Karl-Johanstil under en period som i huvudsak sträcker sig från omkring 1810 till 1860. Mellan nyklassicismen och det senare 1800-talets historicism finns en stor gråzon där de nya stilelementen allt mer vinner insteg, samtidigt som ren empire förekommer även efter 1860. Empirens kyrkobyggande är i hög grad karaktäristiskt för 1800-talets stora tillväxtområden i stiftet: Varaslätten med dess storskaliga nyodling av huvudsakligen havre för export och de södra skogsbygderna, som Ås och Redvägs härader med blomstrande textilindustri och handel. I viss mån berördes även Falbygden av den stora nybyggnationen. Där och på Varaslätten kom kyrkobyggandet att hålla i sig genom hela 1800-talet, medan det i södra delen av stiftet ebbade ut efter 1860.

Empirekyrkan är en vidareutveckling av den gustavianska kyrkotypen. Långhuset är bredare och murarna högre med större fönsteröppningar i jämna axlar. Taket är flackare med sadelform och vanligen skiffertäckt. Det fullbreda koret har ofta en rundad avslutning som inrymmer sakristia. Senare får denna avslutning mer och mer drag av absid, efter 1860 med polygonal plan. Fasaderna är vanligen spritputsade och vitkalkade. Mitt på södra långsidan är en port som sidoingång med överljus i form av karaktäristiskt halvrunt lunettfönster. Ibland är symmetrin helt genomförd med motsvarande mittport på norra sidan.

På tornet är hjälmhuven ersatt av flacka takfall och en stor, ofta öppen eller glasad fyr-

sidig lanternin av trä. Torntakets konventionella krön är ett förgyllt kors på klot. Efter det att förbudet mot höga spiror hävts 1857 blev lanterninens flacka tak allt oftare ersatt av en nygotisk spira, och lanterninens planform tenderar att vara åttkantig.

Empirens kyrkorum är ljust med vitkalkade, rena väggar och stram inredning i gråa nyanser. Vad som är slående jämfört med den gustavianska kyrkan är den större rymden under det konventionella flacka brädvalvet, målat i ljust blått eller grått. Slutna bänkkvarter som formas av mitt- och tvärgång ger stadga åt rummet. Strävan efter axialitet och symmetri bidrar starkt till upplevelsen av harmoni. Altarpartiet är gärna framhävt genom det populära triumfbågsmotivet som inramar ett kors med svepning. Rundbågsformen går igen i fönsteröppningar och altarring. I symmetriskt syfte har sakristian bakom koret två ingångar som flankerar altarpartiet. I en del fall är den ena ingången bara en blinddörr, som i exempelvis Ödenäs. Vid sidan av altaret är dekoren begränsad till predikstolen och orgeln, vilken under 1800-talet gör sitt intåg i flertalet landskyrkor.

Gullereds kyrka är uppförd 1844 efter ritningar av Fredrik Blom vid Överintendentsämbetet i stilren empire. Stora rundbågsfönster i jämna axlar och en lanternin på tornet är två av empirekyrkornas särdrag. Kyrkan är representativ för de många kyrkor som restes av byggmästare från Sandhult.

Tidiga empirekyrkor

De äldsta empirekyrkorna återfinns på Falbygden med omnejd. Det är Dimbo och Stenstorp från 1817, Hällstad från 1819 och Broddetorp från 1821. Dimbo och Broddetorps kyrkor är resultatet av sammanbyggnader. I Hällstad och Stenstorp har 1600- och 1700-talens vanliga tresidiga korslut använts liksom fönsteröppningar med stubbade krön. Sistnämnda fönsterform har även Broddetorp, den till sin helhet bäst bevarade av de tidiga empirekyrkorna. Byggmästare var Per Eriksson från Sandhult, vilken även byggde Hällstad. Portar och fönsterbågar på Broddetorp är från byggnadstiden. Kyrkorummet besitter liksom exteriören en hög autenticitet, sentida läktarunderbyggnad och kororgel till trots. Fokus ligger på altarväggens absid med dess träkors och säregna snidade inramning, utförd av bildhuggaren Wallin i Vänersborg, vilken även är upphovsman till den påkostade predikstolen. Tillsammans med altare, altarring och korbänkar med nummertavlor utgör dessa delar en väl sammanhållen helhet från 1820-talet. De symmetriskt placerade sakristidörrarna, den

slutna bänkinredningen, läktaren och kalkstensgolvet är andra viktiga element från byggnadstiden som bidrar till kyrkorummets representativitet. Även den ljusa färgsättningen i grått, vitt och guld är en del av detta.

De kyrkor som är uppförda av byggmästare från Sandhult i stiftets södra delar kan betecknas som en del av ett regionalt särdrag som omfattar Sjuhäradsbygden och västra Småland, gamla skogsbygder som fick ett ekonomiskt uppsving med industrin kring textil och träförädling. De äldsta av kyrkorna är från 1830-talet med ett ålderdomligt drag i den raka eller tresidiga altarväggen, Lena från 1835, Kölaby från 1836, Hössna och Bredared från 1839. Sakristiorna är endast adderade till byggnadskroppen i norr eller öster. Bredared byggdes av en av de mest produktiva sandhultsbyggmästarna, Peter Pettersson. När denne 1842 uppförde Sandhults kyrka efter ritningar av arkitekt J W Gerss på Överintendentsämbetet sattes ett slags prototyp för sandhultsbyggmästarnas kyrkobyggande som vi ser i Gullered 1844, Rångedala 1848, Fristad 1850 och Äspered 1862. Karaktäristisk är den rundade korväggen, vars många fönster skapar ett ljust kor. Sakristian är vanligen placerad på traditionellt vis vid nordsidan, eller som i Gullered inrymd bakom en altarskärm. Modellen går även igen i Liareds kyrka, byggd 1845 av byggmästare Bergström från Slöta och i vårgårdabyggmästaren Fredrik Sundlers kyrka i Nårunga från 1851.

Några detaljer i inredningen är gemensamma för ett antal av sandhultskyrkorna. Gavlarna till de slutna bänkarna i Sandhult, Gullered, Rångedala och Fristad (liksom i ett antal av motsvarande kyrkor i Växjö stift) pryds av räfflade pilastrar och romber av samma slag som finns i de samtida förläggargårdarnas utsmyckning. Bänkkvarterens typiska rundade hörn med indrag går igen även i Hössna, Kölingared och Liared. Flera av sandhultskyrkorna har välarbetade predikstolar. Lätt igenkännliga är de predikstolar som tillverkats av snickaren Johannes Andersson och dennes son i Mjöbäck från 1830- till 60-talen. Dessa har rund korg med halva balusterdockor och kraftigt ansvälld basvulst. I traktens kyrkor finns de i Bredared, Liared och Sandhult och på längre avstånd i Blidsberg, Fröjered, Kinne-Kleva, Trävattna och Alingsås landskyrka (inköpt från Vinslöv i Halland 1903) samt i angränsande delar av Göteborgs och Växjö stift. I Sandhult har Andersson även gjort den stilrena altaruppsatsen i form av ett tidstypiskt kors med svepning, flankerad av kolonner som bär en tempelgavel. Ett liknande utförande har den nämnda altarskärmen i Gullered. Överlag är de här exemplifierade kyrkorna välbevarade, framför allt vad gäller exteriören, men i hög grad även vad gäller kyrkorummets karaktär.

Kyrkorummet i Äspered från 1862 kan räknas som ett av de bäst bevarade i stiftet från empiren. Högkvalitativ altaruppsats och predikstol är tillverkade av snickarmästaren Anders Johansson från Tvärred. Hela inredningen utgör en enhet med arkitekturen. Foto: Elisabeth Andersson.

Senempire på Varaslätten

Av Varaslättens empirekyrkor är endast ett fåtal tillkomna före 1850. Det är de av Fredrik Blom ritade kyrkorna i Jung (1834), Barne-Åsaka (1844) och Sparlösa (1847). De typiska

exteriörerna på Jungs och Sparlösa kyrkor är välbevarade med ursprungliga portar och skiffertäckta takfall. Sparlösas exteriör har en särskilt påtaglig autenticitet genom att även fönsterbågarna är från byggnadstiden. Fönstrens gruppering tre och tre är unik i stiftet. Trots vissa förändringar har även interiören kvar flera ursprungliga kvaliteter såsom kalkstensgolv, symmetriska sakristidörrar, altare och altarring med grindar, nummertavlor och sluten bänkinredning. Sparlösa kyrka är vidare den enda av Varaslättens 1800-talskyrkor som inte har försetts med läktarunderbyggnad.

Merparten av Varaslättens kyrkor är tillkomna under 1850-, 60- och 70-talen och speglar den stilblandning eller eklekticism som blev allt mer gällande under dessa decennier. Främst märks detta i åttkantiga lanterniner med spetsig spira och polygonala absider som rymmer sakristian medan planform och formspråk i övrigt är nyklassicistiskt, till exempel den av Johan Adolf Hawerman ritade kyrkan i Fridhem från 1868.

Så sent som 1872 respektive 1873 kan vi tala om empire i de snarlika exteriörerna hos kyrkorna i Öttum och Tråvad, varav den senare är ritad av Axel Nyström. Fasaderna är dock rikare artikulerade än tidigare genom sina oputsade huggstensomfattningar och listverk. Invändigt hör dessa båda kyrkor genom sina tredingstak mer hemma i nästa epok. Den mest utpräglade representanten för stilblandningen vid seklets mitt är Skarstads kyrka från 1859, ritad av J A Hawerman. Portalernas trappgavelsmotiv, tornets strävpelare samt lanterninens spetsgavlar och spira ger en nygotisk accent åt denna empirekyrka. Ursprungliga fönster, portar och skiffertäckta takfall är viktiga delar i exteriörens autenticitet. Kyrkorummet är, trots senare tillägg (läktarunderbyggnad, öppna bänkar, kororgel och dekormåleri) en god representant för den stilrena empiren med monumental altaruppsats och predikstol, den förra ett svepekors inom triumfbåge. J A Hawerman har även ritat de närbelägna, välbevarade kyrkorna i Trävattna 1854 och Edsvära 1859, den förra med ovanliga trappgavlar på tornet och den senare med en originell balkongförsedd lanternin. Empirens kyrkorum var seglivat och uppträder så sent som 1867 i den eklekticistiska kyrkan i Kvänum från 1867, ritad av Axel Nyström.

Välbevarade exteriörer – förändrade interiörer

Exteriörerna på empirekyrkorna har liksom hos 1800-talskyrkorna överlag genomgått få förändringar, vanligen i form av utbytta dörrblad, fönsterbågar eller taktäckningsmaterial. Således kvarstår det arkitektoniska uttrycket, där framförallt de goda proportionerna är avgörande. Exteriörer med en högre grad av autenticitet i form av ursprungliga dörrblad, fönsterbågar eller taktäckning är Brismene, Broddetorp, Böne, Edsvära, Fristad, Fröjered, Gullered, Hällstad, Jung, Kölaby, Larv, Liared, Rångedala, Sandhem, Skarstad, Sparlösa, Trävattna, Ullene, Yllestad, Äspered och Öttum. Kyrkorummen är i allmänhet mer förändrade, även om den karaktäristiska rumsligheten sällan rubbats. Inredningar har bytts ut eller byggts om i samband med restaureringar. Främst rör detta bänkinredningarna. Vanligt är att de slutna bänkkvarteren ersatts med öppna eller att de byggts om till större bekvämlighet, vilket skett med alla som bevarats.

Behov av större utrymme i kor har föranlett borttagande av främre bänkrader och korbänkar. Från mitten av 1900-talet och framåt har ytorna under läktaren tagits i anspråk för olika praktiska funktioner med följd att endast två av empireinteriörerna har ursprungliga bänkinredningar som ännu sträcker sig till västväggen, nämligen Ullene och Utvängstorp. De nya ytorna har ofta ordnats med hjälp av läktarunderbyggnader som i sina småskaliga utföranden rymmer toalett, kapprum och förråd, medan de större som inbegriper hela

utrymmet under läktaren även rymmer mindre samlingssal. Läktarunderbyggnaderna har i viss grad ändrat rumsligheten, men har svarat mot reella praktiska behov. Utförandena sträcker sig från diskreta och välanpassade som lämnar de främre läktarpelarna och mittgången fria, i exempelvis Nårunga, till sådana som är helt i linje med läktarbröstet. Välbevarade kyrkorum utan läktarunderbyggnad är idag få: Brismene, Böne, Håkantorp, Hällstad, Hössna, Kölaby, Kölingared, Lena, Liared, Skallmeja, Sparlösa, Stenstorp, Trästena, Ullene, Utvängstorp, Ödenäs och Öttum. Fria ytor under läktare och i kor tenderar ofta att bli uppställningsplatser. Lös inredning och möblemang är där sällan anpassade till kyrkorummet. Följden är att intrycket vid inträdet i kyrkan blir stökigt och profant. Detta är företeelser som inte är unika för empirekyrkorna.

I en del fall finns kororglar som mer eller mindre anpassats till arkitekturen. Ibland har man dekorerat de kala väggarna med textilier och tavlor. I många kyrkor har inventarier från en föregående kyrka efter konservering placerats i kyrkorummet. Ofta är det föremål av högt kulturhistoriskt värde som medeltida skulptur eller altaruppsatser eller huvudbaner. De står dock sällan i samklang med det nyklassicistiska kyrkorummet, varför en uppsättning av en större mängd dylika föremål ofta är mindre lyckad för karaktären. Sammanfattningsvis kan konstateras att det ursprungliga intrycket av stram enkelhet mer eller mindre försvagats i flera interiörer genom nämnda, förvisso reversibla, inslag.

De ursprungliga altarprydnaderna i form av det förgyllda korset med eller utan svepning har vanligen fått lämna plats åt en altartavla under slutet av 1800- eller 1900-talet. Ursprungliga altararrangemang med kors finns idag kvar i bland annat Broddetorp, Edsvära, Jung, Kinne-Kleva, Kölingared, Lena, Sandhult, Skallmeja, Skarstad, Yllestad, Äspered, Önum och Öttum. Borttagna kors finns vanligen sparade på ny plats i kyrkorummet eller i tornet. Ett högt egenvärde kan tillmätas A G Ljungströms karaktäristiska altartavlor i Fredric Westins efterföljd, vilka finns i några av empirekyrkorna.

Kyrkorummens ytskikt har förnyats i omgångar med nya färgsättningar och nya golv med smala, maskinsågade brädor som fernissats eller lackats. Endast åtta välbevarade kyrkorum har ursprungligt golv. Befintliga färgsättningar spänner över en stor skala, från tämligen välanpassade till helt fria som är uttryck för sin egen tid och i en del fall, som exempelvis den helgjutna 1920-talsfärgsättningen i Ödenäs, har ett värde i sig. Vapenhusen är förändrade genom borttagande av en eller båda av de typiska smala trätrapporna. I många fall är den som sparats försedd med någon form av underbyggnad för elcentral eller enkelt förråd, alternativt nybyggd. Ett fåtal vapenhus kvarstår i autentiskt skick med bevarade trappor samt ursprungligt golv och innertak: Blidsberg, Brismene, Gullered, Hällstad, Kölingared, Murum, Skarstad, Skölvene, Sparlösa och Äspered.

Ett välbevarat vapenhus med ursprungliga trappor och ytskikt är idag en sällsynthet, här i Kölingareds kyrka med steg och räcke som nötts av kyrkobesökare under mer än 150 år.

Välbevarade empireinteriörer

Utifrån resonemanget ovan kan vi tala om ett 30-tal relativt välbevarade kyrkorum i empire där följande är värda att uppmärksamma: Alingsås landskyrka, Bredared, Broddetorp, Edsvära, Fröjered, Gullered, Håkantorp, Hössna, Kölaby, Kölingared, Lena, Liared, Rångedala, Sandhem, Sandhult, Skallmeja, Skarstad, Skölvene, Sparlösa, Särestad, Södra Råda, Trävattna, Ullene, Utvängstorp, Yllestad, Äspered, Ödenäs och Öttum.

En särställning intar kyrkorna i Kölingared och Äspered som helhet. Kölingared är uppförd 1850 helt i överensstämmelse med ritningarna av J A Hawerman. Symmetrin är konsekvent genomförd med utkragande portaler i norr och söder samt sakristia i öster. Tornets lanternin med spetsgavlar och liten smäcker spira är det första provet på nygotiska inslag i stiftets kyrkor, vilket också vittnar om uppluckrandet av förbudet mot höga spiror. Dörrbladen ut- och invändigt är från byggnadstiden.

Man träder in i kyrkan genom ett vapenhus med skurgolv av breda, handsågade bräder och två trappor, likaså av obehandlat trä med en patina som skapats genom sekellångt bruk. Det spatiösa kyrkorummet är i det närmaste oförändrat och förmedlar en unik upplevelse. Kvar är skurgolvet i gångar och kor, bänkarnas slutna karaktär med numrerade dörrar, helheten i koret med oförändrad altarring, altarskärm, nummertavlor och korbänkar. Bänkinredningen går ännu in under läktaren med dess ostörda skog av kolonner. På läktaren är gradängerna och golvet av obehandlat trä samt de enkla bänkarna helt intakta, vilket idag är unikt i stiftet. Interiörens färgsättning i huvudsakligen grått, vitt och guld går tillbaks till Olle Hellströms ommålning 1951–52 och är i samklang med kyrkorummets karaktär.

En motsvarande totalupplevelse får besökaren i Äspereds kyrka, uppförd 1860–62 av sandhultsbyggmästaren Andreas Persson efter ritningar av arkitekt Johan Fredrik Åbom vid Överintendentsämbetet. Planformen är typisk för sandhultskyrkorna med rundat kor och sakristia i norr. Portar, dörrar och fönsterbågar är från byggnadstiden liksom sadeltakets skiffertäckning. Tornets öppna åttkantiga lanternin kröns av en spira, vilket gör exteriören till en typisk representant för sin tids kyrkobyggande. Vapenhuset har, liksom i Kölingared, breda golvplank och dubbla, branta trappor från byggnadstiden, här dock lackade liksom plankgolvet i kyrkorummet.

De originella predikstolarna från Mjöbäck bildar blickfång i många av sandhultsbyggmästarnas kyrkor, här i Liared.

Det ljusa kyrkorummet har endast förändrats genom tillkomsten av två välanpassade inbyggnader under läktaren år 1990. Blickfång utgör altaruppsats och predikstol, originella skapelser av snickaren Anders Johansson från Tvärred, vilka likt de ovan nämnda mjöbäcks-predikstolarna är fina uttryck för den gedigna trätraditionen på sydsvenska höglandet. Altare, altarring med grindar och nummertavlor kvarstår intakta i koret. Den slutna bänkinredningen är modifierad vid Axel Forsséns

försiktiga restaurering 1955. Den helgjutna färgsättningen i vitt och guld är typisk för 1800-talets andra hälft och blev delvis återskapad vid ommålningen 1990.

Slutligen kan nämnas ännu en unik interiör och ett exempel på en av periodens få tillbyggnader av medeltidskyrkor, Utvängstorps kyrka på Hökensås, vilken fick nuvarande karaktär 1838. Denna lilla tornlösa kyrka har fullbrett, rakslutet kor med liten sakristia i öster. Portar och dörrar är från byggnadstiden med typisk fiskbenspanel. Kyrkorummet äger stiftets enda bevarade altarpredikstol från empiretiden, därtill intakt altare, altarring med grindar, nummertavlor, symmetriska sakristidörrar, sluten bänkinredning med nästintill oförändrad utsträckning samt dekormåleri av A G Ljungström på altarvägg och läktarbröst.

Bland- och nystilarnas kyrkor (ca 1860–1910)

Förutsättningarna för epokens kyrkobyggande är i stort sett samma som under 1800-talets första hälft. Slättbygden kring Vara och Skara kom att bli ett än mer expansivt område med anläggandet av järnvägen Herrljunga–Uddevalla på 1860-talet, vilken möjliggjorde storskalig export av havre till det genomindustrialiserade Storbritannien. Detta innebar ökade resurser för satsningar på nya kyrkor i församlingarna.

Bygget av järnvägsnätet i Västsverige hade inletts med anläggandet av Västra stambanan 1855–62 och fortsatte med en mängd av små linjer. Längs järnvägarna uppstod större och mindre stationssamhällen som blev naturliga platser för en snabbt spirande industrialism. Goda prov på stora stationssamhällen som föranledde bygge av ny kyrka är Töreboda (1869) och Vara (1902). Den kraftiga urbanisering som präglade regionerna kring Stockholm, Göteborg och Malmö från omkring 1880 lyser i hög grad med sin frånvaro inom Skara stift, där Borås tillväxt i kölvattnet på textilindustrin är den enda motsvarigheten. Det ena av 1800-talets två stadskyrkobyggen i stiftet skedde också där.

Medan samhället i snabb takt industrialiserades och moderniserades befann sig Svenska kyrkan i en djup kris med tendenser till splittring. Religiösa impulser utifrån och avskaffandet av konventikelplakatet 1858 hade lett till en stor frikyrklig framväxt i delar av landet, inom Skara stift synnerligen påtagligt i Kullings och Gäsene härader, medan sekulariseringen bredde ut sig i storstädernas arbetarklass. Det tidiga 1800-talets abstrakta neologi hade resulterat i ett tynande nattvardsliv och lokala inomkyrkliga väckelserörelser. Från Lunds stift spred sig till stora delar av Svenska kyrkan under 1860-talet en högkyrklig reaktion mot denna utveckling. Värdigheten hos det av Gud instiftade prästämbetet skulle stärkas. Detta försök till kyrklig ”restauration” utmynnade i 1894 års reviderade kyrkohandbok där såväl nattvarden som prästen tillmättes större betydelse. Dessa strävanden hade en direkt koppling till en ny syn på kyrkobyggnaden och skulle sedan fortsätta under 1900-talet. De kyrkoarkitektoniska ambitionerna har översiktligt behandlats av konsthistorikern Göran Lindahl (1955).

Impulserna inom konst och arkitektur kom, liksom under nyklassicismen, först från Frankrike, men sedan i än högre grad från Tyskland och i viss mån även England där Arts- and Craftsrörelsen sedermera växte fram med fokus på hantverk och äkta material. Franska revolutionen och Napoleonkrigen hade blivit starten för formandet av nationalstaterna och sökandet efter deras särart. Fascinationen för antiken ersattes av ett lika brinnande intresse för medeltiden. I såväl Frankrike som Tyskland och England framhölls gotiken som nationell stil. 1843 återupptogs med stöd av preussiske kungen bygget av Kölnerdomen i enlighet med ursprungskonceptet, en mycket symbolladdad handling.

Överintendentsämbetets fortsatta betydelse

Överintendentsämbetet spelade en fortsatt dominerande roll för kyrkobyggandet under resten av 1800-talet. Perioden kan delas upp i två väsensskilda faser med årtalet 1882 som vattendelare, det år som Helgo Zettervall (1831–1907) tillträdde som överintendent. Han efterträdde den siste ickearkitekten på posten, hovmannen Fritz von Dardel. Denne hade i hög grad överlåtit ansvaret till Axel Nyström och dennes systerson och skyddsling Fredrik Wilhelm Scholander (1816–81), vilka dominerade arkitekturdiskussionen vid seklets mitt genom att de även innehade professuren i arkitektur vid Konstakademien. Scholander var även hovarkitekt.

Medan Nyström framför allt representerade nyklassicismen kom Scholander att stå för ett utpräglat eklekticistiskt ideal genom uppblandning av klassicismen med stildrag från medeltid och renässans. Liksom många av sina kollegor hade han en stor och bred produktion där kyrkorna bara utgjorde en liten del. Av hans fyra kyrkor i stiftet är den äldsta i Ödenäs (1840) ren empire medan den sista i Gärdhem (1877) är ren nyromanik med exponerad natursten och tegel i fasaderna. Dessa kyrkor har ett person- och arkitekturhistoriskt intresse. Ett fåtal av ämbetets arkitekter ritade ett stort antal kyrkor. De är de samma som presenterades i föregående kapitel: Johan Fredrik Åbom, Johan Adolf Hawerman och Albert Törnqvist. Åbom och Törnqvist var elever till Nyström på akademin och kamrater med Scholander, medan Hawerman tillhör Nyströms generation. Åboms och Hawermans första kyrkor är båda renodlade prov på empire medan romanska och gotiska stilelement blir mer och mer framträdande i de följande. I mycket var det ett fritt skapande med historiska former och åtminstone Åbom hade en produktion som spände över den tidiga industrialismens hela byggnadsregister, från fabriker och hyreshus till biblioteket i Skara med sin sobra tegelgotik och Berns salonger i överdådig nyrenässans. Vid sidan av dessa arkitekter finns en handfull som bara ritade en enda kyrka. Scholander och hans epok har ingående behandlats av Bo Grandien (1979).

När Zettervall tillträdde som överintendent var han en av Sveriges mest ansedda arkitekter efter sina tjugo år som domkyrkoarkitekt i Lund. Han hade just avklarat domkyrkorestaureringen där i enlighet med de principer för stilrestaurering som hade utarbetats av fransmannen Viollet-le-Duc och genomsyrade monumentvården i hela Europa vid tiden. Byggnaden skall enligt dessa principer återställas till ett ursprungligt stilrent tillstånd som den kanske aldrig helt ägt, men avsetts få om den kunnat fullbordas, vilket medför att alla senare tillägg tas bort eller ändras. 1882 förelåg förslag till restaureringarna av såväl Uppsala som Skara domkyrka i denna anda, vilka kom att genomföras under de följande åren och även blev starten till en bitvis häftig debatt som mynnade ut i 1900-talets antikvariska restaureringsideal.

Zettervall hade starka band till den svenska högkyrkligheten sedan sin tid i Lund och kom tillsammans med dennas företrädare att formulera en kyrkobyggnadsdoktrin som i mycket överensstämmer med Eisenachregulativet från 1861. Nämnda dokument var officiellt antaget av den evangeliska kyrkan i Tyskland och kom att bli en förebild för svenskt kyrkobyggande. Det skedde genom den handbok i kyrkobyggnad Zettervall lät ge ut 1887 och den allt mer detaljgranskande handläggning Överintendentsämbetet kom att utöva under sin nye chef. Som ”äkta kyrkostil” sågs nygotiken med förebild i de gotiska katedralerna, där den kyrkliga arkitekturen hade nått sin höjdpunkt. Nyklassicism och nyrenässans avfärdades som ”profan” arkitektur genom sina associationer till hednisk antik och därtill betraktades dessa stilar ofta som ”oärliga” i konstruktion och material. Större delen av den föregående arkitektgenerationen försvann från ämbetet efter 1882. Zettervall strävade efter en arkitektur anpassad för den lutherska liturgins särart, med tonvikt på ordet (predikstolen) och nattvarden (altaret), med andra ord en funktionell arkitektur.

Från en hög grad av pluralism kom det slutande seklets kyrkobyggnader att kännetecknas av en påtaglig enhetlighet och stilrenhet. Något kopierande av gotiska kyrkor rörde det sig dock inte om, utan liksom tidigare ett relativt fritt skapande utifrån äldre förebilder. Zettervall var som skicklig praktiker inte sen att anamma tekniska landvinningar som maskinslaget tegel, gjutjärn och betong, vilket gav mycket precisa och skarpa former. I Skara stift ligger han bakom kyrkorna i Norra Åsarp (ombyggnad 1883) och Eriksberg (1885).

Regionala arkitekter och byggmästare

En av Zettervalls efterföljare var Adrian Crispin Peterson (1835–1912). Med sin stora göteborgsbaserade praktik representerar han den tidens regionalt verksamma arkitekter som inte var knutna till Överintendentsämbetet. Större delen av hans kyrkor ligger i Göteborgs stift, men tre finns i Skara stift: Tådene (1880), Brunn (1893) och Ornunga (1905). Han har även ritat det välanpassade tornet till Asklandas romanska kyrka (1898). Alla hans kyrkor är goda prov på den vid tiden allt vanligare exponeringen av natursten och tegel i fasaderna, vilket var en del i de yngre arkitekternas strävan efter ärligt redovisad konstruktion och äkta material i motsats till putsarkitekturen. Skövdebyggmästaren F A Wahlström är upphovsman till fem kyrkor mellan 1881 (Sal) och 1903 (Essunga). Liksom den tidige Zettervall, Peterson och andra samtida använde han sig av både nyromanskt och nygotiskt formspråk. Samma gäller för Zettervalls son, järnvägsstyrelsens arkitekt Folke Zettervall, som ritat kyrkorna i Halna (1895) och Suntak (1902).

Dala kyrka från 1878 är en av värsåsbyggmästaren Peter Anders Petterssons många kyrkor i stiftet, därtill ritad av honom själv i konsekvent nygotik.

För uppförandet av en stor del av epokens kyrkor svarade byggmästare från Varola och Värsås utanför Skövde. Byggmästarna Gustaf Andersson och Johannes Larsson från Varola uppförde nio kyrkor mellan 1864 (Varola) och 1889 (Södra Kedum), varav fyra i samarbete. I Värsås fanns byggmästaren Peter Anders Pettersson (1819–89) som tillika var väckelsepredikant. Han svarade för 15 kyrkobyggen i stiftet mellan 1847 (Tived) och 1897 (Saleby) och ytterligare ett antal i Växjö stift där han en period var bosatt. Åtminstone Dala (1878) och Saleby har han själv gjort ritningarna till. Hemsocknens kyrka i Värsås (1857) och kyrkan i Södra Råda (1859) byggde han tillsammans med den äldre brodern Petter. Peter Anders Pettersson kan med fog sägas vara den enskilde byggmästare som haft störst betydelse för stiftets kyrkobestånd från 1800-talet. Hans arbeten vittnar alla om en synnerligen skicklig och på sin tid efterfrågad kyrkobyggare. Värsåsbyggmästaren Lars Emanuel Peterson, likaså en mycket kunnig yrkesman, ritade och byggde kyrkorna i Hasslösa (1893), Hällestad (1901) och Tiarp (1910). Han samarbetade med Helgo Zettervall i såväl Norra Åsarp som restaureringarna av Skara domkyrka 1886–94, Våmb 1897–98 och Husaby 1900–02.

Kyrkor i ”rundbågestil”

Beståndet av kyrkor från framförallt 1860- och 70-talen ger ett splittrat intryck eftersom det representerar en brytningstid i arkitekturutvecklingen mellan nyklassicism och medeltidsinspirerade nystilar. Gränsdragningen mellan senempire och stilar som nyromanik är svårdragen, därav den mer övergripande beteckningen ”rundbågestil” i rubriken. 1860- och 70-talens kyrkor är överlag prov på den blandning av historiska stilar som kännetecknade arkitekturen vid den tiden. Proportionerna är ännu nyklassicistiska, men det är vanligt med en högre grad av dekoration i form av friser och listverk i såväl exteriör som interiör.

Den gotiskt spetsiga tornspiran är allenarådande, fast i olika utförande. Muröppningarna har kvar sin rundbågsform.

Elva av stiftets kyrkor kan räknas till denna disparata grupp. Äldst är den av Scholander ritade kyrkan i Hemsjö från 1859, vilken bär drag av nyrenässans i fasadartikuleringen och torntakets karnisprofilerade huv. Interiören är typisk för det kyrkorum som kom att dominera de följande decennierna. Det har kvar den nyklassicistiska rymden, men ger ett mycket rikare intryck. Empirens flacka brädvalv är ersatt av ett brutet, så kallat tredingstak, av trä med kraftiga bärande bjälkar som indelar det i kassetter. Tredingstaket som form anses ha sina förebilder i Tyskland och medeltidens hallbyggnader. Sakristian är liksom tidigare inrymd i en absid bakom koret, men denna avskärmas bara av ett dekorativt utformat träskrank som inte skymmer absidens fönster. Av stor verkan för intrycket är den stora halvrunda bågen in mot absiden, försedd med bibelord inskrivet i ett språkband. Karaktäristiskt för hela 1800-talets andra hälft är kontrastrika färgsättningar i kraftiga mörka kulörer, liksom rikt dekormåleri med kvaderimitation och på inredningen ekådring. Dylikt är ytterst sällan bevarat. I Hemsjö är det ersatt med en lugnare men likväl effektfull 1920-talsfärgsättning som ger en aning om den ursprungliga färgprakten.

Österplana kyrka från 1877 har en välbevarad interiör med tidstypiskt tredingstak och sakristia bakom altarskärm. Foto: Inga-Kajsa Christensson.

Varola (1864), Torbjörntorp (1871) ritad av Åbom, Utby (1872) ritad av Nyström samt Häggesled (1867), Skånings-Åsaka (1873) och Hassle (1879) ritade av Törnqvist är till sin helhet välbevarade prov på eklekticistiska kyrkor. De har till stor del ursprungliga portar och fönster och föga förändrade interiörer med närmast intakt inredning. Skånings-Åsaka och Torbjörntorp har en särskilt hög grad av autenticitet genom inredningens huvudsakliga färgsättning i vitt och guld, vilken sannolikt är ursprunglig. Den till sin exteriör nyklassicistiska kyrkan i Stenum från 1867 uppvisar en interiör värd att nämna i detta sammanhang, vilken belyser svårigheterna med stilistisk klassificering under 1800-talets andra hälft.

Nyromanska kyrkor

Under 1870-talet tar två mer renodlade arkitektoniska huvudlinjer form i kyrkobyggnaderna, nyromanik och nygotik. Båda förekommer parallellt under ca 40 år och nyttjas ofta av en och samme arkitekt för olika kyrkor. 18 av stiftets kyrkor kan räknas som nyromanska. En av de äldsta är Garnisonskyrkan i Karlsborg från 1869, vilken ur många aspekter är att se som ett unikum, inte bara med tanke på sin hallplan. Fortifikationsingenjören Johan af Kleen (1800–84) har hämtat formspråket från den rundbågestil som utvecklats i

Garnisonskyrkan i Karlsborg är en hallkyrka från 1869 som utgör en integrerad del av Slutvärnet på fästningen.

Bayern under 1800-talets första hälft. Det genomgående användandet av exponerad sten, i detta fall kalksten, i fasaderna var också hämtat från Tyskland och den ”Rohbau”-teknik som Karl Friedrich Schinkel förordade.

Norra Vånga kyrka är uppförd 1876 efter ritningar av J A Hawerman vid Överintendentsämbetet i nyromansk ”rundbågestil”.

Helt eller delvis oputsade murverk av tegel, granit och sandsten spelar en viktig roll i 16 av de nyromanska och nygotiska kyrkorna. Bland dessa befinner sig den med Garnisonskyrkan samtida tegelkyrkan för stationssamhället Töreboda, ritad av Törnqvist i nyromanik. Exteriören med sin karaktäristiska rundbågsfris och sina strävpelare är välbevarad, medan interiören är kraftigt förändrad under 1900-talet. Törebodaritningarna skall ha använts som förlaga till den stora nya kyrka i Österplana, som byggdes 1877 efter Edvard von Rothsteins ritningar; i sin helhet att betrakta som välbevarad. Den lokalt brutna kalk- och sandstenen är exponerad i hörnomfattningar, friser och portaler medan övriga ytor är putsade och ger en vid tiden önskvärd kontrastverkan.

I storlek överskuggas Österplana av Norra Vånga kyrka från 1876, ritad av J A Hawerman med latinsk korsplan. Fasaderna artikuleras av rikt utformade friser av gult tegel. Kyrkorummet har en väl bibehållen karaktär trots att korsarmarna omdanats till kapell. Den stora korskyrkan i Saleby från 1897 anspelar i sin utformning på sin rivna romanska föregångare, vars sandstenskvadrar till stor del utgör murverket. Detta stora bygge har satts i samband med den lokala väckelse som utgick från komministern på orten, Carl Gustaf Almquist, vilken drog stora skaror.

Kyrkan i Gärdhem från 1877, ett av Scholanders sista verk, har en tydlig nyromansk karaktär genom sin stora absid och sina murar med exponerad gnejs och tegel. Vid 1992 års restaurering återskapades något av Anders Gustaf Ljungströms rika färgsättning som hade gått förlorad vid 1949 års arbeten, varvid koret omdanades. En tämligen enhetlig karaktär har de enkla små kyrkorna i Humla (1889), Alboga (1895), Broddarp (1898) och Vänga (1906), varav alla utom Humla har murar av exponerade granitkvadrar. De närmast identiska kyrkorna i Locketorp (1896) och Essunga (1903) är ritade av F A Wahlström, vilken även stått för den säregna omdaningen av empirekyrkan i Medelplana (1902–04) med fasader av oputsad, grovt tuktad kalksten, ny tornspira och inredning. Kyrkan i Vist från 1892, ritad av Gustaf Pettersson, är den mest nyromanska av alla i det att den helt går tillbaks på den vid tiden välkända kyrkan i Våmb. Interiören har främst ett restaureringshistoriskt intresse genom sin konsekventa totalomdaning 1940.

De flesta av rundbågestilens kyrkor besitter välbevarade exteriörer. Bland dem kan nämnas följande med intakta portar, karaktäristiska gjutjärnsfönster och skiffertäckta takfall: Essunga, Flo, Gärdhem, Hasslösa, Kymbo, Locketorp, Norra Vånga och Ornunga. Interiörerna är i varierande grad bibehållna. Ofta har altarskärmar rivits och altaret flyttats in i absiden medan sakristian flyttats till en utbyggnad eller läktarunderbyggnad. Altarprydnaden som ofta var ett enkelt kors har inte sällan ersatts av någon konserverad barockaltaruppsats eller nytt verk. Bänkgavlar har bytts ut, dekor dolts eller målats över,

ytskikt och golv förnyats. I de till sin karaktär helt förändrade kyrkorummen i Essunga och Herrljunga har till och med innertaket dolts bakom ett nytt trävalv. Kyrkorum som undgått en stor del av dessa förändringar finns i Hassle, Häggesled, Medelplana, Norra Vånga, Skånings-Åsaka, Torbjörntorp, Utby och Österplana. Av dessa är det bara Humla, Häggesled och Utby som inte har läktarunderbyggnad.

Langlets centralkyrkor

En särställning inom svensk arkitekturhistoria intar arkitekten Emil Viktor Langlet (1824–98) och hans tolv centralkyrkor, varav fyra i Skara stift. Langlets arkitektgärning är grundligt behandlad av Krister Malmström i dennes avhandling om svenska centralkyrkor under 1800-talet (1990).

Den till Överintendentsämbetet knutne Langlet sökte i samklang med den samtida tyska kyrkobyggnadsutvecklingen skapa en uttalat protestantisk kyrkoarkitektur. Denna ansåg han sig finna i centralkyrkoplanen där en vertikal mittaxel ersatt den traditionella längdaxeln mot öster. Altare och predikstol skall helst vara centrerade i kyrkorummet med bänkarna grupperade kring dem. Avgörande för Langlets gestaltning var fokuserandet på förkunnelsen av ordet och församlingens deltagande. I mycket kan hans tänkande ses som en förelöpare till det tidiga 1900-talets socialt medvetna lågkyrklighet. Kyrkorummets strukturering var i flera drag också parallell med det sena 1800-talets frikyrkoarkitektur. Dessa egenskaper i kombination med Langlets förkärlek för arkitektonisk stilblandning ledde till en livslång fiendskap med den högkyrkliga arkitekturens företrädare, Helgo Zettervall. Denne motarbetade aktivt Langlet och hela centralkyrkotanken under sin tid som överintendent. Langlets strävanden föll inte heller i god jord hos Svenska kyrkan i det att hans centralkyrkor mer tog sin utgångspunkt i en idé om protestantisk liturgi än i den liturgi som faktiskt praktiserades. Faktum är också att alla centralkyrkor som byggdes i Sverige under 1800-talet och dessförinnan mer eller mindre har en klar riktning i kyrkorummet.

Interiör av Erska kyrka från 1886, det mest konsekvent genomförda av Emil Viktor Langlets kyrkorum, med altarpredikstol.

Bevekelsegrunderna för de flesta av de langletkyrkor som byggdes synes ha varit ekonomiska. Langlet framhöll ofta den låga kostnaden för bygget av centralkyrka framför en traditionell långkyrka, vilket synes ha appellerat till fattiga västgötaförsamlingar.

Den första av langletkyrkorna i stiftet är den i Beateberg som uppfördes 1877–80, vilken kom att bli upphov till de följande genom att många byggnadskommittéer besökte den. Drivande i bygget var en arkitekturintresserad godsägare i socknen. Beateberg har liksom de övriga tre en monolitisk prägel med sina likartade sidor och krönande mittlanternin. Planen är sexsidig med oputsade murar av handslaget tegel som bränts i olika schatteringar, en avancerad tegelarkitektur.

Interiören är välbevarad trots ombyggnad av bänkar och ny färgsättning. Unik i stiftet är orgelns placering över altaret, vilket är i linje med centraliseringstanken, liksom den lösa predikstolen i form av en ambo som ursprungligen stod framför altaret. Läktare är uppförda runt hela rummet. Kyrkorummets akustik är mycket god, vilket också kännetecknar de övriga tre. Detta var vid sidan av den låga kostnaden en egenskap som appellerade till byggnadskommittéerna. 1883–84 följde kyrkorna i Håle-Täng och Sävare. Håle-Täng är en sammanbyggnad av två sockenkyrkor invid sockengränsen, vilket avspeglas i separata ingångar och dopfuntar för de båda socknarna. Planen är ett likarmat kors med fasade hörn, vilket förstärker intrycket och gör att blicken dras runt kyrkan. Det välbevarade kyrkorummet har påfallande drag av träarkitektur genom de pelarburna läktarna och det avancerat uppbrutna innertaket med ljusinsläpp från lanterninen. Sävare har samma plan som Beateberg, men ger invändigt ett något utslätat intryck genom den sentida färgsättningen. För båda kyrkorna gäller att fasaderna visar prov på avancerad tegelarkitektur med drag av nyromanik.

Erska från 1885–87 är den i sin helhet bäst bevarade och mest konsekvent genomförda av de fyra langletkyrkorna. Exteriören är påtagligt enkel och har 1991 försetts med en stor utbyggnad för bland annat sakristia, vilken något rubbat intrycket av centralkyrka. Kyrkorummet är däremot föga förändrat och fick sin ursprungliga färgsättning delvis återskapad nämnda år. Liksom i Håle-Täng präglar den inre träkonstruktionen intrycket genom läktare, pelare och tak. Den bevarade altarpredikstolen och den utifrån denna koncentriskt arrangerade bänkinredningen utgör kärnan i detta mycket medvetet gestaltade kyrkorum. Som grupp besitter langletkyrkorna mycket höga person- och arkitekturhistoriska värden, vilka gör dem intressanta ur ett nationellt perspektiv.

Langlet är inte den ende som har ritat centralkyrkor i stiftet. Holmestads kyrka är uppförd 1875 efter ritningar av Ernst Jacobsson (1839–1905). Den åttkantiga planen har dock drag av långkyrka genom placeringen av ett torn i väster istället för över kyrkans mitt. Liksom i langletkyrkorna utgör läktarkonstruktionerna av trä en viktig del av intrycket. Kyrkorummet har förändrats genom rivning av altarskärm, bygge av läktarunderbyggnad och kororgel samt ny färgsättning, men har ändå kvar sin grundkaraktär. Holmestad tjänade som förlaga för den 1880 nybyggda kyrkan i Mellby där altarskärmen ännu kvarstår med ursprunglig thorvaldsenkopia på altaret och färgsättning som återskapats vid 1999 års restaurering. Bänkarna i dessa båda kyrkor har dock inte samma mot altaret vinklade placering som i langletkyrkorna utan står på traditionellt långkyrkovis. Fasaderna präglas av ett nyromanskt formspråk som är särskilt rikt på Mellby kyrka med oputsade hörnkedjor av sandstenskvadrar och gulfärgade murytor mellan vitputsade listverk. Andra centralkyrkor är Fyrunga, Saleby och Tådene.

Nygotiska kyrkor

Med Helgo Zettervall som överintendent blev nygotiken upphöjd till doktrin för kyrkobyggande, i samklang med Svenska kyrkans strävanden. I *Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader* från 1887 förklarar Zettervall hur en ändamålsenlig och god kyrka skall vara. Många av anvisningarna är av rent praktisk natur. Predikstolen skall vara väl synlig, bänkarna skall vara bekväma, kyrkan skall byggas fuktfritt och uppvärmas väl (det är vid denna tid som de första uppvärmningssystemen tillkommer i svenska kyrkor, vanligen med kaminer). Arkitekturen skall därtill vara anpassad efter liturgin, vilket för Zettervall och de flesta kyrkomän innebar en traditionell långkyrkoplan med tydlig riktning mot öst. Ordets

och sakramentens platser skall vara tydligt markerade. Stor vikt bör läggas vid ett särskilt kor med altaret ”som det helas glanspunkt”. Som en motbild utmålades nyklassicismens ”hörsalar”. För en nyromansk kyrka framhålls en halvrund absid som idealt kor, för en nygotisk kyrka en femsidig absid. Koret skall skiljas från långhuset genom en båge med några trappsteg och vara särskilt rikt smyckat. Detta innebär att den vanligen bakom altaret placerade sakristian placeras i egen sidoställd utbyggnad. Exteriört ses det himlasträvande tornet som en symbol för den kristna tron och markerar byggnadens sakrala art. Större delen av de kyrkor som uppförts i stiftet efter 1887 svarar mot dessa anvisningar. Hälften av stiftets 24 nygotiska kyrkor är dock tillkomna före detta år.

Första provet på nygotik i stiftet är återuppförandet av Sankt Nicolai i Lidköping efter stadsbranden 1849–53. För ritningarna stod fortifikationsofficeren Hjalmar Wijnblad och vid bygget gjorde lidköpingspojken Helgo Zettervall sina första lärospån. Karaktäristiska är strävpelarnas krönande fialer och tornets balustradprydda tak, som för tankarna till engelska förebilder. Interiörens nygotiska prägel tillkom i huvudsak 1891–92 genom Folke Zettervall.

Trollhättans kyrka från 1862 är stiftets första rent nygotiska kyrka, ritad av den engelskinfluerade arkitekten Adolf Wilhelm Edelsvärd med utnyttjande av teglets estetiska egenskaper. Lägg märke till de uppskjutande fialerna. Foto: Elisabeth Andersson.

Den första nya kyrkan i nygotik är Trollhättans kyrka, uppförd 1862 på bekostnad av Nya Trollhätte Kanalbolag efter ritningar av fortifikationsofficeren och järnvägsstyrelsens arkitekt Adolf Wilhelm Edelsvärd (1824–1919), som bedrev en privat arkitektfirma i Göteborg. Det var Edelsvärd som låg bakom Sveriges första nygotiska kyrka, nämligen Hagakyrkan i Göteborg 1859. Denna hade uppförts på bekostnad av grosshandlare Carnegie efter engelska ritningar, anpassade till svensk liturgi. Således rör det sig där om den anglikanska högkyrklighetens kyrkotyp.

Liksom i hela Edelsvärds produktion som järnvägsarkitekt spelar det exponerade teglet en framträdande roll i Hagakyrkan och Trollhättans kyrka. Det är handslaget och hårt bränt helt i linje med den engelska nygotikens tankar kring hantverksmässighet och äkta material. Ärlighetskonceptet med redovisad konstruktion får sitt bästa uttryck i kyrkorummets öppna takstol, vilken blev ett kännetecken för såväl nygotiska som nyromanska kyrkorum. Interiören i Trollhättan är idag mycket förändrad medan exteriören i hög grad bevarat sitt ursprungliga uttryck och därigenom besitter ett högt person- och arkitekturhistoriskt värde. Det är betecknande att det i de båda första proven på nygotiska kyrkor är militäringenjörer och inte akademiutbildade arkitekter som stått för ritningarna.

De yngsta nygotiska kyrkorna i stiftet är Tiarp från 1910 och Målsryds kapell från 1915. Det senare är ritat av boråsarkitekten Lars Kellman. Drag av nationalromantik kan skönjas i inredningen i båda kyrkorna, men utvändigt rör det sig om ren nygotik, i Målsryds fall förändrad genom senare träpanel. Tiarp är den enda av epokens sockenkyrkor som har murade valv, vilket kan ha varit en direkt följd av att byggmästaren L E Peterson tidigare ansvarat för valvslagningarna vid den Zettervallska domkyrkorestaureringen.

Anglosaxiska influenser

Två kyrkor med tydlig engelsk influens är Vinköl från 1872 och Vreten från 1873, ritade av Ernst Jacobsson vid Överintendentsämbetet. Denne hade företagit en grundlig studieresa i Storbritannien och måste där ha tagit intryck av Arts- and Craftsrörelsen. Dessa båda kyrkor med latinsk korsplan är de första i stiftet med helt oputsade fasader av tuktad granit och sandstenskvader respektive tegel. Deras särprägel förstärks av långt neddragna sadeltak och kontrasterande gavlar med grupper av smala spetsbågsfönster. Klockorna i Vinköl hänger i en unik klockstapel av sten, sammanbyggd med ena korsarmen. Denna ger liksom det sidoställda tornet vid Vretens kyrka ett asymmetriskt drag, som också för tankarna till engelsk nygotik.

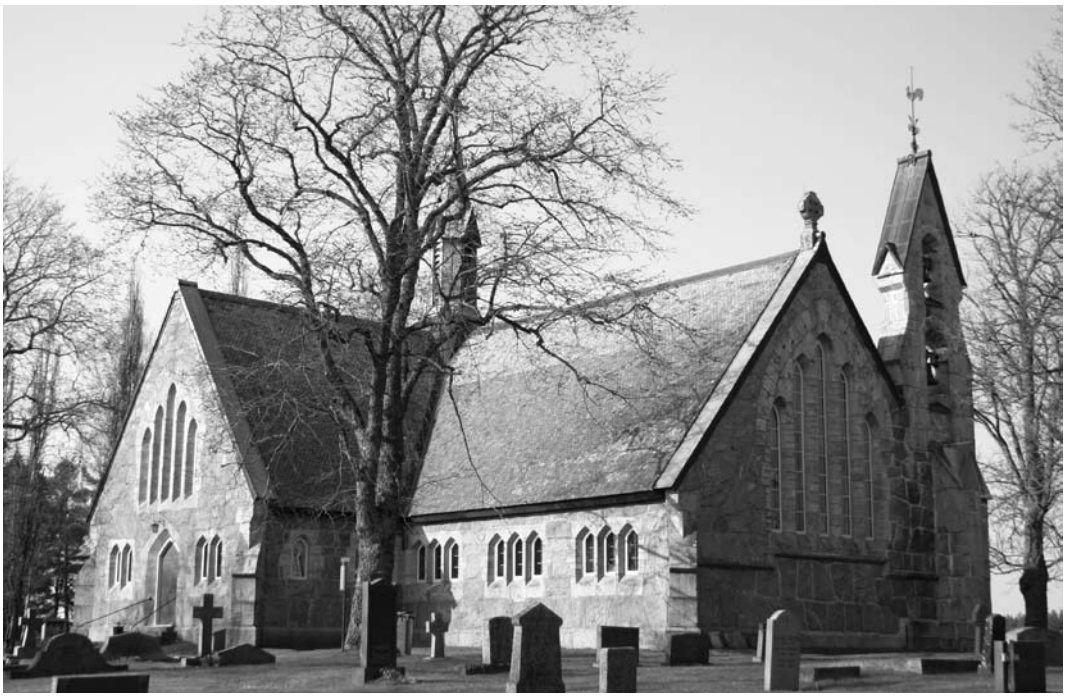

Kyrkan i Vinköl från 1872 är en av arkitekt Ernst Jacobssons säregna skapelser i stiftet, med influenser från den engelska Arts & Craftsrörelsen.

Medan Vinköls kyrkorum förändrats under 1930-talet ger Vretens interiör ett autentiskt intryck genom sin välbevarade öppna takstol och inredning med öppna bönhusbänkar. Tillkomsten av Vreten kan förklaras med att initiativtagare och finansiär var patronen på godset med samma namn. En liknande tillkomsthistoria har Tådene från 1880, ritad med samma latinska planform av Adrian Crispin Peterson (en av hans första kyrkor) och helt bekostad av godsägare Kjellberg på Storeberg, vars koppling till göteborgssocieteten säkert var av betydelse. Även denna kyrka har vissa engelska drag.

Parallell till Jacobssons kyrkor är Södra Kedum från 1889, den enda kyrka som arkitekten bakom Nordiska museet, Isak Gustaf Clason (1856–1930) ritade, därtill ett av hans tidiga verk. Denne föregångare till nationalromantiken ger här uttryck för samma strävan efter materialverkan som Jacobsson i det oputsade murverkets lägre, kraftiga granitpartier och de uppåtsträvande trappstegsgavlarnas röda tegel i kryssförband. Inspirationen är tydligt hämtad från baltisk tegelgotik, men granitmurverket pekar också mot den på 1880-talet välkände amerikanske arkitekten H H Richardsons arbeten. Tornet har en ovanlig pla-

cering över koret. Kyrkorummet är till följd av en brand helt återinrett 1920 av Clason och utgör ett av de bästa proven på nationalromantik i stiftet. Vinköl, Vreten och Södra Kedum är uttryck för påtagligt personliga formviljor och är som sådana särlingar i materialet; de besitter höga person- och arkitekturhistoriska värden.

Få välbevarade nygotiska kyrkorum

Problematiken kring de nygotiska kyrkornas bevarandestatus är samma som för de nyromanska. Några problem har varit av rent teknisk natur och särskilt gällt fukt i de cementfogade murverken med exponerad sten. Åtgärdandet av dessa problem har ofta skett under 1900-talets första hälft och sällan inverkat på exteriörerna i någon högre grad. Att vissa dekorativa detaljer i bland annat smide, som nockkammar och spiror, har avlägsnats hade sannolikt mer estetiska än praktiska grunder. I stor utsträckning har ursprungliga dörrblad med dekorativa gångjärnsband bevarats liksom de tidstypiska gjutjärnsfönstren; sistnämnda har i Long och Synnerby även rutor av frostat glas.

Interiörerna har i högre grad än exteriörerna varit utsatta för ett förändringstryck under 1900-talet. Ett fåtal är helt omgestaltade efter bara 30 år, som Brunn och Vara. Förändringarna har varit av samma slag som i de nyromanska kyrkorna och i första hand syftat till att tona ned kyrkorummens ”oroliga” karaktär, vilket framför allt haft till följd att nästan inget av det ursprungliga dekormåleriet idag är bevarat eller synligt. Vad gäller inredningarna är det främst bänkarna som byggts om och fått nya, rektangulära gavlar. Nedan presenteras ett antal av de mer intressanta nygotiska kyrkor som inte redan nämnts.

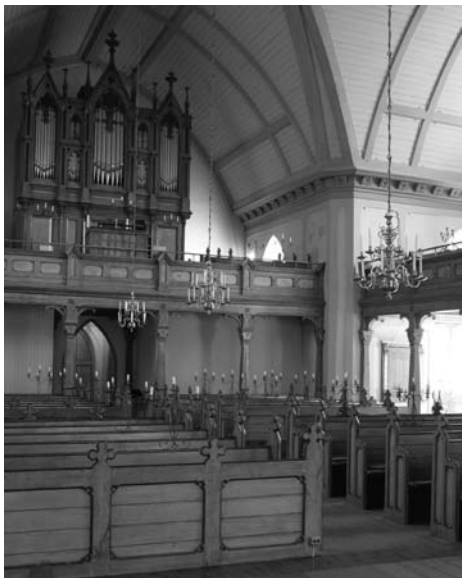

Tådene kyrka utgör ett av få verk av göteborgsarkitekten Adrian Crispin Peterson i stiftet. Såväl exteriör som interiör är synnerligen välbevarade, framförallt den ekådrade inredningen.

En kulturhistorisk särställning såväl inom stiftet som nationellt intar den av Helgo Zettervall ritade nya kyrkan i Eriksberg från 1885, vilken var resultatet av en generös donation. Eftersom den gamla medeltidskyrkan åter togs i bruk under 1900-talet kom den stora nya kyrkan att användas allt mindre till dess att den stängdes 1976. Till följd av detta är kyrkan i princip oförändrad sedan byggnadstiden och är därmed ett unikt person- och arkitekturhistoriskt dokument. Underhållsarbeten 1994–95 har för närvarande säkrat kyrkans fortbestånd.

Exteriören kännetecknas av kvaderstensmurar med lokalt bruten granit och gnejs. De påkostade fönstren har masverk och gjutjärnsbågar. Det skiffertäckta taket pryds av kupor och smidesornament; av nockkammarna i smide återstår endast ett parti. Kyrkorummet präglas av en ansenlig rymd genom sin öppna takstol. Fokus utgör den lika höga korabsiden som är helt genombruten av fönster och i vars nedre del sakristian är inrymd bakom tidstypisk skärmvägg. Inredningen är helt intakt liksom dess målning i ekådring respektive vitt och guld. Den starka känslan av autenticitet förstärks av kalkstens- och skurgolvens

patina. Väggarnas rika dekormåleri med marmoreringar, växtornament och i korvalvet illusoriska skyar kvarstår oförändrat och har ytterst få motstycken i övriga landet.

Flera likheter med Eriksberg uppvisar den 1883 helt ombyggda kyrkan i Norra Åsarp, även där med Zettervall som upphovsman. Exteriören är identisk med undantag för att fasaderna är putsade och ett par dörrar utbytta. Interiören är förändrad under 1900-talet. Grundkaraktären kvarstår dock genom en öppen takstol av samma slag som ovan och en 1995–96 delvis rekonstruerad originalfärgsättning.

I paritet med Eriksbergs autenticitet står den av Adrian Crispin Peterson ritade kyrkan i Tådene från 1880. Vid sidan av den oförändrade exteriören är det kyrkorummet med sitt nötta skurgolv och sin till stor del intakta inredning med ekimitation – en av epokens bäst bevarade i landet – som gör den unik. Till och med de smideskandelabrar Peterson gärna prydde bänkkvarteren med är bevarade, vilket annars sällan är fallet. Även vapenhuset har kvar sin ursprungliga utformning.

Kyrkorummet i Long är det bäst bevarade i nygotik på Varaslätten. Inredningen, den öppna takstolen och korets stjärnbemålade valv är viktiga delar av helheten.

En annan kyrka med ovanligt hög grad av autenticitet såväl ut- som invändigt är Vistorp från 1882, ritad av Claes Grundström. Liksom i Eriksberg visar fasaderna ett oputsad granitmurverk med omsorgsfullt lagda rundfogar. Den välbevarade inredningen har kvar sin ursprungliga färgsättning med ekådring samt vitt och guld. Korbågen omges på tidstypiskt vis av ett språkband. Den av F A Wahlström ritade kyrkan i Long från 1897 har också behandlats ovanligt försiktigt av 1900-talets restauratörer. Kyrkorummet med sin intakta inredning återfick en del av sin ursprungliga färgsättning 1996. Korets ribbvalv med målade stjärnor har däremot aldrig varit övermålat och ger tillsammans med en högkvalitativ glasmålning från byggnadstiden en sällsynt helgjuten karaktär åt kyrkorummet.

Till välbevarade exteriörer kan vidare räknas kyrkorna i Brunn, Dala, Flakeberg, Fyrunga, Halna, Synnerby, Vara och Undenäs. Den sistnämnda är särskilt anslående som stiftets största sockenkyrka, kallad Tivedens domkyrka. Undenäs kyrka är uppförd 1894 av tegel som en basilika på latinsk korsplan och ger därmed skäl för sitt smeknamn. Denna skogssocken var på 1800-talet en av stiftets folkrikaste församlingar. Arkitekt för kyrkan var Magnus Steendorff vid Överintendentsämbetet. Behovet av denna stora byggnad minskade sedan två kapell uppförts i socknens östra del och redan på 1930-talet reducerades kyrkorummets volym genom avskärmning av ena korsarmen. En välbevarad exteriör har också Gustaf Adolf i Borås, likaså en storskalig kyrka med latinsk korsplan, uppförd 1903–06 efter ritningar av den i Tyskland verksamme Carl Berns. Denna kyrka är tillsammans med Trollhättans de enda stora stadskyrkorna från epoken i stiftet. Exempel på relativt välbevarade kyrkorum är Dala, Synnerby och Tiarp. Vara kyrkas interiör återskapades till stor del vid restaureringen 1994.

Träkyrkor

Skara stift har endast sju träkyrkor från epoken: Fågelö kapell (1882), Nykyrka (1887), Naum (1892), Bjurbäck (1899), Hällestad (1901), Valdshult (1905) och Bocksjö kapell (1906). Alla ligger de i utpräglade skogsbygder med undantag för Naum på Varaslätten. De är, bortsett från de båda kapellen, uttryck för en långlivad träkyrkotradition på platsen. Nykyrka, Bjurbäck och Valdshult ligger i det gamla träkyrkoområde som sträcker sig från Hökensås ned längs Nissastigen, medan Bocksjö kapell återfinns i Tiveden. Uppförandet av träkyrkor krävde efter 1759 kunglig dispens eftersom trä var en bristvara och därtill relativt obeständigt. I Naum åberopade församlingen dålig ekonomi, brist på sten och tillräckligt fast grund som skäl till byggandet av träkyrka.

Kapellet i Bocksjö är en representant för det lokala kapellbyggande som egentligen hör 1900-talets förra hälft till, åtminstone i detta fall föranlett av den långa kyrkvägen. Den ursprungligen enkla träarkitekturen i Bocksjö är totalt omgestaltad av Axel Forssén 1950–52 i historiserande anda med referenser till 1700-talets träkyrkor.

Nykyrka kyrka anspelar i sin rika träarkitektur på såväl äldre svensk byggnadstradition som anglosaxiska förebilder.

De särpräglade och synnerligen välbevarade träkyrkorna i Nykyrka och Bjurbäck har en direkt koppling till närbelägna Ryfors bruk och familjen Sager. Edvard Sager uppdrog åt Ernst Jacobsson upprättandet av ritningar för Nykyrka, att utföras i likhet med dennes kyrka i Älvros i Härjedalen. Liksom i sina stenkyrkor uppvisar Jacobssons träkyrkor en högst personlig karaktär, vilket även gäller för Nykyrka. I kyrkans utformning igenkänns tornets sidoställda placering och influensen från engelsk nygotik, här i kombination med en mycket fri tolkning av svensk träbyggnadstradition. Tornet bär drag av klockstapel genom sina utskjutande stödben, vilket saknas på förlagan i Älvros. Fasadernas dekorativa spånklädsel var en modernitet vid tillkomsten och speglar det livliga intresset för trämaterialets uttrycksmöjligheter. Samtidigt som materialval anknyter till äldre traditioner är konstruktion och därmed också karaktär nytt i en blandning av stolpverk och liggtimmer.

Exteriören har i allt väsentligt kvar sitt ursprungliga uttryck genom den mörka färgsättningen som understryker träkänslan, de rikt utformade förstugorna, gavlarna och takfötterna, det skiffertäckta taket med sina kupor och stiftets kanske enda intakta nockkam. Kyrkorummet är också en exponent för medveten träarkitektur. Väggarna och fälten mellan de synliga takstolarna är helt klädda med obehandlad furupärlspont medan den intakta furuinredningen är oljad, vilket skapar en ovanligt enhetlig interiör. Byggnadsvirket liksom bänkkvarterens smideskandelabrar kommer från Ryfors bruk.

Det något senare nybygget i grannsocknen Bjurbäck finansierades också av Sagers på Ryfors och de första ritningarna utarbetades av bruksförvaltaren Johan Wilhelm Zelander för att sedan omarbetas av Thor Thorén på Överintendentsämbetet. Att det blev en träkyrka berodde på ”att det billigaste byggnadsämnet inom denna trakt är trä”, vilket Zelander påpekade. Thorén ritade efter Sagers anvisningar en korskyrka med en interiör i likhet med den i Nykyrka. I exteriören är dock Bjurbäcks kyrka helt sin egen och ger närmast associationer till amerikansk ”Shingle-Style” genom sin väggbeklädnad i liggande panel och spån, målat i ljusgrått, sina gaveldekorationer och takfallens skiffertäckning. Tornet är sidoställt

precis som in Nykyrka och bär likaså drag av klockstapel samt med fornnordisk krydda i form av gavlarnas drakhuvuden. Kyrkorummet överensstämmer med det i Nykyrka, men här är även panelerna oljade, vilket bidrar till den varma och intima känslan. Även Bjurbäck kyrkas interiör är sällsynt välbevarad; minsta detalj, som exempelvis dörrarnas smideshaspar, visar på omsorgsfullt hantverk och är unik. Den konsekventa trägotiken i Nykyrka och Bjurbäck i kombination med den ovanligt höga autenticitetsgraden gör att dessa kyrkor i sin helhet besitter ett mycket högt arkitekturhistoriskt värde.

De av Fritz Eckert vid Överintendentsämbetet ritade kyrkorna i Naum och Valdshult är likartade och mer typiska exempel på det sena 1800-talets trägotik än Nykyrka och Bjurbäck. Liggande och stående panel, kraftigt utskjutande takskägg, dekorativa skärmtak och gavlar samt vinkelbrutna fönsteröppningar känns igen från samtidens profana träarkitektur. Även den ljusa, mjuka färgsättningen med mörkare kontrastfärg på listverk är tidstypisk. Tornet på Naums kyrka är på samma vis som Nykyrkas torn inspirerat av klockstaplar genom sina utskjutande stödben. Kyrkorummen är helt panelklädda med öppna takstolar, i båda fallen bär de dock en 1950-talsfärgsättning. Kyrkorummet i Valdshult är minst förändrat. Inredningen är med undantag för en predikstol i barock helt intakt, även altarkorset vilken tillsammans med altarväggens fönstergrupp ger ett mycket autentiskt intryck. Naum är i högre grad förändrad genom bland annat en stor läktarunderbyggnad, men har ändå kvar en grundkaraktär; utvändigt har ena långsidan fått en framträdande ramp.

Bjurbäcks kyrka har liksom Nykyrka en stark koppling till familjen Sager på Ryfors och är likaså ett särpräglat och oförändrat exempel på sakral träarkitektur från sent 1800-tal. Trämaterialets inneboende kvaliteter har utnyttjats till fullo i kyrkorummet.

Hällestad, ritad av L E Peterson, kan räknas till samma grupp som Naum och Valdshult, men med nyromanska drag. Den tämligen oförändrade exteriören har samma panelarkitektur och ett klockstapelliknande torn. Interiören är dock påtagligt förändrad vad gäller inredning och färgsättning.

Nationalromantikens

och traditionalismens kyrkor

1900-talets första hälft betydde framväxten av ett modernt samhälle som utmynnade i full demokrati och folkhem. Inom stiftet expanderade industristäderna Skövde, Trollhättan och Borås liksom stationssamhällena, exempelvis Grästorp som hade upphöjts till köping 1900. Nya samhällen uppstod, som Gårdsjö, Hällekis, Nossebro och Tibro.

Sekelskiftets snabba samhällsomvandling i industrialismens kölvatten hade förvärrat Svenska kyrkans kris. I reaktion mot frikyrklighet, sekularisering och en pessimistisk generation av äldre präster föddes bland Uppsalas kristna studenter den så kallade ungkyrkorörelsen, som efter 1908 snabbt spreds över landet. Intimt knuten till ungkyrkligheten är folkkyrkotanken, vilken gav nytt liv åt församlingarna som grundval för spridandet av budskapet om Guds allomfattande nåd. Svenska kyrkan sågs som Guds gåva till Sveriges folk. Kyrkan som historiskt arv tillmättes ett högt symbolvärde. Begreppet ”Fädernas kyrka” myntades liksom ”Sveriges folk – ett Guds folk”.

Det nationalromantiska draget är betecknande för tiden i allmänhet. Inom såväl konst, som musik och arkitektur omhuldades det nationella. Samtidigt som nationalromantiken var en viktig del i nationsbyggandet var den även en motpol till den snabba samhällsförändring som skapade oro och rotlöshet. Historien var inte bara trygghetens ankare utan också en grund och inspirationskälla för bygget av framtiden. Folkkyrkotanken kom att dominera Svenska kyrkan långt in i efterkrigstiden och ledde till ett kraftigt förnyat och utökat församlingsarbete och nya organisationsformer. Det ideella arbetet i församlingarna stöttades, och framför allt 1930-talet kännetecknas av kapellrörelserna. Landsbygdsförsamlingarna genomgick en uppblomstring.

Kungliga Byggnadsstyrelsen och dess arkitekter

Det gamla Överintendentsämbetet omvandlades 1918 till Kungliga byggnadsstyrelsen med fortsatt ansvar för granskning av kyrkobyggnadsärenden. Byggnadsstyrelsens chef från 1922, Ivar Tengbom, professor vid Konsthögskolan, var en av centralpersonerna i svensk arkitektur i början av 1900-talet. Av särskild betydelse för kyrkobyggnaderna var arkitekten och konsthistorikern Sigurd Curman, vilken 1923 blev riksantikvarie och byggde upp dagens riksantikvarieämbete. Han hade varit med och organiserat Byggnadsstyrelsen och var dessutom professor på den nyinrättade lärostolen i svensk arkitekturhistoria och restaureringskonst på Konsthögskolan. En ny generation arkitekter uppmuntrades att hämta inspiration och kraft från det inhemska byggnadsarvet. I studierna ingick inventeringar och uppmätningar.

Som riksantikvarie fick Curman alla kyrkoärenden på remiss från Byggnadsstyrelsen. På 1910-talet initierade han och kollegan Johnny Roosval inventeringar av de svenska kyrkorna, det ambitiösa projektet *Sveriges kyrkor.* Dessa ansträngningar ledde till ny kunskap om ett föga behandlat fält. Bortglömd kyrkokonst i torn och på vindar återupptäcktes och en del visades på stiftsvisa utställningar. Särskilt medeltidskonsten väckte stort intresse hos prästerskapet. Både Curman och Roosval ingick tillsammans med den kulturhistoriskt intresserade ärkebiskopen Nathan Söderblom i Diakonistyrelsens konstutskott. De arrangerade nämnda utställningar samt kurser i konsthistoria för präster. Konstutskottet verkade också som rådgivare till församlingarna.

Under folkkyrkotankens tid fanns en påtaglig samsyn mellan antikvarier och präster på kyrkobyggnaden. Den historiskt nedärvda sockenkyrkan hade ett högt egenvärde, även ur religiöst perspektiv. Det var därför naturligt att den blev en förebild för nybyggande och ett mål för den stora mängd av kyrkorestaureringar som genomfördes under ett fyrtiotal år.

Större delen av de arkitekter som ägnade sig åt kyrkor i Skara stift var knutna till Byggnadsstyrelsen, antingen med fast tjänst eller ”utom stat” med eget kontor. De tillhörde i princip samma generation, skolade under Tengbom och Curman och sålunda väl förtrogna med det svenska byggnadsarvet. Genom denna kompetens föreslogs de ofta av Byggnadsstyrelsen för kyrkouppdrag, i hög grad restaureringar, men även nybyggnader. Bland dessa arkitekter är det ett litet antal namn som sticker ut. Axel Forssén, med arkitektkontor i Göteborg, var 1900-talets flitigaste kyrkorestaurator i Västsverige med 203 arbeten och därtill kyrkogårdsutvidgningar samt nybyggen av kapell och kyrkor i Göteborgs och Skara stift, tre i det senare. Ärland Noréen hade såväl tjänst inom Byggnadsstyrelsen som eget kontor i Stockholm. I stiftet ligger han bakom flera restaureringar och en nybyggnad. Knut Nordenskjöld, likaså riksverksam stockholmsarkitekt, har i stiftet svarat för restaureringar och ett nybygge. Skaraarkitekten Adolf Niklasson stod inte för några nybyggnader, men däremot ett hundratal restaureringar och ett par omfattande ombyggnader.

Alla verkade de i en traditionell anda i sina kyrkoarbeten, även om de i vissa fall är mer uttalat modernistiska. Man kan gott säga att de är representativa för en stor del av sin generation, vilken aldrig helt accepterade modernismens doktrinära krav på renlärighet. Funktionalismens genombrott med Stockholmsutställningen 1930 gällde endast i begränsad utsträckning för offentlig arkitektur och inte alls för sakral. Svenska kyrkans idealkyrka förblev långt in på 1950-talet en traditionell salkyrka med torn. Tankegångarna sammanfattas i Tengboms ord från invigningen av Högalidskyrkan 1923, ett av epokens portalverk . ”Ett kyrkorum måste anknyta till det förflutna, det blir utan ande om det icke bygger vidare på det som varit”. Dessa tankar var lika aktuella åren efter 1950 som när de yttrades.

Nationalromantiska kyrkor (ca 1910–1920)

Svensk nationalromantisk arkitektur är arvtagare till materialrealismen inom nystilarna. Materialäkthet, ärliga konstruktioner och hantverk var ledord för det tidiga 1900-talets svenska arkitekter. Former hämtade ur den svenska arkitekturhistorien sammanfogades i nya helheter, ibland med tillskott av den kontinentala jugendstilen i dekor och inredning.

Nio kyrkor i stiftet kan räknas som nationalromantiska. Den första av dem, Södra Härene från 1910, bär ännu drag av nyromanik genom sin absid. Arkitekten Gustaf Améen från Överintendentsämbetet har ritat en kyrka med kraftigt murverk av oputsad granitkvader och gult tegel kring fönster och i takfötter. Likheter finns med både Ernst Jacobssons kyrkor i Vinköl och Vreten och I G Clasons kyrka i Södra Kedum. Originellt är läktarfönstret som bryter genom takfoten. Både exteriör och interiör är välbevarade. Den helt arkitektritade inredningen är intakt och bär liksom den öppna takstolens spjälverk drag av jugend. Yngve Lundströms strama dekormåleri från 1923 är typiskt för sin tid.

Mer renodlat nationalromantisk är den av Tengbom ritade kyrkan i Härjevad från 1915. Även här rör det sig om fasader av granitkvader med rå, oputsad yta, vilka i kombination med tornets satta form ger intryck av massiv tyngd. Liksom i Södra Härene är det fråga om en traditionell planform med smalare kor och sidoställd sakristia. En medveten koppling till medeltiden utgör två inmurade stavkorshällar. Det föga förändrade kyrkorummet präglas av sin inredning och öppna takstol med spjälverk, en sammansmältning av allmogein-

spirerad nationalromantik och stram jugend, vilket ytterligare accentuerats av en kraftfull färgsättning från 1954.

Det främsta provet på nationalromantisk kyrkoarkitektur i stiftet utgör otvivelaktigt träbasilikan i Stengårdshult, fullbordad 1912, helt i överensstämmelse med ritningarna av Torben Grut. Denne var en av landets då ledande arkitekter och skapade Stadion i Stockholm vid samma tid. Kyrkan ligger i skogsbygd vid Nissans dalgång och det var med kunglig dispens som församlingen fick lov att ersätta sin nedbrunna träkyrka med en ny. Exteriören synes inspirerad av Habo kyrka, men har en klassicistisk lätthet genom fasadernas vita lockpanel, vilken står i effektfull kontrast mot den spånklädda klockstapelns arkaiska utformning.

Stengårdshults kyrka fullbordades 1912 efter ritningar av arkitekt Torben Grut. Den resliga träbasilikan är stiftets förnämsta prov på nationalromantik.

Det välbevarade kyrkorummet domineras av den originella öppna takstolen som motsvarar exteriörens basilikaform och är prov på avancerad träkonstruktion. Den genomgående färgsättningen i ljus gråvit ton har knappt förändrats sedan byggnadstiden. 1960-talets modernistiska orgelfasad är det enda påtagliga nytillskottet, men harmonierar. Stengårdshults kyrka är ett prov på en konsekvent genomförd arkitektur, från helhet till detalj, och besitter mycket höga person- och arkitekturhistoriska värden.

Hönsäters kapell är uppfört 1912–13 av Hellekis Aktiebolag (Skånska cementaktiebolaget från 1913) utanför stations- och brukssamhället Hällekis. Boråsarkitekten Lars Kellman ligger bakom ritningarna till detta unika kapell. Planformen är ovanlig, en utdragen åtthörning. Väggarna är vitputsade med småspröjsade fönster, vilka liksom det branta spåntäckta taket med spirkrönt takryttare för tankarna till svenskt 1700-tal. Troligen var Vemdalens kyrka förebild. Kyrkorummet får sin helgjutna karaktär genom den intakta inredningen, som bär drag av jugend, och barockinventarierna från Österplana gamla kyrka. Väggarna har en oputsad tegelbröstning med inslag av mönstermurning. Golv, altare och portal av kalksten är huggna i närbelägna Gössäter.

Interiören av Stengårdshults kyrka ger med sin unika takkonstruktion associationer till föreställningarna om den nordiska förhistoriska hallbyggnaden.

Kyrkan i Grästorp restes 1915 för den snabbt uppväxta köpingen, med ett monumentalt läge på en klippa i centrum. Arkitekter och byggmästare var Albin och Carl-Wilhelm Gustafsson, de sista i den långa raden av sandhultsbyggmästare. Kyrkans oputsade murverk av tegel i olika bränningsschatteringar svarar mot nationalromanti-

kens materialkänsla medan muröppningarnas spetsbågsformer och tornspiran övertagits från nygotiken. I kyrkorummet är tegelmurarna oputsade upp till två tredjedelar av vägghöjden. Tredingstaket har synliga sparrar och stödben. Det genom en båge avskilda och välvda koret är i sin helhet dekorerat av John Hedæus i dennes särpräglade och färgstarka blandning av ytmässig kurbits och jugend. Dekormåleri av Hedæus och Gustaf Hallencrantz spelar en viktig roll i hela kyrkan och understryker ofta arkitekturen. Inredningen som ritats av Grut är oförändrad med undantag för bänkarna som byggdes om 1972, förvisso med bibehållen karaktär. Varje del av kyrkan är omsorgsfullt utförd, även vapenhusen och sakristian. Ovanligt nog är alla jugendarmaturerna i smide bevarade och bidrar starkt till helhetsintrycket.

Antens kapell från 1915 (arkitekt Johan Jarlén, Göteborg) är ett tidigt exempel på kapellrörelserna i ungkyrklighetens spår, här liksom i de flesta fall i stiftet föranlett av en stor socken med lång kyrkväg. Arkitekturen kännetecknas av murarnas oputsade, handslagna tegel, strävpelare och markbundenheten som kontrasteras av ett resligt sadeltak med gavelryttare. Sistnämnda är måhända en referens till ett vanligt drag på medeltidskyrkorna i Kullings och Gäsene härader. De små stubbade fönstren har 1700-talskaraktär. Koret är inte markerat i exteriören, men däremot invändigt med flankerande sakristia och förråd. Kyrkorummet har en kvardröjande nygotisk utformning med öppen takstol och på altaret en thorvaldsenkopia.

Flera likheter med Anten uppvisar i exteriören Baltaks kyrka från 1917, ett verk av stockholmsarkitekten Georg A Nilsson. Tegelmurarna är här tunt slammade men uppvisar likaså strävpelare och en lek mellan horisontalitet och vertikalitet, framförallt i västgaveln som kröns av en takryttare med reslig, spånklädd spira av barocktyp. Kyrkorummet är det första i stiftet där man frångått de synliga takstolarna till förmån för ett brädvalv, här

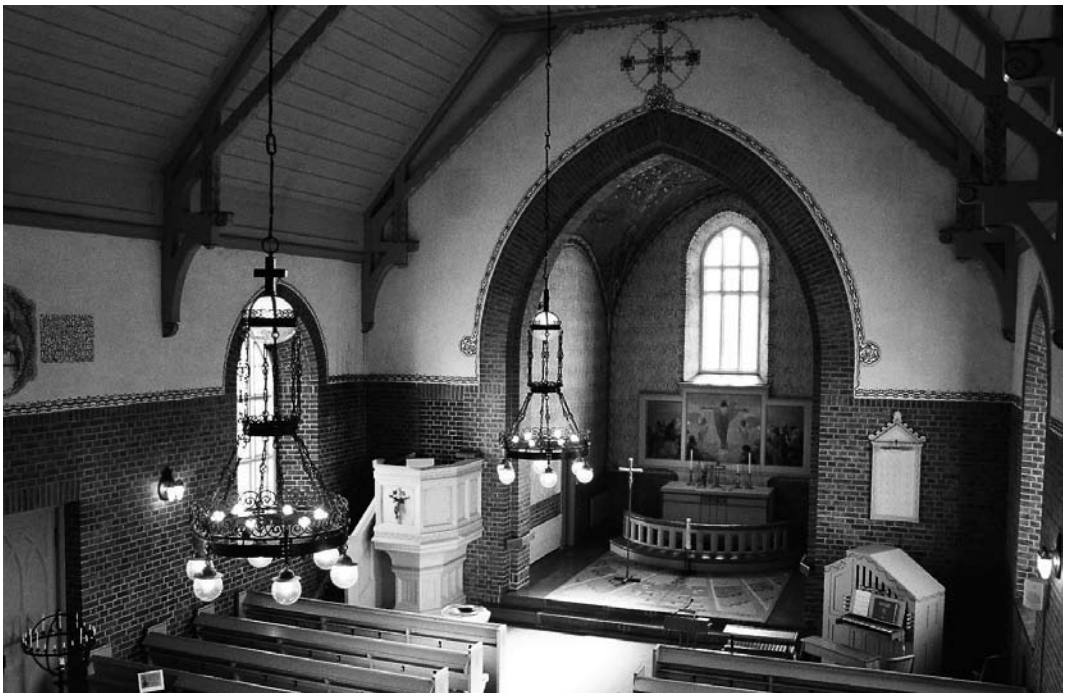

Grästorps kyrka från 1915 kombinerar drag av nygotik och nationalromantik i interiören. Inredningen är ritad av Torben Grut medan det rika dekormåleriet utförts av John Hedæus och Gustaf Hallencrantz. Smideskronorna är från byggnadstiden och betyder mycket för det helgjutna intrycket.

med medeltidsinspirerad klöverbladsform. Interiören har i hög grad kvar sin ursprungliga karaktär genom slammade murar, inredning, fönster med glasmålningar av arkitekten och tunga smideskronor. Simon Sörmans glasmålning i absidfönstret och Arvid Bryths altarrelief smälter in på ett förtjänstfullt vis.

Ett sent exempel på nationalromantik är exteriören till Norra Kyrketorps kyrka, uppförd i stationssamhället Skultorp 1925 efter ritningar av Fredrik Falkenberg vid Byggnadsstyrelsen. Fasadbehandlingen är ovanlig med oputsad, råbruten kalksten och är ett uttryck för lokala material. Särpräglat är också det kraftiga låga tornet med medeltidsartade gluggar och en originellt utformad huv. Medeltida associationer förmedlar även det långt neddragna sadeltaket och korgavelns absid. Interiört är kyrkan en representant för den typ av kyrkorum som växte fram under 1920- och 30-talen och som behandlas under nästa rubrik.

De få utpräglat nationalromantiska kyrkorna i stiftet är i huvudsak oförändrade till sin karaktär. Kyrkorummen har endast genomgått smärre förändringar av vanligt slag som rört bänkar och färgsättning. Därigenom besitter dessa kyrkor som grupp ett högt arkitektur- och ofta personhistoriskt värde. Synnerligen välbevarade i sin helhet är kyrkorna i Grästorp, Härjevad, Hönsäter, Stengårdshult och Södra Härene. En interiör värd att uppmärksamma i sammanhanget är I G Clasons kyrkorum i brandhärjade Södra Kedum från 1920 med karaktäristiskt klöverbladsvalv, intakt inredning och dekormåleri av Hedæus i korvalvet.

Kyrkor och kapell i traditionalism (ca 1920–1950)

Endast två sockenkyrkor är uppförda under denna period, och då som ersättning för brunna föregångare. De stora kyrkorivningarnas tid var förbi och en antikvarisk medvetenhet styrde ställningstagandena hos såväl myndigheter som kyrka. Medeltidskyrkorna restaurerades i snabb takt, varvid 1800-talets tillägg avlägsnades som ”oroliga” och ”ovärdiga”. Den nya arkitektgenerationen hade inte mycket till övers för fädernas nystilsinredningar. Kyrkorummen gavs en harmonisk och lugn utformning där olika tiders bidrag smältes samman till en helhet. Under hela perioden präglas formgivningen av en saklig traditionalism med rötter i såväl 1700-talet som samtidens klassicism.

Kapellrörelsernas byggnader

Vad som helt dominerade byggnadsverksamheten var kapellbyggandet, ofta ideellt baserat i församlingar med lång kyrkväg och således företrädesvis i de gamla skogsbygderna Tiveden, Hökensås och Ås. Men det rörde sig även om återupprättande av gamla kyrkplatser eller åtminstone gamla församlingar som hade upphört i och med 1800-talets sockensammanslagningar. I dessa fall spelade kapellbygget en viktig roll som identitetsskapare. Exempel är Fiskebäck (1939), Malma (1934) och Slädene (1924). Några kapellbyggen hade koppling till ny stadsdel, som Däldernas kapell i Skövde (1928), eller stationssamhälle som Källeryd (1943).

16 kapell i stiftet har tillkommit under perioden och har ett ursprung i stora frivilliga insatser. Många av kapellen drevs av kapellstiftelser, men förvaltas idag av församlingarna. Enda undantagen är Suntorps kapell som ännu drivs av den ursprungliga ideella stiftelsen samt Istrums och Kyrketorps kapell som avyttrats. Kapellen är med få undantag träbyggnader med en anspråkslös karaktär. Rödfärgad, vitmålad eller tjärad träpanel och tegeltäckta sadeltak ger en tidlös prägel. Ett fåtal har ett mer markerat sakralt uttryck genom torn eller takryttare, medan flertalet har fristående klockstapel. Åtta av kapellen är resta under 1930-talet.

De enda murade kapellen är Brännemo från 1923 (senare omgestaltat) och Nossebro från 1927. Det förra är ritat av kyrkoherden Ernst Wennerblad och är ett exempel på att lokala förmågor inte sällan stod för ritningarna. Han ligger även bakom Timmerviks kyrka i Karlstads stift. Granskning hos Byggnadsstyrelsen verkar för kapellen ha förekommit sporadiskt. Nossebro kapell är ritat av arkitekt Knut Nordenskjöld vid Byggnadsstyrelsen. Det är tämligen välbevarat och ger med sitt satta torn med huv och spira jämte sina stickbågiga småspröjsade fönster associationer till svenskt 1700-tal. Kyrkorummet med sin inredning är ett uttryck för 20-talsklassicism medan brädtaket har den medeltida klöverbladsformen.

Ytterligare exempel på en lokal ”arkitekt” är de båda enkla kapellen i Blåhult och Mobacken på Hökensås, som byggdes 1936 respektive 1939 efter ritningar av tidaholmsköpmannen och amatörkonstnären Evald Gillbrand. Utförandet är sparsmakat och i Mobackens fall utpräglat återblickande genom väggarnas tjärade lockpanel och fönstrens rundbågsform. Altartavlan här är målad av Gillbrand.

Det mest påkostade av kapellen är Forsvik, uppfört 1933–34 som en kopia av den nedbrunna timmerkorskyrkan i Undenäs, i vilken socken den gamla bruksorten ligger. Arbetet drevs av en kapellkommitté och marken skänktes av Forsviks bruk. För ritningarna stod C O Hallström. Exteriören är i allt väsentligt en 1700-talskyrka. Fasaderna är klädda med rödslammade spån och taken med tjärad spån. Tornet kröns av en hög spira. Interiören är däremot mer representativ för den samtida smaken, men innertaket är format som ett barockvalv med spegel.

Kapellen har överlag bevarat sin karaktär exteriört, medan interiörerna vanligen förändrats. Även om ingreppen ibland har varit stora i inredning och till och med rumsindelning (exempelvis är mellanväggarna i koret i Mobacken rivna) så har en karaktäristisk enkelhet vidmakthållits. Till de kapell som endast i ringa grad förändrats invändigt kan räknas Gårdsjö, Nossebro och Slädene. Det sistnämnda är ritat av arkitekt Anders Roland, bördig från bygden, varför han gjorde arbetet gratis, och verksam inom Byggnadsstyrelsen som

Malma kapell från 1934 är ritat av arkitekten och kyrkorestauratorn Axel Forssén i en saklig klassicism.

kyrkorestaurator. Utförandet anspelar på den träkyrka som fanns på platsen fram till 1848 års sammanbyggnad med Sparlösa. Interiörens färgsättning med ådringsmålning på den helt bevarade inredningen är delvis återskapad 2002.

Två kapell förtjänar att särskilt lyftas fram på grund av sitt helt autentiska tillstånd. Suntorps kapell är uppfört 1933 av Stiftelsen Sventorps kapellförbund efter ritningar av stockholmsarkitekten Bernhard Schill. Den enkla arkitekturen är klassicerande med vitmålad locklistpanel, flackt tegeltäckt sadeltak och torn med lanternin och kors på kula. Flera likheter finns med samme arkitekts kapell i Svärtan vid Hjo från året innan. Kyrkorummet är oförändrat sedan byggnadstiden med stram klassicistisk inredning. Den flitige kyrkomålaren K J R Johansson, Skövde, har svarat för den tidstypiska dämpade färgsättningen i grå och gröna toner med inslag av marmoreringar.

Malma kapell är uppfört 1934 efter ritningar av Axel Forssén i samma klassicerande anda. Vit lockpanel, blyspröjsade rundbågsfönster, ett smäckert torn med flack huv, lunettfönster och tung port med 1700-talsinspirerad panel samverkar till det tidlösa intrycket. Interiören är i sin helhet intakt sedan 1934 och utgör ett sällsynt gott och konsekvent prov på sin tids kyrkoinredningar. Formspråket är avskalat, men det saknas inte dekorativa inslag i 20-talsklassicism. Takvalvet har en tidstypisk hästskoform med bindbjälkar och är liksom väggarna klätt med masonit, ett vid tiden modernt material som på enkelt sätt gav de eftersträvade släta ytorna och i detta fall har stått sig bra. Den oförändrade färgsättningen svarar mot den i Suntorp. På läktaren står fortfarande ett orgelharmonium som enda instrument.

Sjötorps kapell från 1956 är traditionellt i sin uppbyggnad samtidigt som det har flera moderna drag. Arkitekten Anders Ekman och konstnären Bengt Hamrén har i dekor och färgsättning anknutit till ortens maritima prägel. Foto: Inga-Kajsa Christensson.

Det yngsta ideellt tillkomna kapellet i stiftet står i samhället Sjötorp. Detta tillkom 1956 på en befintlig kyrkogård med medel som insamlats av syföreningen sedan 1925. För ritningarna till den särpräglade byggnaden stod falköpingsarkitekten Anders Ekman. Dennes verksamhet som kyrkorestaurerare återspeglas i kapellet som är helt klätt med tjärat spån på de av kraftiga strävor stöttade väggarna och det iögonenfallande branta sadeltaket. Kyrkorummet med sin öppna takstol är tämligen oförändrat. Den ursprungliga färgsättningen i blått med inslag av stänkmåleri och Bengt Hamréns väggmålning av Kristi fiskafänge knyter an till sjöfarten som ortens huvudnäring. Sjötorps kapell är på samma gång återblickande i materialval och modernt i sina former, vilket är representativt för den brytningstid som 1950-talet utgör i kyrkoarkitekturen.

Ny- och ombyggda sockenkyrkor

De enda nybyggda sockenkyrkorna är Lagmansered från 1935 och Möne från 1951. Den förra är ritad av Forssén och leder tankarna till Läckö slottskapell med sina släta odekorerade, vitkalkade murar som genombryts av höga fönster med stubbade krön. Tornet är en

modern lek med medeltida former i sitt avskalade uttryck med rena linjer utan dekorering, den indragna tornspiran och de manieristiska hörnfialerna.

Kyrkorummet motsvarar helt tidens ideal och uppvisar flera vanliga drag: hästskovälvt brädtak med bindbjälkar, sparsmakad och klassicerande inredning och blyinfattat kulört antikglas (ljusdämpande) i fönstren. Den triptykformade altartavlan är ett verk av göteborgskonstnären Gunnar Erik Ström, vilken ofta arbetade med Forssén. Den oförändrade färgsättningen i bland annat blått och brunt med inslag av dekormåleri och skickliga marmoreringar är ett verk av ovan nämnde K J R Johansson, ännu en av Forsséns mer frekventa medarbetare. Senare tillskott i kyrkorummet har varit få och på ett förtjänstfullt sätt anpassats till karaktären.

Möne är ett verk av Ärland Noréen, likaså en flitig restaureringsarkitekt i stiftet, om än inte i paritet med Forssén. Här har exteriören ett mer tidlöst uttryck som endast bryts av tornets sidoställda placering, fönstrens vinkelbrutna form och ett takfönster som ger ljus åt läktaren. Kyrkorummets utformning svarar helt mot Noréens restaureringar med barockimiterande inredning i form av bl.a. en sluten bänkinredning med numrerade dörrar. Det enda tydligt moderna inslaget är altarreliefen. Med undantag för en läktarunderbyggnad är denna kyrka oförändrad. Den tillhör de kyrkor yngre än 1940 som genom beslut omfattas av tillståndsplikt enligt kulturminneslagen. Lagmansereds och Möne kyrkor besitter höga person- och arkitekturhistoriska värden genom sina upphovsmän och sin autenticitet.

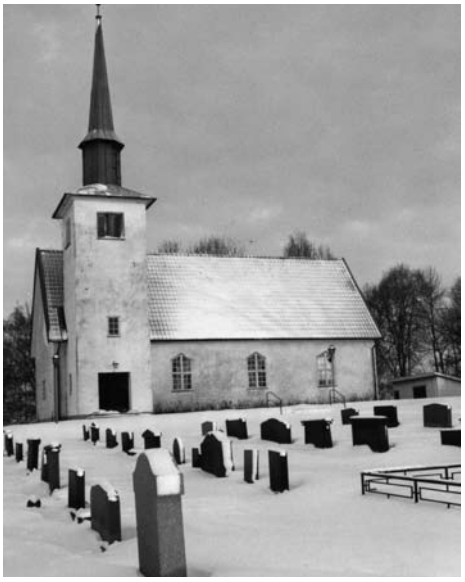

Möne kyrka uppfördes 1951 som en renodlad traditionell salkyrka, där det moderna uttrycks genom tornets ovanliga placering. Arkitekt var Ärland Noréen, likaså flitig kyrkorestaurerare. Foto: Elisabeth Andersson.

Fem kyrkorum i stiftet nyskapades efter brand under perioden och de är alla relativt autentiska. 1923 återuppbyggdes Karaby medeltida kyrka med nytt torn och sakristia ritade av Knut Nordenskjöld och interiör ritad av Forssén. Den intakta inredningen anknyter till 1700-tal och har kvar K J R Johanssons varma färgsättning med rika marmoreringar. Klöverbladsvalvet är dekorerat av Filip Månsson. Kyrkan uppvisar flera likheter med den i närbelägna Norra Kedum, vars restaurering Forssén projekterade vid tiden.

1929 återinredde Nordenskjöld empirekyrkan i Hudene. Inredningen äger en utpräglad 20-talskaraktär med omisskännlig nordenskjöldsk lekfullhet. Allt samverkar till ett sällsynt helhetsintryck från denna tid: fast inredning, dörrar, mässingsarmaturer, nummertavlor och dekormåleri, vilka på samma gång harmonierar med rummets nyklassicistiska ursprung. Kvalitets- och hantverkstänkande yttrar sig i bl.a. handhyvlade bräder, smidd spik och mönstermejslade golvhällar.

Empirekyrkan i Lekåsa fick nuvarande karaktär vid Evert Milles återuppbyggnad 1942. Kyrkorummet är tidstypiskt och oförändrat så när som på borttagna bänkar under läktaren. Taket i form av ett flackt valv är putsat. Inredningen kännetecknas av en förenklad klassicism. Orgelfasadens sakliga utformning med symmetriskt arrangerade träpipor och Axel Wallenbergs altarrelief står för ett mer modernt formspråk. Likartad är den av Forssén

samma år skapade interiören till Vänersnäs ursprungligen medeltida kyrka, tillika med flera drag från Lagmansered. Även i detta fall rör det sig om en helt intakt inredning och färgsättning av K J R Johansson. Altartavla och läktarbröstdekor är signerad Saga Walli. Det enda rent moderna inslaget är takvalvets beklädnad med tunt laserad plywood, ett drag som återkommer i bland annat Forsséns restaurering av Bällefors och som där mötte kritik från antikvariskt håll.

Den nygotiska kyrkan i Östra Tunhem omdanades 1946–49 av Adolf Niklasson och är enda gången denne flitige restaureringsarkitekt haft möjlighet att gestalta ett kyrkorum helt från grunden. Fasadernas ursprungligen exponerade tegel putsades (liksom i samme arkitekts omdaning av Brännemo kapell) och fönstren förminskades samt fick vinkelbrutna krön. Kyrkorummet liknar dem som redogjorts för, med undantag för att koret gjorts smalare (åter i likhet med Brännemo). Inredningen är helt i originalskick med ursprunglig bemålning i gula, gröna, röda och blå toner med inslag av marmoreringar.

Kyrkorummet i Östra Tunhem nyinreddes 1946–49 efter en brand. Arkitekt Adolf Niklasson har skapat ett till idag oförändrat rum med flera traditionella drag, representativt för såväl nybyggnad som restaurering av kyrkor under närmare ett halvsekel. Foto: Cathrine Sjölund.

Kyrkor och interiörer från 1920-, 30- och 40-talen är få och besitter ett högt kulturhistoriskt värde. De är även intressanta genom sin koppling till den begränsade skara arkitekter som dominerade restaureringsfältet under en stor del av 1900-talet. Utförandena i sober traditionalism vittnar om en strävan efter att skapa en känsla av tidlöshet och en värdig inramning till gudstjänsten med referenser till ”Fädernas kyrka”, således helt i överensstämmelse med folkkyrkotankens syn på kyrkobyggnaden.

Kapellkrematorier

Kapellkrematoriet är en ny byggnadstyp under 1900-talets förra hälft och skiljer sig markant från övriga kyrkor och kapell. Kremering hade börjat förespråkas på kontinenten på 1870-talet av framförallt hygieniska skäl för att minska trängseln på stadskyrkogårdarna och risken för epidemier. Det första svenska krematoriet byggdes 1887 i Stockholm av Svenska eldbegängelseföreningen som drev frågan. Genombrottet i bygget av krematorier kom vid början av 1930-talet.

Stiftets första kapellkrematorium är Trons kapell i Vänersborg, byggt 1931 gemensamt av Älvsborgs läns landsting och Svenska eldbegängelseföreningen i anslutning till stadens lasarett och kyrkogård. Arkitekt var A E Kumlien, Stockholm. Krematoriet kom att betjäna en stor del av Skara stift, samt delar av Karlstads och Göteborgs stift. Trons kapell har exteriört kvar sin ursprungliga karaktär medan interiören i hög grad förändrats. 1960- och 70-talens tillbyggnader av ny krematoriedel och samlingssal samt klockstapel har ett modernt utförande men håller en låg profil gentemot kapellkrematoriets resliga rektangulära byggnadskropp, vilken bär drag av tempel genom sitt upphöjda läge och sitt flacka sadeltak med frontoner på gavlarna.

Trons kapell följdes 1938 av Heliga korsets kapell i Lidköping, ritat av Axel Forssén. Likheterna är flera, de rena linjerna, byggnadens plan och resning, långsidornas högt placerade smala fönster med blyinfattat antikglas. Formspråket är här dock än mer avskalat och närmast modernistiskt, ett intryck som förstärks av det ytterst flacka sadeltaket med koppartäckning. En påtaglig monumentalitet skapas genom gavelns arkadformade entré och breda trappa i kalksten samt kapellets läge i änden av en granallé från kyrkogårdens huvudingång, likaså utformad av Forssén med kalkstenspelare krönta av kors och eldslågor. Den sparsmakade, ljusa och luftiga interiören domineras av Carl-Harry Stålhanes altarmosaik från 1982, en koppling till Rörstrands. De båda kapellkrematorierna vill i sin arkitektur framhäva det moderna, rena och värdiga i eldbegängelsen som begravningsform. Likväl är det ingen helt genomförd modernism då där finns en klassicerande grundton i volym och form.

I Heliga korsets kapell och krematorium i Lidköping från 1938 har Axel Forssén renodlat det klassicerande formspråket till närmast modernistisk enkelhet.

Modernismens kyrkor

Efterkrigstiden kännetecknades i Sverige av en kraftig tillväxt ekonomiskt och befolkningsmässigt med intensifierad inflyttning till städer och tätorter. Samhället blev i hög grad urbaniserat med en majoritet av befolkningen boende i städer. Skara stift förblev dock relativt ruralt, med undantag för de stora industristäderna Borås, Skövde och Trollhättan. Hela perioden står för en ökad centralisering och ett stärkande av statsmakten, i vilket omfattande kommunsammanslagningar var en del. Med de första sammanslagningarna 1952 bröts det gamla sambandet mellan kommunal och kyrklig indelning. Under 1940- och 50-talen genomfördes folkhemsbygget med fokus på trygghetsskapande reformer. En central plats i skapandet av välfärdssamhället intog stadsplaneringen. Nya stadsdelar och förorter anlades i de större städerna med början på 50-talet för att kulminera med miljonprogrammet 1965–74, vilket även berörde de mindre städerna.

Det moderna samhället innebar nya stora utmaningar för Svenska kyrkan. 1951 trädde religionsfrihetslagen i kraft. De sekelgamla banden mellan kyrka och skola klipptes och på 1960-talet ersattes kristendomsundervisningen av religionskunskap. Flera utredningar sjösattes för att utreda ett eventuellt skiljande av kyrka och stat, vilket slutligen skedde 2000. Som en följd av samhällsutvecklingen kom Svenska kyrkan att lägga större vikt vid förnyelse av såväl gudstjänstliv som församlingsarbete. Liksom i övriga Västeuropa blev efterkrigstiden i Sverige en tid av intensivt kyrkobyggande i de expanderande städernas nya områden. Få nya församlingskyrkor byggdes men ett stort antal så kallade distriktskyrkor eller småkyrkor. Från 1945 till 2000 byggdes omkring 700 kyrkor i Sverige, vilket vittnar om omfattningen, den största nybyggnationen i landet sedan 1800-talet. I Skara stift var omfattningen ganska modest med 34 nya församlings- och distriktskyrkor.

Folkkyrkotankens värnande av socknen som församlingsenhet fick sin fortsättning i stadsmiljö genom skapandet av grannskapsenheter, helt i linje med 1940- och 50-talens stadsplaneringsideal. Den självförsörjande ”byn i staden” avsåg att motverka urbaniseringens baksidor. Småkyrkorörelsen uppstod i Göteborg kring 1950. I likhet med det tidiga 1900-talets kapellrörelser verkade lekmän och präster ideellt på gräsrotsnivå för att få till stånd nya, enkla kyrkobyggnader inom de snabbt växande stadsförsamlingarna. Gudstjänstlivet var bara en sida av vad kyrkan ville vara, det vardagliga församlingslivet trädde alltmer i förgrunden. Ambitionen var en vardagskyrka, en mötesplats för församlingsmedlemmarna även utanför söndagen. Lokaler för församlingsverksamhet ingick som regel i konceptet, med tiden alltmer inriktade på barn- och ungdomsverksamhet. På central nivå stöttades byggnadsverksamheten av först Kyrkofrämjandet, sedan Kyrkans byggnadsråd.

Småkyrkorörelsen är i hög grad karaktäristisk för storstadsregionerna, men även i Skara stift har de stora satsningarna skett i städerna. Stiftets landsbygdsförsamlingar uppvisade och uppvisar ännu på flera håll sjunkande antal invånare och församlingsmedlemmar. Delvis en följd av detta är de stora pastoratssammanslagningar som genomförts 1962 och sedan 1992 och ännu pågår för att pastoraten skall få större ekonomisk bärkraft. Församlingsbegreppet är på grund av detta inte längre synonymt med socknen.

Med församlings- och gudstjänstlivets förändring har följt en kraftig liturgisk förnyelse som går tillbaka på allmänkyrklig europeisk utveckling med rötter inom katolska kyrkan under tidigt 1900-tal. Den så kallade liturgiska rörelsen ville återupprätta nattvardens status och göra den tillgänglig för församlingen. Förebilden var den altargemenskap som skall ha funnits i fornkyrkan. Dessa strävanden tog konkret form i Andra Vatikankonciliet 1963

och kom att få omvälvande effekt på gudstjänst och liturgi i första hand i de katolska, men även i de evangeliska kyrkorna. I Sverige hade högkyrkliga företrädare pläderat för rikare liturgi med altaret i centrum sedan 1940-talet. Tankegångarna kom allt mer att tillämpas under 60- och 70-talen med gudstjänstbesökarens delaktighet i centrum. Gudstjänstens allt större variationsmöjligheter befästes i 1987 års kyrkohandbok.

Arkitekter

Bilden av arkitekterna till efterkrigstidens kyrkobyggnader är disparat och svårgripbar i jämförelse med för- och mellankrigstiden. Ännu är mycket litet skrivet om detta fält. Byggnadsstyrelsen var granskande organ för kyrkobyggnader till 1967 då denna uppgift tillföll Riksantikvarieämbetet, för att idag ligga hos länsstyrelserna. Men nu var det inte längre likartat skolade arkitekter kopplade till ett statligt verk som stod för ritningarna. Istället har vi ett brett spektrum från riksbekanta arkitekter till lokala fastighetsingenjörer och stadsplanerare. Kyrkans byggnadsbyrå spelade mellan 1962 och 1976 en viss roll som förmedlare av kontakter mellan församlingar och arkitekter. Många arkitekter ritade bara en eller två kyrkor.

Ett undantag utgör stockholmsarkitekten Rolf Bergh (1919–2005) som ritat 56 kyrkor i Sverige mellan 1948 och 1990, varav sex i Skara stift. Denne hade en stor liturgisk medvetenhet i sitt skapande och medverkade flitigt i Sigtunastiftelsens konferenser kring liturgi och kyrkoarkitektur mellan 1954 och 1971. Bergh tog fasta på den liturgiska förnyelsen, men utan att ge avkall på kyrkobyggnadens sakrala värde. Detta kännetecknar även de två andra förnyarna av svensk kyrkoarkitektur kring 1960, Sigurd Lewerentz och Peter Celsing.

Med denna arkitektgeneration och de nya kyrkobyggnadsuppgifterna gjorde modernismen sitt intåg i svensk kyrkoarkitektur under 1950-talet. Sankt Botvid i Oxelösund från 1957, ritad av Bergh, är Sveriges första betongkyrka. Den armerade betongen möjliggjorde ett djärvt och nyskapande formspråk, obundet av gamla regler. Men överlag har gränserna för kyrkoarkitekturen ej tänjts särskilt hårt i Sverige. Former och material är nya, men det finns få motsvarigheter till plasticiteten i samtida kontinentala kyrkobyggnader. Gestaltningen är behärskad och saklig med känsla för materialverkan.

Ofta tycks församlingar respektive småkyrkostiftelser ha vänt sig till mer eller mindre lokala arkitekter. Sannolikt spelade ekonomin en roll. Bland dessa arkitekter finner vi några framstående yrkesmän som Hans-Erland Heineman (1919–2003) i Skövde, vilken vid sidan av kyrkorna Sankt Lukas (1970) och Sankt Johannes (1987) även ritat det banbrytande Skövde kulturhus och över 150 ålderdomshem i hela landet. Här finns även stadsplanearkitekt Karl-Erik Ydeskog i Trollhättan som ritat Lextorpskyrkan (1973) och kyrkan i Vargön (1979). Carl-Anders Hernek i Uddevalla är upphovsman till Otterbäckens småkyrka (1965) och Blåsutkyrkan i Vänersborg (1974). Anders Ekman (1896–1971) i Falköping har vid sidan av många kyrkorestaureringar skapat Mössebergskyrkan (1960), medan Bengt Carlberg och Stig Hermansson i Lidköping ligger bakom Sankt Sigfrid (1965) och Mariakyrkan (1976) i nämnda stad.

Nya sockenkyrkor

Endast två nya sockenkyrkor är uppförda under efterkrigstiden, Friggeråker 1955 och Hällum 1956. Båda kan ses som sena avläggare till de föregående decenniernas kapellrörelser. Socknarna hade under 1800-talet slagits samman med respektive grannsocken och fått

ny gemensam kyrka där. Ända sedan 1920-talet hade syföreningar och stiftelser i de båda före detta socknarna samlat in medel för att åter få en egen kyrka.

Sinsemellan har dessa båda kyrkobyggnader helt olikartad karaktär, även om den traditionella salkyrkoplanen med tydlig via sacra är gemensam. Friggeråker är uppförd på den gamla ödekyrkogården efter ritningar av Rolf Bergh. Denna kyrka är troligen hans första och visar på starka influenser från läromästaren vid Konsthögskolan, Erik Lundberg. Modernitet paras här med hantverk och traditionella material. Fasadens oputsade, råa kalksten och golvets kalkstensplattor är uttryck för lokala material, liksom sadeltakets skiffertäckning. Sin särprägel får kyrkorummet genom ett djärvt omfamnande kryssvalv av oputsat tegel. Från den rivna kyrkan har 1700-talets altaruppsats återanvänts och ger tillsammans med den fasta bänkinredningen och harmonisk färgsättning en förankring bakåt i tiden. Ytterportarnas insidor bär rik smidesdekor och avsågs av arkitekten fungera som luckor i ett altarskåp när de är öppnade mot naturen. Friggeråker tillhör de kyrkor yngre än 1940 som genom beslut omfattas av tillståndsplikt enligt kulturminneslagen.

Hällums kapell är uppfört på ny kyrkplats efter ritningar av arkitekt Bo Wedenmark från Göteborg. Dess helt moderna framtoning föranleddes i första hand av den lilla församlingens önskemål om en så billig kyrkobyggnad som möjligt. Faktum är att man därigenom skapade stiftets första och ännu enda rent modernistiska landsbygdskyrka, redan före vågen av moderna stadsdelskyrkor. Moderniteten uttrycks i såväl material som form. Väggarna är murade av lättbetongblock som slammats. Det branta, nästan till marken neddragna sadeltaket ger kyrkan en karaktäristisk tältform som senare blev vanlig. Taktäckning är korrugerad eternit och korrugerad plast, där sistnämnda utgör kyrkorummets fönster. Interiören har en utformning som likaså kom att bli vanlig. Taket är öppet upp i nock och bärs av kraftiga limträbalkar från Töreboda, vilka liksom hela inredningen är av omålad furu och ger en intim känsla. Den enda förändring kyrkorummet genomgått har varit bytet av altarskärmens kors mot en föga harmonierande altartavla.

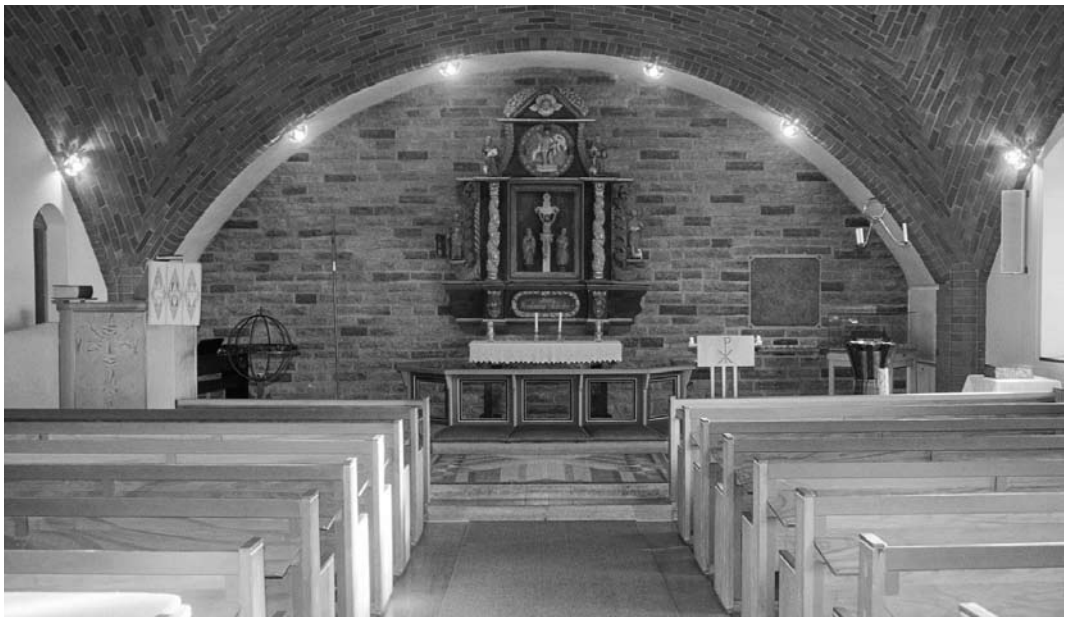

Friggeråkers kyrka från 1955 är den första av arkitekt Rolf Berghs många kyrkor i stiftet och den enda sockenkyrkan. Tegelvalvet och den gamla altaruppsatsen anknyter till kyrkplatsens långa historia. Foto: Cathrine Sjölund.

Stadsdels- och distriktskyrkor

Inga av de efterkrigstida tätortskyrkorna är byggda som församlingskyrkor, utan som distriktskyrkor avsedda ett tjäna en eller flera stadsdelar eller ett mindre samhälle. Några av kyrkorna har dock senare blivit församlingskyrkor, i Trollhättan exempelvis genom skapandet av två nya församlingar 1989, Götalunden och Lextorp. Med få undantag är distriktskyrkorna uppförda tillsammans med ett sammanbyggt församlingshem, inte sällan i form av stora byggnadskomplex. Så långt är det lätt att tala om övergripande gemensamma nämnare för dessa kyrkobyggnader, vilka tillkommit under loppet av fyra decennier.

Några få tätortskyrkor är tillkomna under 1950-talets slut och sinsemellan disparata. Kyrkan i Gånghester utanför Borås från 1957 har flera traditionella drag som särskilt kor och vapenhus samt sadeltak krönt av takryttare, men här finns också ett församlingshem sammanbyggt i vinkel med vikvägg mot kyrkorummet. Detta är första exemplet på denna kombination i stiftet och uppvisar redan där den ännu på 1990-talet vanliga vikväggen som snabbt kan utöka kyrkorummet.

Sandareds kyrka har en traditionell salkyrkoplan men den resliga tältformen är modern och de kulörta takplattorna av "Stigolon" är uttryck för lokal industri. Genom vikvägg öppnas kyrkan mot en församlingssal. Foto: Elisabeth Andersson.

Götalunden från 1958 är det första provet på en utpräglad småkyrka, tillkommen genom en stiftelse. Det branta sadeltaket är ett populärt inslag i kyrkobyggandet ända in på 1970-talet och markerar kyrkan gentemot en lägre del med församlingslokaler, här liksom i många senare exempel med fokus på ytor för barn- och ungdomsarbete. Götalundens kyrka är om- och tillbyggd vid flera tillfällen.

Kyrkorna i industriorten Sandared och boråsstadsdelen Sjöbo från 1960 respektive 1962 har liknande utförande men besitter högre arkitektoniska kvaliteter och är mer välbevarade. Sandared, ritad av det norska arkitektparet Mejlaender har ett traditionellt uppbyggt kyrkorum med tydlig via sacra genom fast bänkinredning och smalare kor. Taket är karaktäristiskt öppet upp i nock och har fält klädda med kulörta plastplattor, "Stigolon", tillverkade vid ortens huvudindustri, vilket ger kyrkorummet ett starkt lokalhistoriskt värde. Bygget föregicks av långa stridigheter med Byggnadsstyrelsen.

Stadsdelskyrkan Sjöbo i Borås är typisk för småkyrkorörelsens kyrkobyggande med inkorporerade församlingsfunktioner. Foto: Elisabeth Andersson.

Sjöbo kyrka är ett tidigt prov på flera drag som kom att bli vanliga. Här finns en uttalad materialkänsla genom de låga väggarna av exponerad kalksten och den resliga takkonstruktionens bärande limträbalkar av omålad furu. Kyrkan är den första som bryter med det traditionella långkyrkokonceptet genom att kyrkorummet istället är utlagt på bredden, vilket ger en närhet till alta-

ret, som gjorts fristående. Här är det den så kallade circumstantesprincipen som ersatt via sacra. Gemenskapen vid nattvardsbordet dominerar över processionsvägen, ett huvuddrag i den liturgiska förnyelsen. Som ett led i detta är den fasta bänkinredningen ersatt av lösa stolar som ger en stor flexibilitet och predikstolen utgörs av en flyttbar ambo. Inför bygget hade studiebesök gjorts i Danmark och arkitekten är även dansk, Holger Jensen.

I både Sandared och Sjöbo är kyrkorummets inredning helt arkitektritad och utgör en viktig del av helheten, vilket i hög grad gäller för 1960- och 70-talens kyrkor. Unik i stiftet, och ovanlig även nationellt, är Trandaredskyrkan från 1959, inrymd i ett bostadshus i en ny stadsdel i Borås, en bokstavligt talat integrerad stadsdelskyrka.

Tegelkyrkor

Det går endast att tala om *en* riktigt homogen grupp av kyrkor under efterkrigstiden, orättvist nedvärderande, ibland kallade ”knäckebrödskyrkor”. Denna benämning har de fått till följd av sitt främsta karaktärsdrag: betongstommens oputsade mörka tegelklädsel på fasader och innerväggar. Kyrkotypen fick stort genomslag med de första förortskyrkorna i Stockholm från 1958–60, ritade av de även utanför Sverige berömda arkitekterna Sigurd Lewerentz och Peter Celsing.

I Skara stift finns sju kyrkor av denna typ. Den äldsta, Mössebergskyrkan i Falköping från 1960 (arkitekt Anders Ekman), har dock flera traditionella drag: en utpräglad långkyrkoplan med via sacra och markerat kor, branta sadeltak, klocktorn istället för den vanligare klockstapeln, vitputsade långhusväggar, altare vid vägg, predikstol, fasta bänkar och orgelläktare ovanför ingången. Här saknas församlingslokaler.

Det mörka helsingborgsteglets estetiska kvaliteter hade använts redan av Bergh i Friggeråker i valv och korvägg. Den första fullt utvecklade tegelkyrkan i stiftet är dennes stadsdelskyrka i Byttorp i Borås från 1964. Liksom i Mössebergskyrkan har även golvet tegelyta. I Byttorp märks tydligt hur liturgiskt och teologiskt motiverad Berghs kyrkoarkitektur är. Liksom Lewerentz och Celsing stod han främmande för synen på kyrkorummet som endast ett skal kring de gudstjänstfirande. Här kombineras den nya liturgins circumstantesprincip med fristående altare för mässa ”versus populum”. Vidare har orgel och kör flyttats fram mot kor med en tydlig via sacra från ingången i väster fram mellan fasta bänkkvarter. Detta utgör en kombination av tradition och förnyelse i svensk evangelisk liturgi. Kyrkans form anspelar vidare på den medeltida katedralen genom klerestoriefönster, antydda korsarmar och som koromgång utformad sakristia. Entrédörrarna kan bara öppnas utåt och symboliserar enligt arkitekten evangeliets spridande från kyrkobyggnaden. Glasmosaiker, altare och predikstol är ritade är den flitige kyrkokonstnären Folke Heybroek.

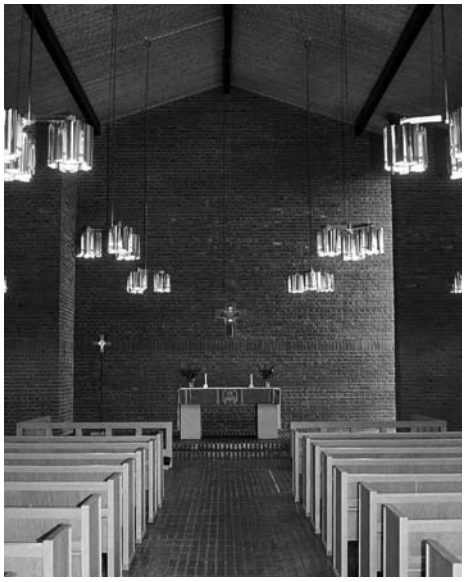

Fredriksbergs kyrka i Falköping är representativ för 1970-talets stadsdelskyrkor med fin materialverkan genom bl.a. exponerat tegel i väggarna och stämningsskapande ljusföring. Foto: Cathrine Sjölund.

Året efter Byttorpskyrkan byggdes Sankt Sigfrid i Lidköping som i mycket är representativ

för 60- och 70-talens stadskyrkor med tegel på betongstomme. Kyrkan är en del i ett större församlingskomplex, men markeras genom sin höjd. Taken är flacka med ensidigt fall. Kyrkan i sig är kvadratisk med koret i ena hörnet. Korväggarna är något förskjutna med smala fönsterslitsar från golv till tak som ger ett halvt dolt sidoljus åt altaret. Dessa väggar fortsätter upp och bildar en klockstapel. Liksom exteriören är kyrkorummet stramt med rena linjer och karaktärsbärande materialverkan: kalkstensgolv, tegelväggar och omålat furutak med limträbalkar. Fristående, framskjutet altare, lösa stolar, frånvaro av altarring och orgel vid kor är uttryck för den liturgiska förändringen.

Likartad är samma arkitekters, Bengt Carlberg och Stig Hermansson, Mariakyrka i samma stad. Den kom till 1976 som en del i ett större stadsdelscentrum. Här finns en inre gård, ett atrium, med uppglasade väggar, ett av de återkommande motiven under 70-talet. I båda fallen är kyrkorna välbevarade. Även de specialritade mässingsarmaturerna är kvar.

Drag som fönsterslits för sidobelyst altare går igen i många av 60-, 70- och 80-talens kyrkor. Få fönsteröppningar koncentrerade till hörn och längs takfot har skapat stora väggytor som ger kyrkorummen ett slutet uttryck, vilket förstärker gemenskapstanken och skärmar av omvärlden. De övriga tegelkyrkorna är Marieholmskyrkan i Mariestad (1972), Hässleholmen i Borås (1974) och Fredriksberg i Falköping (1975), där särskilt den senare är värd att uppmärksamma.

Funktionalistiska kyrkor

Ett fåtal kyrkor representerar den renodlade internationella funktionalism som gjorde sitt intåg i Sverige med Stockholmsutställningen 1930. Sex tätortskyrkor ingår i denna grupp. Äldst är Högåskyrkan i Tibro från 1966, ritad av stockholmsarkitekten Carl Hampus Bergman. De gulfärgade släta betongväggarna bildar en reslig kyrka med konkavt svart plåttak och sammanhållna fönsterrader längs takfoten åt söder. I det stora församlingskomplexet ingår en hög klockstapel i omålad betong, ”beton brut”, ett koncept som redan Bergh hade tillämpat i klockstapeln till Byttorpskyrkan.

Modernismens franske pionjär Le Corbusier propagerade för den råa betongens skönhet, vilken vid denna tid fick stort genomslag i svensk arkitektur. Den av Bergh ritade Sankt Markus i Skövde från 1975 har väggar med ömsom omålade betongskivor med avtryck av gjutformens brädor, vilket ger en medvetet träimiterande yta, och mosaikförsedda fönster (Folke Heybroek) från golv till tak.

Lextorpskyrkan i Trollhättan, uppförd 1973 efter ritningar av stadsplanearkitekt Karl-Erik Ydeskog är ett av stiftets finaste prov på modernistisk kyrkoarkitektur. De estetiska kvaliteterna i blästrad betong har utnyttjats konsekvent. Foto: Elisabeth Andersson.

Det mest framstående exemplet i stiftet på den dekorativa användningen av betong i kyrkor är Lextorpskyrkan i Trollhättan från 1973, ritad av Karl-Erik Ydeskog. Här är det naturbetong med genom sandblästring frilagd ballast, vanligt i tidens bostadsbyggande. Materialet dominerar helt kyrkorummet genom det höga sadeltakets betongyta med inblästrade scener ur Kristi liv. Även altare, predikstol och dopfunt är i betong. Samtidigt är det ett luftigt och ljust kyrkorum, vilket visar på betongens möjligheter. I sitt välbevarade tillstånd är Lextorpskyrkan som helhet av stort arkitekturhistoriskt värde och omfattas efter beslut av tillståndsplikt enligt kulturminneslagen.

Till gruppen av modernistiska betongkyrkor hör även Dammsvedjan i Borås från 1969 och Blåsutkyrkan i Vänersborg från 1974.

Ett särskilt intresse kan tillmätas den av Hans-Erland Heineman ritade kyrkan till Billingehus fritidsanläggning, Sankt Lukas från 1970. Med sin cirkulära, snäckliknande plan där väggarna av vit fasadsten reser till en avslutande klockstapel, är kyrkan den kanske mest särpräglade efterkrigstida kyrkan i stiftet, en sober och nordiskt förenklad variant på Le Corbusiers berömda kyrka i Ronchamps. Inordnandet i landskapet spelar en avgörande roll för arkitekturen, vilket är ett drag som Sankt Lukas delar med många av stadsdelskyrkorna som ofta ligger på höjder eller sluttningar med drag av park.

Sankt Lukas på Billingen är den mest originella av efterkrigstidens kyrkobyggnader i stiftet. Den uppfördes 1970 som en del av hotell- och friluftsanläggningen Billingehus, vilken i sin helhet ritades av skövdearkitekten Hans-Erland Heineman.

Vandringskyrkor och postmodernism

En parentes i Skara stifts efterkrigstida kyrkolandskap är vandringskyrkorna, tre till antalet. Vandringskyrkan föddes som koncept i Göteborgs snabbt expanderande församlingar och har blivit något av ett särdrag där. 1965 utarbetades en billig och snabb lösning på lokalbehovet av Göteborgsarkitekterna Torsten Hansson och Per Persson, en i element fabrikstillverkad, monteringsfärdig och demonterbar liten kyrka. Modellen tillverkades av Öresjös sektionshus AB i Småland och fick stort genomslag i Göteborg och Stockholm. När församlingen hade råd till en permanent kyrka flyttades vandringskyrkan helt enkelt vidare.

I Skara stift finns två vandringskyrkor av denna modell, Hulta i Borås (såld) från 1966 och Norrmalm i Skövde från 1968. Sistnämnda var ursprungligen utställningskyrka på

R68 i Skövde och är bevarad tämligen intakt. Kyrkorna har vissa traditionella drag som brant sadeltak över en salkyrka med lägre avskiljbara sidoskepp. Enkla och billiga material har använts och är karaktäristiska: papptäckning på tak, linoleumklädda golv, masonit och plywood på väggar och tak invändigt, lös träinredning. Stiftets tredje vandringskyrka är Sankt Matteus i Skövde från 1972, av den ”Törebodatyp” som Bergh utarbetade i samråd med Sigtunastiftelsen 1966. Denna kyrka var tänkt som ett provisorium men permanentades så småningom. Kyrkan har i enlighet med circumstantesprincipen en kvadratisk plan och kröns av ett tälttak med korrugerad eternit. Det välbevarade kyrkorummet har omålade plywoodskivor på väggar och tak. Det fristående altaret är liksom i Sankt Sigfrid placerat i ena hörnet. Ett traditionellt drag är de fasta bänkarna längs en mittgång, vilket är typiskt för Berghs vilja att ha kvar en del av det högtidliga via sacra-motivet. Som företeelse har vandringskyrkorna ett samhällshistoriskt intresse.

Under 1980-talet ifrågasattes modernismens monopolställning alltmer i arkitekturdebatten och nybyggnationen började åter ta upp äldre formelement och sammanfoga dessa i nya konstellationer. Detta syns i några av stiftets yngsta kyrkor, som det av gamla träkyrkor inspirerade kapellet i Gräsviken från 1982 och Skogshöjdens kyrka från 1990, båda i Trollhättan.

Berghs sista kyrka i stiftet, Tacksägelsekyrkan i Karlsborg från 1984, är snarare typisk för Berghs arkitektur än en representant för postmodernism. I flera av hans kyrkor finns referenser bakåt i kyrkoarkitekturen. Tacksägelsekyrkan är intressant som exempel på den allt vanligare önskan att skapa samband mellan kyrkorum och natur, vilket speglas i väggarnas stora fönsterslitsar som ger kontakt med den utanförliggande skogskyrkogårdens furor, vilka i kyrkorummet svarar mot takbärande träkolonner. Heinemans sista kyrka, Sankt Johannes i Skövde (1987) har centralplan, fristående altare och en fin materialverkan med sin väggbeklädnad av gult tegel och golvets marmor. Den omfattas efter beslut av tillståndsplikt enligt kulturminneslagen.

Stiftets yngsta kyrka, Sankt Johannes i Habo från 1993, har likaså centralplan med fristående altare, men därtill de sedan många år uteslutna fasta bänkarna. Takets lanternin ger associationer till langletkyrkorna. Kyrkorummet får sin karaktär genom rikligt ljusinsläpp, vitslammade väggar och ljus färgsättning i linje med ideal som ännu råder. Medan nämnda exempel bär en tydlig sakral prägel finns även prov på de från och med sent 1970-tal allt mer profana församlingsanläggningar med kyrka som uppförts. Här är kyrkokroppen överhuvudtaget inte skönjbar i exteriören och kyrkorummens utformning har framför allt dikterats av krav på flexibilitet, som i Majåkerskyrkan i Lidköping från 1984 och Noltorpskyrkan i Alingsås från 1991. Här är intrycket rent profant och ger snarast associationer till samtida skolbyggnader och andra inrättningar med standardiserade detaljer och glasfibervävsklädda innerytor.

Kapellkrematorier

Fem nya krematorier med kapell har byggts under efterkrigstiden i stiftet. Som antytts i föregående kapitel gjorde modernismen mycket tidigare sitt insteg i denna arkitektur. 1944 färdigställdes Sankt Sigfrids kapellkrematorium som en del av en större skogskyrkogård i Borås. Den tävling som föregick bygget vanns av stadsarkitekten Harald Ericson som ritat flera av Borås funktionalistiska byggnader. Bland konkurrenterna fanns bland annat Byggnadsstyrelsens Knut Nordenskjöld. Påverkan är tydlig från det 1940 invigda Skogskrematoriet i Stockholm, ett av modernismens portalverk, ritat av Gunnar Asplund

(1885–1940). Detta gäller inte bara byggnaden utan även inordningen i en större helhet, den som landskap gestaltade kyrkogården, projekterad av Ericson.

Den stora anläggningen i Borås rymmer vid sidan av krematoriet tre kapell och ett urnutlämningsrum. Det största kapellet, Uppståndelsens kapell, dominerar med sin höga, slutna kropp med rundade släta murar i vitt och klocktorn. Det flacka taket täcks av kopparplåt. Genom en lägre krematoriedel i souterräng förbinds huvudkapellet med det mindre Hoppets kapell. En loggia av stenpelare för direkt tankarna till Skogskrematoriets ”monumenthall”. Uppståndelsens kapell kännetecknas invändigt av renhet, resning och slutenhet genom de höga, ogenombrutna vitputsade väggarna. Koret flankeras av höga murpelare klädda med kalksten och reliefer av Bror Hjorth, vilken även gjort det på sin tid omdebatterade krucifixet. Ljuskällorna är dolda, fönsterslitsar bakom nämnda pelare och ljusramper längs taket, vilket betyder mycket för rummets uttryck. Som helhet är kapellkrematoriet ett prov på omsorgsfullt genomarbetad arkitektur och arkitekten har vinnlagt sig om att engagera framstående konstnärer för utsmyckningen: Hjorth, Tyra Lundgren och Sven Erixon. Byggnadsverket omfattas av tillståndsplikt enligt kulturminneslagen genom beslut; de förändringar som företagits har anpassat sig till den helgjutna karaktären.

Sankta Birgittas kapell i Skövde ritades av Gunnar Asplund 1938, strax efter arbetet med Skogskrematoriet och alldeles före hans död. Bygget genomfördes först 1960–63 under ledning av den likaså internationellt kände arkitekten Sven Ivar Lind (1902–80). Han hade tidigare samarbetat med Asplund och 1946–47 anlagt den landskapskyrkogård där kapellet fick sin monumentala placering. Kapellet har en långkyrkoplan med fasade hörn. Väggarna har in- och utvändigt exponerad, tuktad kalksten, vilket är ett uttryck för lokala material. Ett brant, valmat tak med skiffer kröner kapellet. Den sobra, slutna interiören domineras av Alf Munthes färgstarka altarväggsgobeläng från 1947, en kontrast i rött och guld mot den grå kalkstenen. Kapellet besitter genom sin bevarade karaktär och sina upphovsmän höga person- och arkitekturhistoriska värden och omfattas av tillståndsplikten i kulturminneslagen enligt beslut.

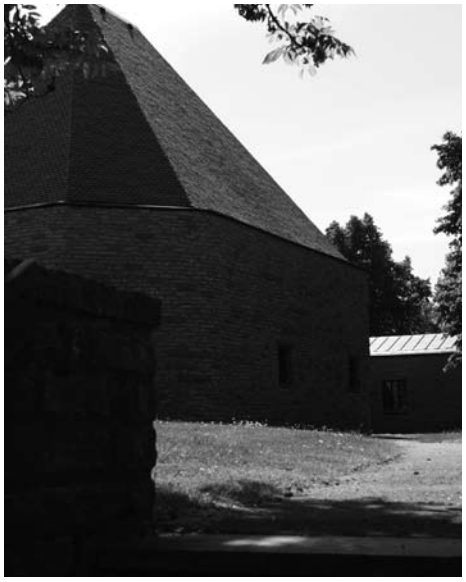

Sankta Birgittas kapell och krematorium från 1960–63 i Skövde tillkom under ledning av arkitekt Sven Ivar Lind efter ritningar av kollegan Gunnar Asplund, två av 1900-talets mest kända svenska arkitekter.

I Trollhättan hade liksom i Borås planer på krematorium drivits av den lokala eldbegängelseföreningen sedan 1920-talet. Först 1955–56 uppfördes ett krematorium på Håjums kyrkogård tillsammans med Hoppets och Ljusets kapell. Arkitekt var Åke Porne. Parallellerna till Borås är flera. Krematoriet är del av en skogskyrkogård. De båda kapellen utgör separata byggnadskroppar som förbinds av låg, böjd souterränglänga

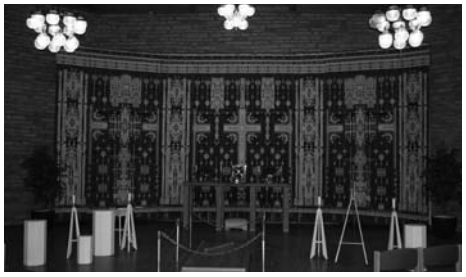

Interiören i Sankta Birgittas kapell domineras av Axel Munthes röda gobeläng.

med pelargång. Kapellen har kvadratisk plan med höga vitslammade murar med få, högt sittande fönster och flacka tak med långt neddragen kopparklädsel. Mörk gnejs har använts för omfattningar och lisener samt i pelargången. Det strama utförandet går igen i det fristående klocktornet. Det konsekvent utformade komplexet omtalades vid uppförandet som Trollhättans första moderna monumentalbyggnad. Karaktären i interiörerna är i hög grad förändrad genom nya fönster och tyngdpunkten har förskjutits från samling kring katafalken mot altaret respektive naturen utanför.

1961 uppfördes kapellkrematoriet Nolby i Alingsås efter Pornes ritningar. Även här rör det sig om souterrängläge i anslutning till skogskyrkogård, vitslammade tegelmurar och pelargångar. Sistnämnda är liksom klockstapeln i tidstypiskt omålad betong med brädstruktur. Kapellets byggnadskropp markeras av ett helt glasat tälttak med mosaiker av Håkan Sundström, i kontrast mot de i övrigt strikt horisontala volymerna. Att en del av pelargången sedan 2007 är inglasad minskar det ursprungliga modernistiskt strama intrycket. Stiftets yngsta kapellkrematorium är Skogskapellet i Mariestad från 1975, med en enkel, närmast profan karaktär.

Kyrkorestaureringar under 150 år

Begreppet ”restaurering” har haft olika innehåll sedan det fick allmän spridning under 1800-talet. Det har använts för allt från pietetsfulla förnyelser med respekt för olika tiders avtryck till radikala totalomgestaltningar där samtidens bidrag ger en helt ny prägel. Det senaste seklet har för de svenska kyrkorna i hög grad varit ett restaureringarnas århundrade. Merparten av dagens kyrkorum har formats av idealen under denna period mer än vi vanligtvis tror.

Stilrestaurering – drömmen om ursprunget

Helgo Zettervall är namnet som framför alla andra kommit att förknippas med svensk stilrestaurering kring förra sekelskiftet. Detta saknar inte fog, men han var långt ifrån den ende arkitekt som ägnade sig åt denna allmäneuropeiska monumentvård. I hans arkitektgeneration verkade såväl Fredrik Lilljekvist som Carl Möller efter det mönster som utvecklats av Viollet-le-Duc i Frankrike. Byggnadens ursprungliga stil framhävs genom avlägsnande av senare tillskott och återskapande av förstörda delar eller nybyggnad av delar som från början sannolikt avsågs men aldrig uppförts.

Exempel på sistnämnda är Zettervalls uppförande av ett nytt kor i fransk höggotik vid Skara domkyrka, något som aldrig funnits, men kanske hade förverkligats om inte katedralbygget avstannat under 1300-talet. Naturligtvis har insatser som dessa haft en förödande verkan på byggnadens autenticitet, men vi får inte glömma att Zettervall var ett barn av sin tid och såg sig själv som en medeltida byggmästare med tillgång till modern teknik och agerade så. Stilrestauratörerna ansåg sig helt enkelt ta vid där de medeltida föregångarna slutat.

Husaby kyrkas interiör är ett av få prov på det förra sekelskiftets stilrestaureringar i stiftet. De oputsade väggarna och de mycket fritt rekonstruerade målningarna är viktiga delar.

Antalet riktiga stilrestaureringar i Skara stift var få och begränsade till de stora monumenten, en del i stärkandet av nationalandan. Främst står Helgo Zettervalls stora restaurering av Skara domkyrka till stilren fransk höggotik 1886–94 och sonen Folkes restaurering av Mariestads domkyrka 1903–05. Vidare rör det sig om riksantikvarie Hans Hildebrands och Helgo Zettervalls restaurering av Våmbs kyrka 1897–98 och Fritz Eckerts restaurering av Husaby kyrka 1900–02 efter modifierade ritningar av Zettervall.

Mellan dem finns flera gemensamma nämnare. De båda sistnämnda kyrkorna framhölls som nationalmonument under sent 1800-tal. Såväl i Våmb och Husaby som i Mariestad togs putsen ned för att framhäva murverket och förstärka ett ålderdomligt intryck. I Husaby gällde det bara innerväggarna och i Mariestad bara fasaderna. I Våmb och Husaby revs senare byggnadsdelar som exempelvis vapenhus, även om de var medeltida. Betydande delar av murarna i Husaby fick muras om på grund av sättningsskador. I samband med detta framtogs respektive rekonstruerades tidigmedeltida öppningar. Valvmålningarna togs fram och bättrades kraftigt och nymålades delvis av C W Pettersson. I både Våmb och Husaby tillverkades nya ekinredningar i nyromansk stil, i Husaby med utgångspunkt från den bevarade biskopsstolen, Sveriges äldsta möbel.

I alla här nämnda restaureringar var Lars Emanuel Peterson byggmästare. Han var således väl ansedd av tidens restaureringsarkitekter. Han svarade även i samarbete med antikvarien Emil Ekhoff för restaureringen av Hedareds stavkyrka 1901, då träpanelen över stavkonstruktionen borttogs. Medan exteriörerna på nämnda kyrkor knappt förändrats i senare tid har kyrkorummen i hög grad restaurerats i mer antikvarisk anda. Det enda av kyrkorummen som ännu präglas av de zettervallska idealen är Husabys.

Moderniseringar

Den stora massan av arbeten som företogs i stiftets landsbygdskyrkor kring förra sekelskiftet var mer uttryck för sin tids behov och smak än på något vis förankrade i den aktuella byggnadens egen historia. De gamla barockinredningarna ersattes av nytillverkade i någon av eller en blandning av de populära nystilarna med drag av renässans, romanik eller gotik. Ibland byggdes även nya innertak med den vanliga tredingsformen istället för de gamla plana, ofta bemålade, brädtaken. Ytskikten förnyades, väggarnas oregelbundenheter jämnades med tjocka lager puts. På denna målades invändigt dekor efter schabloner med växtslingor, draperingar och kvaderimitation. Barockens altaruppsatser och predikstolar ham-

Bevarade äldre inredningsdetaljer i torn och på vindar är viktiga dokument som minner om gångna tiders ideal och bruk. I Levenes kyrktorn förvaras delar av arkitekt Fredrik Lilljekvists nystilsinredning från 1891. I Skara domkyrkas ena torn står Wilhelm Hoffmans påkostade ekaltare från Zettervalls restaurering 1886–94.

nade på vindar eller i bodar om de inte bara målades över med ekådring. De slutna bänkarna utbyttes mot öppna bänkar av bönhustyp med dekorativa gavlar. Vid denna tid fick kyrkorna sin första uppvärmning i form av järnkaminer som snart visade sig smutsa ned kyrkorummen med sin läckande rök.

Det mest extrema exemplet på dessa restaureringar av landsbygdskyrkor är Adrian Crispin Petersons arbeten med Grevbäcks kyrka 1889, finansierade av en lokal godsägare. Mest anmärkningsvärt var behandlingen av kyrkorummet, där inte en yta lämnades orörd. Den helt nytillverkade inredningen var synnerligen konsekvent i sin blandning av nyromanik och nygotik. Tillsammans med nya fönster med påkostade glasmålningar och rik dekormålning i mörka färger gavs snarast intrycket av en engelsk landskyrka. Efter Ärland Noréens restaurering 1945 förvaras de väsentliga delarna av denna konsthistoriskt värdefulla inredning i klockstapeln. Till epokens mer omfattande kyrkoförändringar kan även räknas Herman Theodor Holmgrens kraftiga tillbyggnad av den romanska kyrkan i Valstad med korsarmar och nytt absidkor i nyromanik.

Bland de mer flitiga restauratörerna i stiftet finner vi arkitekt Axel Lindegren (1860–1933) vid Överintendentsämbetet som bland annat efterlämnat de i sin helhet nytillverkade klassicerande inredningarna i vitt och guld i Örslösa (1901–02) och Järpås (1909–10). I samma sobra anda går kollegan på ämbetet, Ludvig Peterssons, arbeten med Främmestad från 1895. De inbegrep bygget av ett torn med nybarock prägel och en nyantik inredning. Få helgjutna restaureringar från denna tid är bevarade till idag i kyrkorummen. Oftast rör det sig endast om underordnade delar. Hela Zettervalls inredning i Skara domkyrka avlägsnades vid Ivar Tengboms restaurering 1947–49; praktpjäserna altare, predikstol och orgelfasad i ek med skulpturer av Wilhelm Hoffman står idag i tornen. Sådana inredningsdetaljer är viktiga dokument till kyrkorummets historia, inte sällan förvarade under rent olämpliga förhållanden på vindar eller liknande. I några fall har dock tornrum föredömligt ordnats som enklare museirum.

Arkitekt Axel Lindegrens barockinspirerade restaurering 1910 av Järpås kyrka präglar ännu kyrkorummet. Foto: Inga-Kajsa Christensson

Antikvarisk restaurering – att lyfta fram arvet

Kring förra sekelskiftet uppblossade en häftig debatt hos arkitekter, konsthistoriker och författare kring den ”vandalisering” av nationalmonumenten som stilrestaureringarna stod för. En av centralpersonerna var den unge arkitekten och konsthistorikern Sigurd Curman som med sina restaureringar av klosterkyrkorna i Vreta (1915–17) och Varnhem (1918–23) skapade en ny restaureringsdoktrin. Curman var en av de huvudansvariga för omdanandet av Överintendentsämbetet till Byggnadsstyrelsen 1918. Han var också professor i svensk arkitekturhistoria och restaureringskonst vid Konsthögskolan från 1912 samt riksantikvarie 1923–46 då han skapade det moderna Riksantikvarieämbetet. Han spelade därför en avgörande roll för denna doktrins totala genomslag och långa livslängd. Egentligen är den i stora drag ännu giltig.

Perspektivet i dess närmande till kyrkobyggnaden är uttalat antikvariskt med en respekt för alla tiders bidrag. Målet för restaureringsarkitekten är att på ett harmoniskt och värdigt sätt få dessa i samklang i ett försiktigt moderniserat kyrkorum med tillvaratagande av patina. Traditionella material och hantverk skall användas. I realiteten kunde arbetssättet bli tämligen selektivt till följd av arkitekters och antikvariers allmänna motvilja inför det sena 1800-talets bidrag, vilket den nya doktrinen var en reaktion emot. Således avlägsnades som regel 1800-talets nystilsinredningar till förmån för bevarade föregångare eller pastischer på dessa.

Framväxten av den antikvariska restaureringen hade sina förutsättningar i den samtida nationalromantiken och ungkyrkorörelsen. Det gällde att gestalta ”Fädernas kyrka”. Curmans arkitektelever från Konsthögskolan kom i hög grad att knytas till Byggnadsstyrelsen som arkitekter ”utom stat”. Det betydde att de hade egen verksamhet, men utifrån sin konsthistoriska kompetens rekommenderades av styrelsen för besiktningar och restaureringar av kyrkor. Dessa arkitekters kostnadsfria besiktningar med preliminärt restaureringsförslag nyttjades i hög grad av församlingarna, varför det nästan alltid är samma arkitekter som sedan också fått uppdraget.

I de olika delarna av Sverige är det ett begränsat antal namn som stått för restaureringarna under mer än ett halvsekel. Detta gäller även för Skara stift. Ofta hade arkitekterna en tydligt regional verksamhet genom sitt kontors läge, medan ett fåtal var stockholmsarkitekter verksamma i hela landet. Från 1920-talet till och med 1960-talet restaurerades merparten av stiftets kyrkor. Det kan dels sättas i samband med moderniseringsbehov, dels med smakförändringen, dels med folkkyrkotankens syn på den historiskt givna sockenkyrkan.

Restaureringsarkitekter

Den förste i stiftet verksamme arkitekt som hade ett uttalat antikvariskt förhållningssätt var Anders Roland (1879–1926) vid Överintendentsämbetet och sedermera Byggnadsstyrelsen. Han medverkade i inledningen av inventeringsprojektet *Sveriges kyrkor* i sin gamla hembygd Kålland. Hans försiktiga restaureringar under 1910- och 20-talen innebar att flera äldre inredningsdetaljer återbördades till sina ursprungliga platser i kyrkorummen. Men han gick inte så långt, som många av de senare, att han ersatte befintlig inredning med nytillverkad för att bli av med det sena 1800-talets ännu färska bidrag.

Råda kyrka restaurerades 1924–27 varvid tornets 1800-talslanternin ersattes med en spånklädd spira av lokal typ. Fasadputsen borttogs och lämnade kvadermurverket synligt.

Funktionsduglighet och konservering syns ha varit Rolands främsta mål. Saknades ordentlig sakristia tillfogades en sådan i tidlöst, diskret utförande. Väggarnas schablonmålerier i olja skrapades ned och de kalkade ytorna återställdes. Goda exempel på Rolands arbeten är Gösslunda kyrka, restaurerad 1914 efter modifierade ritningar av Ragnar Östberg, Ås kyrka, restaurerad i etapper 1914–30 och Råda restaurerad 1924–27. På Gösslunda och Råda ersattes tornets 1800-talslanternin med rekonstruktion av den spetsiga, spånklädda barockspira som idag är ty-

pisk för Kålland, men tidigare fanns i ett större område. I fallet med Råda togs fasadputsen bort och interiörens kalkmålningar togs fram av C W Pettersson som även stod för konserveringsarbeten i de båda andra kyrkorna. Samtida kollega med Roland var länsarkitekt Allan Berglund, som genomförde en handfull kyrkorestaureringar.

Ett namn dominerar totalt denna restaureringsepok i stiftet, Axel Forssén, arkitekt utom stat vid Byggnadsstyrelsen, med kontor i Göteborg. Från 1922 (Strö kyrka) fram till sin död 1961 projekterade och genomförde han 203 kyrkorestaureringar i Västsverige, merparten i Skara stift. Således kan sägas att han är den enskilda person som haft störst betydelse för hur stiftets kyrkorum i dag ter sig. Vid sidan av sin arkitektkompetens var han även en skicklig byggnadsarkeolog, kunskaper som hade finslipats när han som byggnadsledare och kontrollant deltog vid Curmans restaurering av Varnhems klosterkyrka.

I stort gick Forssén troget i Curmans fotspår vid sina restaureringar. De av Forssén restaurerade medeltidskyrkorna ger ett autentiskt intryck. Putsen framhäver murverkets ojämna yta och bär varmt bruten vit kalkfärg som förmedlar en känsla av patina. Kyrkorummen är harmoniska och lugna. 1800-talets inredningar är avlägsnade eller kraftigt ombyggda. Ny inredning är utformad i en allmänt hållen klassicism som underordnar sig återinsatta barockpjäser. Färgsättningarna tar utgångspunkt från framtagna äldre kulörer på altaruppsatser och predikstolar eller blottade takmålningar. Antikglas i fönstren ger ett milt ljus. Kyrkorna har varsamt moderniserats genom ombyggnad av bänkarna till större bekvämlighet, införande av centralvärme och ordnande av biutrymmen. I några tidiga exempel har nya byggnadskroppar tillfogats för att lösa utrymmesproblem, exempelvis i Norra Kedum 1930 med ett torn och en sakristia, båda utformade i överensstämmelse med lokal tradition.

Forsséns behandling av det sena 1800-talets kyrkor är långt ifrån pietetsfull. Han sökte göra kyrkorummen äldre än vad de var genom införande av inventarier och inredning från en föregående kyrka, vartill befintlig inredning anpassades eller nytillverkades. Allt dekormåleri slopades och de starka färgerna ersattes med dämpat ljusgrått, grönt och brunt. Detta är påtagligast i några av hans tidiga arbeten, de invändiga omdaningarna av kyrkorna i Brunn (1927), Vara (1933) och Essunga (1936). Där gjordes även innertaken om genom att ett masonitklätt tunnvalv dolde den öppna takstolen. Kyrkorummen i Vara och Sankta Helena (1927) är idag på nytt omgestaltade, varför ett kyrkorum som det i Brunn har ett högt restaureringshistoriskt värde. Så småningom började Forssén, liksom antikvarierna, att värdesätta det hantverksmässiga i nystilsinredningarna och bevarade dem i större utsträckning. I några av sina sena arbeten på 1950-talet uppvisar Forssén en högre grad av självständigt gestaltande som mer är uttryck för sin egen tid, vilket sällan gillades av Riksantikvarieämbetet. Detta föranledde en diskussion kring särskild antikvarisk kontroll av arbeten i kyrkor, vilket också blev praxis.

Det sena 1800-talets kyrkor omgestaltades kraftigt invändigt, av bland andra Axel Forssén. Här Brunns kyrka som 1927 försågs med nytt innertak, ombyggd inredning och äldre inventarier från den rivna medeltidskyrkan.

Bland Forsséns kollegor som verkat i stiftet märks främst den i Skara bosatte Adolf Niklasson med ett hundratal restaureringar och Ärland Noréen, handläggare vid Byggnadsstyrelsen med eget arkitektkontor i Stockholm. Båda var gamla

elever till Curman och verkade liksom Forssén i enlighet med hans restaureringsideal. Medan Niklassons arbeten sällan bär någon personlig prägel är däremot Noréens mer pregnanta. Han tycks ha eftersträvat en mer konsekvent genomförd bild av det nedärvda kyrkorummet, där 1800-talet rensats bort till förmån för barockimiterande inredning av hög kvalitet, mest framträdande i slutna bänkinredningar med numrerade dörrar. Ofta arbetade Noréen i dessa fall efter bevarade fragment, men också efter en generell syn på det historiska kyrkorummet. Sistnämnda blev i hög grad fallet vid restaureringen av Grevbäcks kyrka 1945 där ytterst lite fanns kvar efter Petersons stilrestaurering. Detta kyrkorum är idag i sitt sedan dess närmast oförändrade skick en mycket god representant för restaureringsidealet under folkkyrkotankens storhetstid.

Bälinge kyrka är representativ för restaureringarna av medeltidskyrkor i Curmans anda. Kyrkorummet återfick en barockprägel vid Ärland Noréens restaurering 1947, varvid äldre altaruppsats återuppsattes, slutna bänkar av traditionell typ ersatte öppna 1800-talsbänkar och en barockimiterande predikstol tillkom.

Till de mer säregna restaureringarna i stiftet hör Knut Nordenskjölds omgestaltning av den nyromanska kyrkan i Vist 1940 med helt ny inredning.

Hömbs kyrka uppvisar en mycket helgjuten och välbevarad restaurering från 1935 av Göran Pauli. Då skapades en helt ny barockinredning eftersom föga överlevt1800-talet.

Mer särpräglad än representativ är Knut Nordenskjölds totala omgestaltning av den nyromanska kyrkan i Vist 1940, med en likaså välbevarad inredning av högt restaureringshistoriskt intresse. Detsamma gäller för Göran Paulis synnerligen helgjutna barockpastisch i Hömbs kyrka från 1934–35, ett till skillnad från Grevbäck mer stämningsmättat än sakligt försök att återskapa ett i det närmaste utraderat kyrkorum från 1700-talet. Vid sidan av Curmans arbeten i Varnhem och Tengboms domkyrkorestaurering synes den mest omfattande restaureringen i stiftet under perioden ha varit Otar Hökerbergs omgestaltning av interiören i Gustav Adolf i Borås 1950–52, ett helgjutet arbete med höga arkitektoniska och konstnärliga värden.

Modernistisk restaurering – gammalt möter nytt

Modernismen spelar en relativt liten roll i svensk restaureringshistoria och är framför allt förknippad med curmaneleven och arkitekturprofessorn vid Konsthögskolan Erik Lundberg (1895–1969). I sina många kyrkorestaureringar under 1950- och 60-talen, huvudsakligen i Östergötland, bröt Lundberg medvetet med sin läromästares strävan att skapa kyrkorum där nytillskotten skulle underordna sig och ansluta till äldre inredning och karaktär. Han förde in moderna former i kyrkorna och kontrasterade därigenom medvetet gammalt och nytt. Liksom tidigare förkastades som regel 1800-talets inredningar, även om Lundberg i teorin värdesatte delar av denna epoks bidrag. Restaurering innebar för Lundberg ett återställande i funktionellt skick. Vad han tog fasta på och som bildar en röd tråd genom arbetena är värnandet om traditionella material och tekniker. Särskilt uppmärksammad är Lundbergs känsla för trä och dess behandling. Han myntade uttrycket ”trä gav form”. På 1960-talet fick hans kyrkorestaureringar åtskillig kritik från antikvariskt håll, vilket visade på en mer nyanserad värdering av 1800-talet och ett ifrågasättande av stora och personligt präglade omgestaltningar av äldre kyrkorum.

Götene kyrka är ett konsekvent prov på Erik Lundbergs modernistiska restaureringskonst. Arbetena 1965–66 renodlade det medeltida intrycket och tillförde sin egen tids inredning.

Lundberg ligger bakom fem restaureringar i Skara stift mellan 1953 och 1968. Alla har stått sig väl och besitter höga person- och arkitekturhistoriska värden. Arbetena i Husaby 1953–55 resulterade huvudsakligen i en ny sluten bänkinredning i delvis obehandlat trä med moderna drag, vilken skulle återknyta till svensk kyrkorumstradition och även är prov på Lundbergs sinnrikt ihopfogade träkonstruktioner. Äldre inredning konserverades. 1960–62 restaurerades Skälvums kyrka med samma för Lundberg relativt lågmälda närmande till kyrkorummet. Det medeltida altaret restaurerades och flyttades tillbaka in i absiden, vars sentida sakristia flyttades till en välanpassad inbyggnad under läktaren medan altaruppsatsen hamnade på ena långsidan. Härigenom stärktes kyrkorummets ursprungliga romanska karaktär. Ovanligt nog sparades 1912 års bänkar, men fick en för Lundberg kännetecknande skarp lasering i ultramarin, vilken ännu är kvar.

Mer genomgripande var den sedan 1930-talet planerade restaureringen av den lilla kyrkan i tätorten Götene som ägde rum 1965–66. Här rensades såväl 1800- som 1700-tal ut till förmån för ett framhävande av det medeltida koret och Lundbergs egna modernt utformade tillskott. Dessa bestod av öppna bänkar, smäcker altarring, läktare och orgelfasad i trä. Dessutom uppsattes för arkitekten typiska egenhändigt ritade armaturer av klippt och förgylld plåt som skall ge den elektriska belysningen något av det levande ljusets uttryck. I färgsättningen återkommer nämnda blåa kulör. Vapenhus och sakristia nybyggdes för större funktionalitet, men gavs exteriört en mycket traditionell utformning. Götenes kyrkorum är den mest konsekvent genomförda av Lundbergs restaureringar i stiftet, ibland ifrågasatt ur antikvarisk synvinkel men med hög arkitektonisk kvalitet. Ytskikten är intakta sedan restaureringen.

Restaureringen av Norra Härene 1966–67 anses vara mer diskret. Koret är utökat i rummet och försett med nytt, murat altare samt Lundbergs typiska smäckra och genomsiktliga altarring. De traditionellt utformade bänkarna har karaktäristiskt obehandlade furugavlar och blålaserade ryggar. Vidare tillkom bland annat ny sakristia och små läktarunderbyggnader. Likartad är restaureringen av Finnerödja kyrka 1965–68 varvid 1700-talsprägeln förstärktes genom minskning av fönster och insättande av antikglas. Även här utökades koret och fick nytt altare, okonventionellt nog i marmor, och altarring. Läktarunderbyggnad tillkom och nuvarande sammanhållande färgsättning.

I Lundbergs fotspår

Genomgripande omgestaltningar av stiftets kyrkor har varit relativt få under perioden. De förändringar som gjorts har syftat till att lösa behov av nya utrymmen och ytor av praktisk eller liturgisk natur, inte till att skapa nya estetiska helheter. Det vanligaste ingreppet i kyrkorna, främst de större salkyrkorna från 1800-talet, har varit ordnande av lokaler under läktaren genom underbyggnader. Dessa har motiverats av önskan om större bekvämlighet med toalett, kapprum och förråd men även behov av mindre samlingsrum eller förberedelserum. Läktarunderbyggnaderna är ibland diskreta och välanpassade, ibland skrymmande och okänsligt gjorda. Det är få av 1800-talets kyrkorum som inte har förändrats på detta vis i stiftet. I mindre kyrkor har man ofta nöjt sig med att ta bort några bänkrader i väster för att få plats med kapphängare och bokbord. Under senare tid har detta förfarande blivit allt vanligare och man har velat skapa kyrktorg för samvaro efter gudstjänsten. Inte sällan har dessa nya ytor dock kommit att ge inträdet i kyrkorummet ett stökigt intryck med ogenomtänkt möblering.

Kopplat till den liturgiska förnyelsen har fler funktioner tenderat att koncentreras till koret, vilket man samtidigt söker göra flexiblare. Dessa förändringar är relativt sentida och har endast i ringa omfattning genomförts eller kunnat genomföras i stiftets kyrkor. Det rör sig om borttagande av bänkar mot kor, sektionering av altarringar, fristående altare för mässa ”versus populum”, kororgel och lösa stolar.

Anders Ekman verkade i Lundbergs anda i bland annat Kinne-Vedums kyrka 1963–64.

Den flitigaste kyrkorestauratorn i stiftet under efterkrigstiden är arkitekt Anders Ekman i Skövde med ett tjugotal arbeten från 1951 till sin död 1973, mest kring Skövde och Falköping. Hans åtgärder bestod huvudsakligen i vård och underhåll, ordnande av läktarunderbyggnader och nya färgsättningar. I några få kyrkor blev restaureringarna mer omfattande. Arbetena i Slöta (1960) och Kinne-Vedums (1963–64) kyrkor hör till Ekmans mest konsekventa. I den nyklassicistiska kyrkan i Slöta omdanades koret genom nytt fristående altare av kalksten, modernistiska väggmosaiker av Gun Setterdahl och borttagning av bänkar. I Kinne-Vedum förstärktes den romanska karaktären genom minskning av fönster, återinsättande av äldre port och restaurering av triumfbåge. Ekman verkade överlag i den curmanska traditionen, men visar i de yngre kyrkorna ibland prov på mer modernt formskapande i Lundbergs anda.

En djärvare framtoning har länsarkitekten i Växjö, Hans Lindéns, nya inredning från 1970 i Ransbergs medeltidskyrka. Liksom Lundberg i Götene har Lindén lyft fram medeltiden och sin samtid. Det fristående altaret är hugget i kalksten. Genombruten altarring, öppen bänkinredning och nya dörrar har ett modernt stramt utförande i lackad furu. Synnerligen personlig och tidspräglad är jönköpingsarkitekten Lars Stalins förtätade omdaning av träkyrkan i Norra Unnaryd 1964 med ny inredning i brunbetsad furu.

Den mest radikala restaureringen är dock Yngve Tegnérs (1919–91) invändiga omgestaltning av Sankta Helena i Skövde 1972, ett kyrkorum som tidigare kraftigt förändrats i flera omgångar, varför de antikvariska myndigheterna gav arkitekten helt fria händer. Den i sin

helhet nytillverkade inredningen och ordnandet av rummet speglar den liturgiska utvecklingen med fristående altare, förenklad predikstol, orgel med körplats framträdande placerade i norra korsarmen, sidokapell i södra korsarmen för vardagsgudstjänster. Inredningen i betong och omålat trä är mycket konsekvent gestaltad och erinrar om Lundberg. För den likaså högkvalitativa konstnärliga utsmyckningen stod Olle Nyman. En del av denna är det korsformiga takets särpräglade aluminiumskärm, vilken även fyller en akustisk funktion.

Bland ansvariga för 1980- och 90-talens restaureringar finner vi bland andra Rolf Bergh och Jerk Alton samt arkitektfirmor som Arkitekttriangeln och ATRIO. Särskilt i Altons restaureringar finns en uttalad strävan efter förändringar i samklang med den nya liturgins circumstantesprincip: fristående altare och flexibla kor. Alton utmärker sig även genom mycket personliga färgsättningar i kraftiga kulörer som sällan tar sin utgångspunkt i det aktuella kyrkorummet utan snarare i en teologisk-filosofisk reflektion. Påverkan från läromästaren Lundberg är särskilt tydlig i intresset för armaturer. Påfallande under dessa båda decennier är att kyrkoarbeten också utförts utan medverkan av arkitekter.

Konserveringsarbeten

Kyrkornas restaureringshistoria är i mycket en historia om konserveringar. Återbördandet av äldre inventarier och inredning till kyrkorummen från decennier eller sekler på vindar och i bodar spelar en central roll, liksom framtagning av ursprunglig bemålning under flera lager av påmålningar. 1900-talet har inneburit en markant förändring av vad konservering innebär, från att ha varit en närmast konstnärlig uppgift till att bli en professionaliserad fackmannauppgift med mer fokus på vidmakthållande än restaurering.

Vid sekelskiftet 1900 torde Carl Wilhelm Pettersson, även kallad ”Gotlands-Pelle” ha varit Sveriges mest ansedde konservator, tillika artist, med många restaureringar av kalkmåleri i gotlandskyrkorna bakom sig. Liksom i övriga Europa spelade det perfekta intrycket en viktig roll i arbetet. Fragmentariskt måleri bättrades och kompletterades kraftigt. Ibland nymålades motiv och dekor på nytt putslager efter avritning. För Pettersson var det inga problem att fylla upp ett nästan utplånat motivfält med en figur från annat håll, exempelvis i Husaby med motiv från Gotland. Detta arbetssätt speglade liksom tidens restaureringsmetoder en brist på sinne för värdet i det autentiska, något som kom att förändras genom Curmans insatser vid seklets början, inspirerade av utvecklingen på kontinenten. Den curmanska metoden blev den rådande och gick ut på att figurmåleri ej får bättras medan däremot schematisk dekor kan kompletteras för att ge stadga i kompositionen. Nytillskott skall vara klart skönjbara vid närmare granskning. C W Pettersson tycks ha tagit till sig det nya förhållningssättet om man jämför husabykonserveringen med det arbete han tio år senare gjorde i Skälvum. Detta arbetssätt präglar också större delen av 1900-talets konserveringar av kalkmåleri i stiftet, måleri som ofta varit överputsat i mer än ett sekel. Det är dock måleri på trä som stod för de största arbetena i stiftet: altaruppsatser, predikstolar, tak och läktarbröst.

Liksom på arkitektfältet dominerar ett fåtal yrkesmän konserveringarna i stiftet under 1900-talet. Den mest återkommande är Olle Hellström i Skara, med koppling till länsmuseet. Från 1930- till och med 1970-talet stod han för ett närmast oräkneligt antal konserveringar och därmed sammanhängande färgsättningar i kyrkorna, många ännu kvar. Hans arbeten är representativa för denna konservatorsgeneration som helhet, den första som var antikvariskt skolad. Andra vanligt förekommande namn i stiftet är Thorbjörn Engblad från Alingsås och C O Svensson från Långedrag. På inredningsdetaljer som predikstolar

och altaruppsatser gick man vanligen gick man vanligen ned till ursprungsfärgsättningen och konserverade denna eller om den var för fragmentarisk målade upp objektet igen efter färgspår innan det slutligen mattfernissades. Exempelvis medeltida träskulptur fick en mer utpräglat museal behandling. Hellström och hans kollegor var högt värderade som yrkesmän av sin samtid. Men även ickekonservatorer verkade med riksantikvariens tillstånd i stiftet. Särskilt flitig var K J R Johansson från Skövde, en skicklig dekorationsmålare som exempelvis utfört barockinspirerat måleri i flera kyrkor. Om hans insatser som konservator rådde dock delade meningar. Landsantikvarie Gunnar Ullenius menade att Johansson med samma ”frejdiga humör” grep sig an allt från medeltida madonnor till marmoreringar. Han yrkade sedermera hos riksantikvarien på att starkt begränsa Johanssons uppdrag innan allt för många omistliga objekt blev ”johanssoniserade”.

Konstnärer och dekoratörer under 1800- och 1900-talet

1800-talets kyrkokonst

Det nyklassicistiska kyrkobyggandet föranledde ingen stor efterfrågan på kyrkomåleri. Dekoren inskränkte sig som regel till en påkostad predikstol och ett förgyllt träkors på altaret, med eller utan svepeduk, ibland även med de populära symbolerna för tro, hopp och kärlek. Kyrkobesökarens uppmärksamhet skulle inte ledas bort från förkunnelsen. Endast en liten del av dessa altararrangemang med enkla kors kvarstår idag i de nyklassicistiska kyrkorummen. Flertalet har flyttats till förmån för restaurerade äldre altaruppsatser eller nya altarprydnader.

Först efter 1850 skedde en ökning i kyrkligt måleri inom stiftet i form av stora altartavlor i olja på duk. Bland de tidigaste exemplen är Axel Johan Fägerplans tavla från 1850 i Hova och Johan Zacharias Blackstadius två dukar från 1856 respektive 1867 i Leksberg och Särestad. Båda konstnärerna var skolade vid Konstakademien och verksamma inom historie- och genremåleriet. Nämnda altartavlor företräder det känslosamma religiösa måleri som akademiprofessorn Fredric Westin introducerade med sina berömda och ofta kopierade altartavlor föreställande Kristi uppståndelse och Kristi förklaring från 1820-talet i Kungsholms och Jacobs kyrkor i Stockholm. Stilmässigt befinner sig denna konst i övergången mellan nyklassicism och romantik med sina idealiserade figurer i dramatiskt ljusdunkel. Att Westin är förlaga i Blackstadius uppståndelsetavla är tydligt.

Ett 30-tal altartavlor tillfördes Skara stifts kyrkor under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första år, framför allt under de sista decennierna. En del av dem är utförda av akademiskt skolade konstnärer som Axel Jungstedt (Norra Ving 1892), Birger Lignell (Borås Caroli 1862, Toarp 1862, Värsås 1863) och den välkände historiemålaren och akademiprofessorn Mårten Eskil Winge (Floby 1878, Främmestad 1895). Några konstnärer har lokal eller regional förankring som Marina Kylberg som gjort altartavlan i hemorten Tun 1886 och Sven Linderoth som målat sex altartavlor under åren 1887–1906. Motivkretsen är begränsad och präglas av harmoniska eller hoppingivande skildringar som ”Jesus välsignar barnen”, ”Kristi uppståndelse”, ”Kristi förklaring”, ”Getsemane” och varianter på bibelordet ”Kommen till mig…” som fick stor berömmelse genom dansken Carl Blochs ofta kopierade altartavla från 1875, vilken finns exempel på i Bällefors, Norra Fågelås och Vreten.

J Z Blackstadius fullbordade 1867 altartavlan för Särestads kyrka i Fredric Westins efterföljd.

Istället för kostsamma altartavlor pryddes många altare med gipskopior i varierande storlek

av den danske nyklassicistiske skulptören Bertel Thorvaldsens Kristusgestalt från 1829, huggen för Vor Frue kirke i Köpenhamn. Denna klassiskt inspirerade gestalt präglade bilden av Kristus i konsten under hela seklet. Idag är det endast ett fåtal kyrkor i stiftet som har kvar Thorvaldsens Kristusfigur på ursprunglig plats, exempelvis Alingsås landskyrka och Mellby.

En särställning i stiftets kyrkor intar arbetena av Anders Gustaf Ljungström (1825–1913), bosatt i Sandhem. Denne har verkat i minst 24 av stiftets kyrkor, varav 17 gäller altartavlor. Av dessa finns alla utom två bevarade på ursprunglig plats. Kyrkorna ligger på Falbygden och i stiftets södra delar. Ljungström har en lätt igenkännlig stil som förenar akademiskolningens klassiska formspråk med en naiv folklighet, vilket gör att man i honom kan se en arvtagare till 1700-talets västsvenska kyrkomåleri. Figurernas dockliknande ansikten är det främsta karaktärsdraget. På Konstakademien var han elev till F W Scholander och tog liksom många andra intryck av sin professor Westins nämnda altartavlor. Scholander skall ofta ha rekommenderat Ljungström för arbeten i nyuppförda västsvenska kyrkor, vilket kan vara en anledning till hans många verk.

Bertel Thorvaldsens Kristusstaty från 1829 är troligen världens mest kopierade kristna konstverk. En gipskopia stod på altaret i många av stiftets kyrkor kring förra sekelskiftet, idag står bara ett fåtal kvar, exempelvis i Alingsås landskyrka.

Ljungströms första altartavla är ”Kristi uppståndelse” i Bredared från 1857, ett motiv som med endast smärre variationer återkommer i Hov 1876 och Kölaby 1892. För Rångedala kyrka målade han 1857 en fri tolkning av Westins ”Kristi förklaring”, vilken återkommer i hemsocknens kyrka 1866, Skölvene 1877, Mulseryd 1894 och i den sista altartavlan, vilken är en muralmålning, i Hössna från 1899. Efter att ha restaurerat kopian av Taravals ”Getsemane” i Grolanda kyrka målade Ljungström 1863 en egen version av motivet för Härja kyrka. Andra motiv är ”Bergspredikan” och den vid tiden mer ovanliga ”Korsfästelsen”. I Dalum, Liared, Utvängstorp och Yllestad har Ljungström utfört dekorativa muralmålerier med skildringar av änglar och treenigheten, i Utvängstorp även smyckat läktarbröstet med musicerande änglar. Som nämnts åtog han sig även en del restaureringsarbeten, bland annat i Jällby, Kungslena och Vättak. I den sistnämnda kyrkan gav han Risbergs takmålningar sin egen omisskännliga prägel. Samtida med Ljungström var den i Småland flitige kyrkomåla-

A G Ljungströms altartavla ”Kristi förklaring” från 1866 i hemorten Sandhems kyrka.

ren Ludvig Frid (1855–1909) som i stiftet målat altartavlorna i Norra Unnaryd (likaså inspirerad av Westins ”Kristi förklaring”) och Otterstad, båda 1896.

Med nygotiken vid 1800-talets slut vaknade intresset för en sedan medeltiden sovande konstform, glasmåleriet. Impulserna kom liksom inom arkitekturen från Tyskland, England och Frankrike. Stiftets äldsta målade fönster kommer alla från kontinenten. Äldst är altarfönstret i Ryda från 1872 av böhmiskt glas. 1887 levererade Mayrische königliche Hof Kunstanstalt i München korfönstren till Fägre kyrka. Året därpå startade Carl Reinhold Callmander firman Svenska glasmåleri AB i Göteborg och tyskarna Adolf Neumann och August Vogel Stockholms glasmåleri AB. Alla hade de utbildats i Tyskland. Callmander har utfört glasmålningarna i Hjo (1902). Neumann och Vogel är företrädda i Sankt Nicolai i Lidköping (1892), Skara domkyrka (1897), Vänersborg (1902), Gustaf Adolf i Borås (1905), Blidsberg (1915) och Hassle (1931). Andra glasmålningar från tiden är det påkostade korfönstret i Long från 1897 och målningarna i Kölingareds korfönster som har tyskt ursprung. De sekundärt placerade glasmålningarna i Trollhättan är utförda 1892 av Nya glasmåleriaktiebolaget i Göteborg. Ytterligare tre kyrkor har mindre inslag av målat glas från förra sekelskiftet.

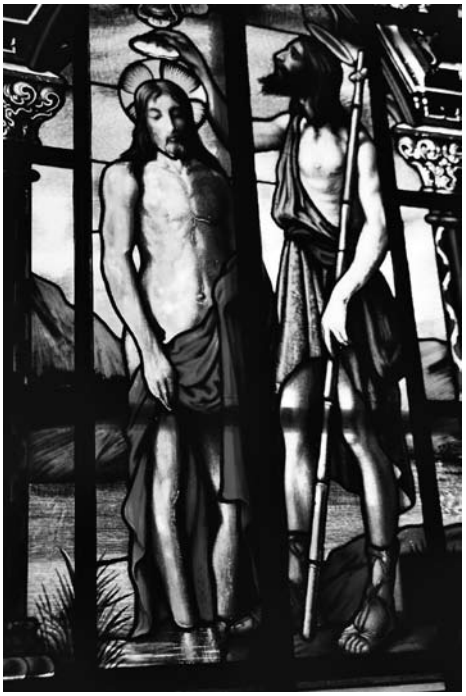

Detalj av glasmålning i Longs kyrka.

1900-talets kyrkokonst

Det unga seklet såg en förnyelse av Svenska kyrkan genom ungkyrkorörelsen och folkkyrkotanken. Konstnärligt hade nationalromantiken lett till ett stort intresse för inhemska traditioner och folkkonst. De medeltida sockenkyrkorna och deras konstverk från medeltid och barock skattades högt och inspirerade till nyskapande. Akademistudenten Filip Månsson (1864–1933) tog intryck av den engelska Arts & Craftsrörelsen och dess återväckande av hantverkets etiska och estetiska värden. I denna anda startade Månsson en dekorationsverkstad som kom att bli sekelskiftets mest anlitade i såväl profana som sakrala sammanhang. Skolans karaktäristiska, lätt stiliserade växtornamentik kombinerar jugendstilen med allmogekonsten. Månsson dekorerade flera av den svenska nationalromantikens huvudverk, Engelbrektskyrkan (1913), Högalidskyrkan, Stockholms rådhus och Borås rådhus. I stiftets kyrkor finns Månssons måleri representerat i Borås Caroli (1914), Ryda (1915) och Karaby (1924).

I samma stil verkade boråskonstnären Johan Hedæus (1872–1967) som sannolikt tog intryck av Månssons arbeten i Borås. Hedæus var en av epokens flitigaste kyrkomålare i stiftets södra och västra delar med tolv arbeten mellan 1916 (dekormåleri i Fristad) och 1934 (altartavla i Ullene). Han var en centralperson i Borås konstliv och verkade även i Göteborgs stift. Dekorerna är en karaktäristisk blandning av jugend och färggrad allmogekurbits. Fyra av verken är altartavlor där två behandlar det återigen populära korsfästelsemotivet, vilket delvis hänger samman med ett ökat liturgiskt intresse för nattvarden och Kristi offerdöd.

De mest omfattande och helgjutna arbetena av Hedæus finner vi i Grästorp (1916) och närbelägna Södra Kedum (1920). Hans takmålning i Brämhult från 1925 ansluter medvetet till en försvunnen föregångare av Ditloff Ross. Takmåleriet i Toarp från samma år visar också inspiration från barockmåleri. Den samtida varmt mörka färgsättningen på inredningen i Ödenäs kyrka är av Hedæus med karaktäristiska marmoreringar. Den är en av stiftets bäst bevarade färgsättningar från 1920-talet. I kordekorationerna i Fänneslunda-Grovare från 1930 har Hedæus frångått den dekorativa jugendkaraktären till förmån för ett tidstypiskt sakligt bildspråk.

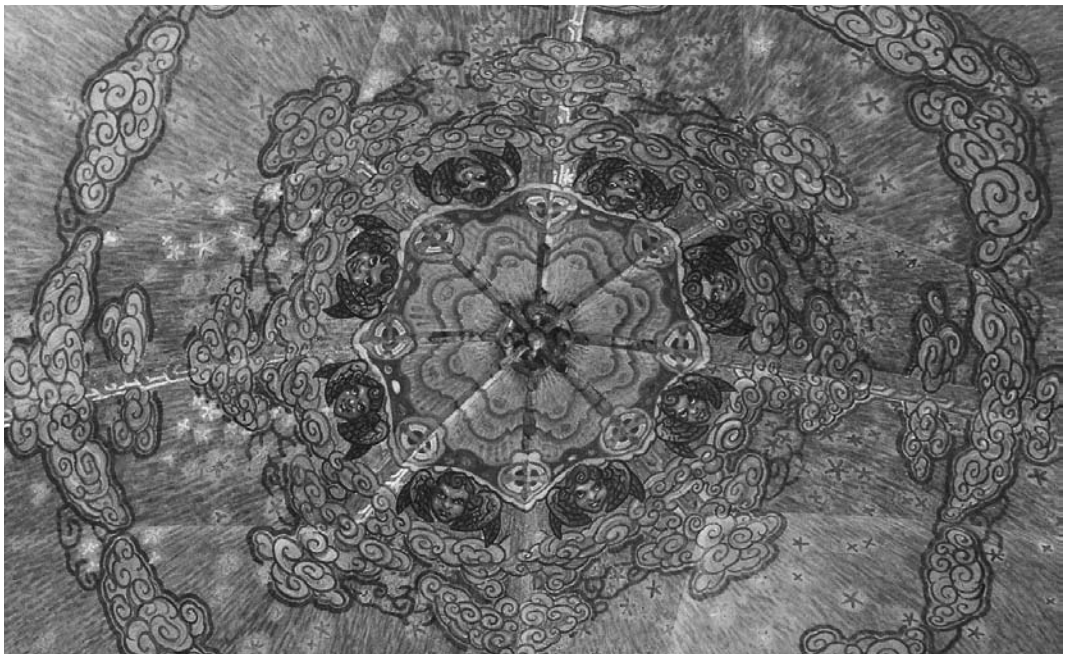

Dekormåleri av boråsartisten John Hedæus i Grästorps kyrka.

Månssons elev Yngve Lundström (1885–?), Göteborg, kom att bli en av landets mest anlitade dekoratörer med över 150 kyrkoarbeten på sin lista. I Skara stift har han verkat i 16 kyrkor, huvudsakligen i form av glasmåleri, vilket gör honom till en av 1900-talets mest flitiga kyrkodekoratörer i området. Under inflytande av den norske glasmåleripionjären Emmanuel Vigelands berömda verk i Oscarskyrkan i Stockholm och Lunds domkyrka återknöt Lundström till det medeltida glasmåleriet. Hans äldsta arbete i stiftet är korfönstren i Främmestad från 1916. Fönstren i Ulricehamn och Ekeskog 1937 är hans sista. Glasmåleriet kännetecknas av kraftiga färger, patinerad yta och klassiskt stiliserade figurer i tidens anda. Ett gott exempel på Lundströms dekormålerier är de i Hudene från 1929, vilket tydligt visar inflytandet från den samtida 20-talsklassicismen i färg och form.

Glasmålning av Yngve Lundström från 1936 i Dimbo kyrka.

Från Hjortzberg till Hjorth

Professorn vid Konstakademien och läraren vi Konsthögskolan, Olle Hjortzberg (1872–1959), kom under hela 1900-talets första hälft att dominera det svenska kyrkomåleriet genom sina många arbeten och elever. Hans tidiga verk är huvudsakligen muralmålerier som visar influens av såväl jugend som ungrenässansens italienska muralmåleri. Berömmelse vann han med sina monumentala väggmålningar i Engelbrektskyrkan och blev det svenska muralmåleriets förnyare.

Några av Hjortzbergs elever kom att följa i hans fotspår och bildade en skola i profant och sakralt dekorations- och monumentalmåleri: Einar Forseth, Simon Sörman, Gunnar Torhamn, Bo Beskow och Gunnar Erik Ström (1892–1982). Den sistnämnde kom i hög grad att dominera kyrkomåleriet i Skara och Göteborgs stift i huvudsak under 1920- och 30-talen. Sina första lärospån gjorde han som assistent till Hjortzberg i Engelbrektskyrkan. Ström var bosatt i Göteborg och dekorerade såväl kyrkor och församlingshem som biografer, restauranger och atlantkryssare. Dekoren är ofta prov på den då moderna klassicismen, men tar i kyrkorna också upp tråden från Läcköskolan med grisailleteknik och akantusdekor. Ett gott exempel är takmålningen i Sörby från 1925. Han har utfört sex altartavlor i stiftet och två muralmålningar (Kullings-Skövde 1931 och Jung 1934). De båda sistnämnda och tre av altartavlorna är idag dolda respektive flyttade, vilket vittnar om att en senare tid inte alltid uppskattat detta konstnärligt kvalitativa men ”torra” måleri. Deras kolorit och stilisering ger associationer till den av 20-talsklassicisterna omhuldade ungrenässansen. Ett representativt prov på Ströms konst med ursprunglig placering är altartavlan i Lagmansereds kyrka från 1935. Vidare har han dekorerat flera predikstolar och utfört glasmåleri till Sankta Helena i Skövde.

Altartriptyk av Gunnar Erik Ström från 1935 i Lagmansereds kyrka.

Altartavla av glaskonstnären Simon Gate i födelseorten Södra Fågelås kyrka, med lokala referenser i motivet.

Kyrkokonsten på riksplanet dominerades under perioden av Einar Forseth (1892–1988) och Gunnar Torhamn (1894–1965) som arbetade med såväl måleri på duk som på stora putsytor och glas. De verkade likaså huvudsakligen i 20-talsklassicismens anda med dess på samma gång idealiserade och stiliserade gestalter. Deras stora väggmålningar har senare kritiserats för att vara schematiska, vilket förstås var en risk vid en så omfattande produktion som omkring 100 kyrkoarbeten. De är dock typiska exempel på sin tids idealiserande kyrkokonst. Torhamn har gjort altartavlor för Norra Kyrketorp 1925 och Vist 1939 samt glasmålning i Sankt Olof i Falköping 1960. Forseth har i stiftet dekorerat koret i Tämta med muralmåleri 1949 och utfört glasmålningar för Alboga och Öra 1956. Forseths glasmålningar står för ett mer modernt, kubistiskt uppbrutet formspråk. Samma ut-

veckling syns även i Simon Sörmans glasmålningar i Gärdhems kor och altarfönstret i Baltak, båda från 1952.

Glasmåleriets förnyande fortsattes av Bo Beskow med hans stora svit i Skara domkyrka 1948–76 och mer begränsade verk i Locketorp 1957, Valstad 1972 och Alingsås Christinæ 1986. För sistnämnda kyrka hade han utfört altartavla och altarring 1945, vilket följdes av en altartavla i Timmele 1954. I dessa till formatet tidstypiska triptyker (inspirerade av medeltidens altarskåp) har kyrkokonsten tagit en ny riktning med nya motiv (Bergspredikan och Fiskafänget) samt ljusa och glada färger. Dessa idylliska scener går igen i Beskows monumentalmåleri för främst skolor och kan sägas svara mot samhällsutvecklingen i stort under folkhemmet.

I samma anda verkade Saga Walli (altartavla i bland annat Johannebergs kapell 1939 och Murum 1950), Viking Lanje (altartavlor i Böne 1951 och Eling 1958), Bengt Hamrén (altartavla i Varola 1955, vägg- och glasmålning i Sjötorp 1956 samt glasmålning i Saleby 1959) och Torsten Nordberg (mural- och glasmålning i Töreboda 1951). En särställning intar Pär Siegårds monumentala korfresker i Gustaf Adolf, Borås, från 1951–52 föreställande ”Den stora måltiden”, ”Den förlorade sonen” och ”Den barmhärtige samariten”. Även Hjortzberg kom i sina sena altartavlor, exempelvis i Segerstad (1954) att anamma ett ljust och mer vardagligt direkt språk. Moderna vardagsmänniskor började dyka upp som motiv i kyrkokonsten. Ett prov på detta är Sörmans muralmålningar i Brännemo från 1948 ”Vandringen i ljuset från korset” och Arvid Bryths altarrelief från 1952 i Gärdhem. Bryth var elev till Milles lärling Axel Wallenberg, upphovsman till altarreliefen i Lekåsa 1942. En annan elev till Wallenberg som gjort altarprydnader i trä är Erling Valldeby med tre kända verk i stiftet.

Bror Hjorth (1894–1968) stod kring 1950 för ett brott med den klassiska traditionen i sina grovt tillyxade, färgstarka reliefer som inspirerats av folkkonstens och romanikens ”primitivism”. Hans krucifix i Borås Uppståndelsekapell 1944 väckte en kritikstorm på grund av att det var en antites till klassicismens ideala kristusgestalt. Sakta kom dock denna helt nya, ofta i trä snidade, kyrkokonst att accepteras och kan ses i flera verk av Harry W Svensson (exempelvis Utby 1963, Väring 1981 och Skogshöjden 1995) och i Eva Spångbergs reliefer och krucifix (exempelvis Noltorpskyrkan i Alingsås 1994 och Skaga kapell 2000).

Ännu domineras motivkretsen av de idylliska motiv som blev vanliga på 1950-talet. Glaskonsten har fortsatt att vara populär under resten av 1900-talet och ofta tillfört ett mervärde till de kyrkorum där den placerats. Den mest representerade konstnären är Folke Heybroek med sex verk från perioden 1962–90. Stiftets textila kyrkokonst har under 1900-talet präglats av Agda Österbergs kormattor, ofta väl samstämda med kyrkorummen och deras färgsättning.

Bo Beskows altartavla, altarring och glasmålningar i Alingsås Christinæ kyrkas kor bildar en helhet.

Koret i Gärdhems kyrka med altaruppsats snidad av Arvid Bryth och glasmålningar av Simon Sörman. Foto: Elisabeth Andersson.

Gravminnen

Medeltidens gravvårdar

Inom stiftet finns ett synnerligen rikt bestånd av tidigmedeltida gravvårdar bevarat, medan den senare medeltiden är föga representerad. En studie över hela det svenska materialet ges i Sölve Gardells *Gravmonument från Sveriges medeltid* (1937–46) där det västgötska beståndet skattas till ca 500 objekt, varav ca 400 är tidigmedeltida. Endast Östergötland står i paritet, medan de uppsvenska landskapen domineras av den senare medeltiden, den tid då makten centrerades dit. De tidigaste gravmonumenten från missionstiden, 1000-talet, har behandlats av Stig Lundberg (1997). Dessa med vikingatidens djurornamentik prydda kistkonstruktioner kvarstår endast i fragmentarisk form i och vid åtta kyrkor i stiftets centrala delar där särskilt Husaby, Häggesled och Råda märker ut sig. Liksom i fortsättningen är kopplingen till platåbergens lättbearbetade kalk- och sandsten tydlig, områden med lång brukarkontinuitet och stormannadominans.

Den ovanligt rika och högklassiga romanska gravkonst som bevarats är karaktäristisk för stiftet. En särställning intar stavkorshällarna och de för området unika så kallade liljestenarna som uppmärksammats av bland andra Harald Widéen (1938), Folke Högberg (1960), Eivind Claesson (1989), Markus Dahlberg (1998) och nu senast i en ny inventering utförd av Annelie Nitenberg och Anna Nyqvist Thorsson (2007) som analyserar materialet i en avhandling. Liljestenarnas utmärkande palmettdekor har starka band till den allmäneuropeiska romanska konstens ornamentik, vilket inom stiftet är påtagligt vid jämförelse med framför allt dopfuntsmaterialet. I Västergötland finns 120 stavkorshällar och 387 liljestenar, åter med en kraftig koncentration till centralbygderna men också till Ätradalen och Tidans lopp.

Dubbel liljesten i Söne kyrka. Liljestenarna är typiska för stiftets romanska gravkonst.

Vid sidan av dessa hällar finns olika typer av kistkonstruktioner, Gardell har uppskattat det västgötska materialet till ett femtiotal spritt på ca 20 kyrkplatser. I de flesta fall kvarstår endast en gavel eller lockhäll från kistan. Den så kallade Olof Skötkonungs grav i Husaby och Kung Hägges i Häggesled är de enda som är kompletta. Även här ser spridningsbilden ut som ovan. Unik i sin form är kistan i Hällstad med sin höga relief. Flera av dessa monument har reliefer med bibliska scener eller gestalter som åter visar paralleller till dopfuntsmaterialet. För i princip samtliga tidigmedeltida gravvårdar gäller att de har en sekundär placering, i en del fall olämplig ur bevaringsaspekt.

Kung Hägges grav på kyrkogården i Häggesled, en av stiftets många romanska kistkonstruktioner i sandsten.

Under tidig medeltid var gravläggning i kyrkan, det allra heligaste, förbehållen kungar och biskopar. Skara domkyrkas krypta är den enda i sitt slag i det medeltida

Sverige. I Varnhem finner vi Birger Jarls grav med rikt skulpterad lockhäll, vilken har sin motsvarighet i drottning Katarinas grav i Gudhem. Under hög- och senmedeltid blev det allt vanligare att prästerskap och adel gavs gravrum i kyrkorna, men detta är en utveckling som för stiftets del endast berör domkyrkan och klosterkyrkorna. Det är där vi finner 1300- och 1400-talets gravhällar, lagda i golvet över graven. I de uppsvenska landskapen är bilden rikare och det är främst där vi kan tala om stiftarkapell, föregångaren till senare tiders gravkor. Gravhällarna bär som regel inskription och en ristad dekor i form av vapensköld eller kalk beroende på stånd. Ett mindre antal bär figurframställningar som exempelvis två 1400-talshällar i Gudhem över präster därstädes.

Frälsegravar från efterreformatorisk tid

Under influens från de nordeuropeiska renässansfurstarnas påkostade gravseder förändrades adelns gravar i Sverige under 1500-talets senare hälft. Förebildlig blev Gustaf Vasas gravsättning 1560 bakom högkoret i Uppsala domkyrka där en i utlandet beställd så kallad tumba (över golvnivån upphöjd grav) placerades. På lockhällen framställs kungen och dennes hustrur liggande i halvskulptur. Med utgångspunkt från kontinentens monumentalt utformade gravrum anslutna till kyrkorna utvecklades under 1600-talet i Sverige en egen variant i form av de adliga gravkoren. Dessa anslöt som markerat självständiga byggnadskroppar till kyrkorummet. Som regel hade de en underjordisk välvd gravkammare och en däröver liggande minneshall med öppning mot kyrkan. Förutsättningen för denna utveckling var den allt starkare samhällsposition som adeln tillskansade sig från Erik XIV till Kristina, liksom Sveriges uppstigande till europeisk stormakt. Genom detta gravskick med praktfulla ceremonier kring noggrant balsamerade kroppar i påkostade kistor manifesterade stormännen sin position och hågkomst. Dyrbara, rikt dekorerade kistor av trä och

Oxenstiernska gravkoret från 1586 i Strö kyrka är ett av de äldsta intakta gravkoren i Sverige. Över graven ligger en porträttgravsten och på väggen hänger ett huvudbaner omgivet av anvapen.

koppar finns bevarade i ett antal kyrkor, varav bland annat Hassle kan nämnas med dess många kistor som tillhör ätten Falkenberg.

Det äldsta exemplet på gravkor i stiftet och ett av de äldsta i landet är det Lilliehöökska i Åsle som 1572 fogades till kyrkans nordsida. Det är idag omdanat till dopkapell men med bevarade porträttgravstenar (se nedan) som ursprungligen täckt tumbor. Stiftets bäst bevarade gravkor och ett av få i Sverige med intakt tumba på ursprunglig plats finns i Strö kyrka. Det är det omkring 1586 uppförda gravkoret över riksrådet Bengt Gabrielsson Oxenstierna till Lindholmen med familj, även detta rest vid kyrkans nordsida. Det samtida gravkoret i Fägre över riksrådet Filip Bonde inkorporerades på 1700-talet i kyrkorummet och gravmonumentet är försvunnet.

1600-talets gravkor är mer utvecklade och går tillbaka på Gustaf II Adolfs gravkor från 1633 vid Riddarholmskyrkan, en polygonal byggnadskropp med dekorativa huggstenselement, vars självständighet gentemot kyrkan markeras av en reslig barockspira. Sådana gravkor med mer eller mindre förenklat utförande har funnits vid ett flertal av kyrkorna i stiftets adelsdominerade bygder: Guldkroken, Kinnekulle, Kålland och delar av Vadsbo. Under sent 1700-tal och 1800-talet revs många gravkor. Andra inlemmades i kyrkorummet enligt exemplet ovan eller blev sakristior som exempelvis Stakes gravkor i Forshem, Jernskölds i Grevbäck, Bondes i Rackeby och Drakenbergs i Södra Ving. I Norra Härenes gavel har dekorativa huggstensdetaljer i renässans återanvänts från det rivna Soopska gravkoret. Gravkor efter rivna kyrkor står kvar i Dala, Senäte och Tådene.

Ett enklare alternativ till gravkoret var en helt eller delvis murad, alternativt timrad gravkammare under golvet i kyrkorummet. Detta gravskick anammades även av prästerskap och ofrälse ståndspersoner under 1700-talet. Därför kom en del kyrkors kor och mittgångar helt att tas upp av gravhällar lagda över olika gravkammare. Dessa lades i golvnivå sedan det 1686 hade utfärdats ett förbud mot de skrymmande tumborna inne i kyrkorna.

Hiertas gravvalv under koret i Laske-Vedums kyrka rymmer påkostade trä- och kopparkistor från stormaktstiden.

Sådana gravkammare finns i varierande skick bevarade i flera kyrkor, exempelvis Brandstorp, Hömb, Korsberga, Laske-Vedum, Mölltorp, Råda och Suntak.

I en del fall var gravarna inhägnade med träskrank. Idag finns endast det i Mölltorp bevarat, där det fått en sekundär placering. I Ulricehamn sitter dekorativt genombrutna 1700-talsdörrar in till borgmästare Luthmans gravkor som idag är lekrum. Även på kyrkogårdarna förekom adliga tumbor, vilka ursprungligen tycks ha haft någon form av överbyggnad med tak. Idag finns bara två överbyggda gravar bevarade i landet, varav en i stiftet. Det är Hiertagraven från 1640-talet i Laske-Vedum där en svängd barockhuv bärs av skulpterade stenpelare.

I gravkoren och över gravarna i kyrkorummen upphängdes de snidade huvudbaner och anvapen som bars i begravningsprocessionen. Huvudbaneret uppvisar den avlidnes vapensköld och anvapnen släktskapen på fädernet respektive mödernet. Denna företeelse är unik för de då svenska områdena och har sina rötter i den medeltida sedvänjan att hänga upp den avlidne riddarens hjälm och sköld över dennes grav.

Den överbyggda tumban på Laske-Vedums kyrkogård är en av få bevarade i landet. Den byggdes på 1640-talet för medlemmar av släkterna Hierta och Lindelöf.

De äldsta huvudbaneren är från sent 1500-tal och är målade trätavlor, vilket i stiftet endast bevarats i Oxenstiernska gravkoret i Strö. Under 1600-talets lopp blev de snidade med allt rikare dekor, för att under 1700-talets förra hälft kulminera i upp till två meter höga baner med rikt snidad akantus. De mest överväldigande exemplen på detta ses i form av de Hårdska baneren i Brandstorp, vilka är några av få med ursprunglig placering. Dessa baner och anvapen kom i hög grad att prägla de kyrkorum där de uppsattes och gav dem ett visst världsligt uttryck. Detta var i kombination med det tidiga 1800-talets nyklassicistiska ideal orsak till att dessa begravningsvapen under nämnda sekel togs bort ur kyrkorummen. Ofta hamnade de på vindar och i torn, där de i en del fall ännu finns kvar under mer eller mindre goda förhållanden. I de flesta fall har de under 1900-talet dock konserverats och återbördats till kyrkorummen, om än för det mesta med nya placeringar. Mindre lyckat har införlivandet varit i nyklassicistiska kyrkorum som Sandhems kyrka.

Huvudbaner för Johan Adolf Hård från 1749 i Brandstorps kyrka med rika akantussniderier.

Idag finns 137 huvudbaner och anvapen bevarade i 48 av stiftets kyrkor. Särskilt rika på dem är kyrkorna i Bottnaryd, Grevbäck, Hönsäters kapell, Korsberga, Mölltorp, Råda, Sandhem och Suntak. Hönsäter och Suntak har i princip komplett uppsättning av anvapen. I främst dom- och stadskyrkorna finns i varierande grad epitafier bevarade, vanligen över präst- eller borgarfamiljer. Epitafierna som tjänar som åmin-

nelsetavlor kan ha olika utformning. Vanligt motiv är att den aktuella familjen knäböjer vid Golgata.

Norra Fågelås kyrka intar ur många aspekter en särställning och det är betecknande att den ligger i den godstäta Guldkroksbygden, i anslutning till sätesgården Almnäs. Ätten Hård har satt sin prägel på kyrkan genom bland annat gravkoret från 1670-talet som restaurerades på 1920-talet. Här finns också en för stiftet idag till sitt omfång unik uppsättning huvudbaner och anvapen, 23 stycken, varav flertalet lär ha kvar sin ursprungliga placering. De pryder väggarna in mot och inne i gravkoret som numera är omgjort till dopkapell. Vidare finns för en landsbygdskyrka ovanligt många bevarade epitafier. Sex stycken är från perioden 1637–1713 och ett från så sent som 1927.

Vid sidan av Norra Fågelås finns ett välbevarat åttkantigt gravkor i trä vid Bottnaryds kyrka. Det är uppfört 1667 åt ätten Ribbing och fungerar nu som ett litet museirum med baner och porträtt. Dessa båda gravkor är tillsammans med det Oxenstiernska i Strö och det betydligt senare Lagerbergska i Grevbäck de enda helt bevarade exemplen på en tidigare vanlig företeelse i stiftets adelsbygder.

I en klass för sig står Soopska graven i Skara domkyrka och De la Gardieska gravkoret i Varnhems klosterkyrka. I Varnhem finns ytterligare sex gravkor från framför allt 1700-talet. De tillhör bland andra biskoparna Jesper Svedberg och Engelbert Hallenius, vilket förstärker dess särställning. Kapellkransens kungagravar är utförda på uppdrag av Johan III och Magnus Gabriel De la Gardie.

Under influens från den romerska barocken utvecklade hovarkitekterna Nikodemus Tessin d.y. och Erik Dahlberg de svenska gravkoren vid 1600-talets slut till monumentala kupolrum, ”hjältegravar” över stormaktens härförare. Ofta placerades de som ett högkor, mer eller mindre förbundet med kyrkorummet. Tumborna ersattes av sarkofager. Denna i hög grad uppsvenska utveckling kom aldrig att spela någon stor roll inom stiftet där adelns position försvagades efter reduktionen.

Ett exempel finns dock på denna gravkorstyp, om än med betydligt förenklat formspråk, nämligen i Berga. Gravkoret är rest omkring 1700 av släkten Posse på Säby som ett högkor. Det har planen av en åttkant med frontoner och spirkrönt huv, vilket i exteriören markerar dess självständighet gentemot långhuset. Interiört förbinds byggnadskropparna av en vid båge med en hög trappa som leder upp till det välvda koret. Under golvet är gravkammaren på traditionellt vis belägen. Ursprungligen pryddes koret sannolikt av de huvudbaner och anvapen som idag hänger i långhuset, något som två järnringar tyder på. Det framhävde i så fall ytterligare den dubbla funktionen som kor och minneshall. Bergas särart kan ha en koppling till de i stiftets nordligaste del förekommande kyrkorna med åttkantiga kor och därunder liggande gravkammare, men inga av dessa är så utpräglat knutna till hjältegravsmodellen som Berga. En mer direkt förebild skulle kunna vara det av Dahlberg ritade Aschebergska gravkoret från 1682 vid Kristine kyrka i Göteborg.

Det kombinerade koret och gravkoret på Berga kyrka är ett av stiftets få prov på de ”hjältegravar” som byggdes över stormaktens härförare vid Mälardalens kyrkor. Foto: Inga-Kajsa Christensson.

Efter stormaktstidens slut ebbade gravkorsbyggandet ut i Sverige och endast enstaka är tillkomna efter denna tid, oftast i form av fristående byggnader. Denna utveckling befästes i 1815 års förbud mot gravsättningar i kyrkor. Ett par exempel finns i stiftet. 1749 uppförde dåvarande ägaren till Almnäs, Stackelberg, ett gravkor vid Norra Fågelås kyrkas nordsida, utan någon förbindelse med kyrkorummet. Detta är sedan 1920-talet omdanat till gravkapell. Leijonskiöldska gravkoret på Kyrkefalla kyrkogård är ett gott exempel på de fristående gravkor som byggdes kring 1800 med sin strama nyklassicism i hörnpilastrar och lunettfönster. Denna byggnadsform är snarare att beteckna som mausoleum och förekommer in i 1900-talet på främst storstädernas kyrkogårdar. Ett landsbygdsexempel finns från Leksbergs kyrkogård i form av bryggerifabrikören C G Bendz grav från 1935. En än mer ovanlig företeelse är kolumbariet som rymmer gravurnor.

Leijonskiöldska graven vid Kyrkefalla kyrka representerar nyklassicismens fristående gravkor.

Unikt i stiftet är det kolumbarium som uppfördes 1938–40 invid Edåsa kyrka efter ritningar av arkitekt Axel Forssén. Beställare var den lokale godsägaren Lundell, vilken hade räddat den sedan 1872 öde kyrkan undan förfall och bekostat den restaurering som möjliggjorde en förnyad användning. Byggnadskroppen ansluter på ett förtjänstfullt sätt till medeltidskyrkan och får sin särprägel genom en takryttare, inspirerad av motsvarande i närbelägna Kungslena.

Porträttgravstenar

Utmärkande för gravkonsten i Skara stift under efterreformatorisk tid är den stora mängd porträttgravstenar (närmare 200 stycken) som bara har sin motsvarighet i Skåne. Dessa hällar porträtterar i relief de gravlagda och lades som regel som avtäckning till tumbor eller placerades i kyrkogolv. Materialet har kartlagts och behandlats av Nils Fredrik Beerståhl (1969). Stenarnas formspråk är oftast schematisk med dekorativ verkan och stereotypa figurer. Gravstenarna är huggna i lokalt bruten kalksten. Flertalet tillverkades sannolikt i Västerplana på Kinnekulle under närmast industriella former.

I samband med bygget av Mariestads domkyrka på 1590-talet skall hertig Karl ha kallat dit tyska stenhuggare. 1600-talets första hälft dominerades av den invandrade tyske stenhuggaren Thomas Fehman (död 1649) vars grav är inrättad i Västerplana kyrkas gamla kor. Den sannolikt egenhändigt huggna gravstenen avbildar stenhuggarens redskap. Seklets andra hälft och 1700-talet präglas av den likaså i Västerplana bosatta stenhuggarsläkten Stenhammar. Från 1500-talets slut till 1600-talets mitt beställdes porträttgravstenar huvudsakligen av adeln varför det finns en koncentration till de gamla centrala stormannabygderna kring platåbergen men också till en mer perifer socken som Fristad.

Porträttgravsten i Jungs kyrka. Denna typ av gravhällar är karaktäristisk för stiftet och har koppling till kalkstensindustrin på Kinnekulle.

De äldsta stenarna är riksrådet Anders Pedersson Lilliehööks från 1572 i Åsle, riksrådet Erik Karlsson Gyllenstiernas från 1586 i Kölingared och riksrådet Bengt Gabrielsson Oxenstiernas från 1586 i Strö (se ovan). Under 1600-talets andra hälft är beställarna huvudsakligen präster för att under 1700-talet blandas upp med ofrälse ståndspersoner. Under detta sekel dog traditionen ut och det var vanligare med hällar som endast bar inskription och enklare dekor.

Under 1600-talets slut fick en del porträttgravstenar karaktären av påkostade stenepitafier avsedda för väggplacering. Det mest påkostade exemplet på detta är epitafiet i Norra Fågelås över Karl Hård af Segerstad från omkring 1653, troligen hugget av Per Brahe den yngres stenhuggare Thomas Pramacher. Bemålade porträttgravstenar i Örslösa och Ullervad samt med färgrester i Odensåker vittnar om en tidigare mer färgsprakande gravkonst i likhet med baner och annat träsnideri.

Under 1800-talet flyttades många stenar i samband med kyrkorenoveringar och nybyggnader, varvid de inte sällan återanvändes som trappstenar och dylikt. Under 1900-talet har de i många fall uppmärksammats på nytt. Idag är de vanligen resta mot kyrkväggarna inom- eller utomhus. Några ligger i golv medan endast ett fåtal verkligen har en ursprunglig placering. Exempel på sistnämnda finns på kyrkogårdarna i Barne-Åsaka, Essunga, Marum, Ransberg och Synnerby. I en del fall är de hällar som idag ligger i golv utsatta för nötning av fötter och möbler medan hällar utomhus istället riskerar skador genom frostsprängning till följd av bristande skydd eller oriktig placering.

Orglar

Av Skara stifts mer än 400 orglar är drygt 100 tillkomna före 1940 och av dessa är knappt 40 bevarade från 1800-talet i mer eller mindre förändrat skick. Orgelbeståndet är inventerat av Sten L Carlsson i *Sveriges kyrkorglar* (1973) och i serien *Inventarium över svenska orglar* (1989). Sammantaget kan sägas att orgellandskapet i Skara i hög grad präglats av de göteborgska orgelbyggarna och deras avläggare. Dagens bestånd domineras helt av efterkrigstidens orgelverk. Välbevarade orglar som kan representera utvecklingen från barock via romantik och senromantik är idag få och måste tillskrivas ett högt musikhistoriskt värde. En djupare studie av stiftets äldre orgelbestånd saknas ännu och nedanstående får betraktas som en enkel översikt.

Barockens orglar

Det var under orgelns storhetstid i Europa på 1600-talet som detta instrument på allvar fick fotfäste i Sverige genom främst tyska orgelbyggare. Redan under medeltiden hade orgeln blivit ett utpräglat kyrkoinstrument. Utanför huvudstaden verkade under 1600-talets senare del i huvudsak amatörorgelbyggare. Till dem hörde prosten Jonas Rudberus i Lidköping som på 1680-talet byggde orgel för stadens kyrka Sankt Nicolai. Varken den eller den orgel han byggde för Varnhem finns bevarad. Stiftets äldsta orgelverk i bruk finns i Slöta kyrka och är tillverkat 1769 för Folkärna kyrka i Dalarna av orgelbyggarna Nils Söderström och Matthias Swahlberg, av vilka tre andra verk finns bevarade i övriga landet.

På 1700-talet lades grunden till en inhemsk orgelbyggartradition i den klassiska barockorgelns efterföljd. Centralgestalt är den tyskättade Johan Niclas Cahman (1679–1737) i Stockholm, vilken byggde orglarna för hela sju svenska domkyrkor, däribland Mariestad 1705. Denna orgel flyttades 1865 till Kölingared och är en av fem bevarade orglar av

Cahmanorgeln i Kölingareds kyrka är en av fem bevarade i Sverige, ursprungligen byggd för Mariestads domkyrka 1705.

Cahman i Sverige. Ursprungligen fanns det cirka 35 stycken. Kölingaredorgeln är till större delen intakt och helt nyligen restaurerad. Av cahmanorgeln i Habo från 1736 återstår endast fasaden.

Av den lika berömde linköpingsmästaren Jonas Wistenius (1700–77) kvarstår inom stiftet idag endast två orgelfasader, i Bottnaryd från 1748 och i Varv från 1752. Varvorgeln rymmer återanvänt material från 1600-talet av okänd härkomst. Lokalt verksamma orgelbyggare var Lars Strömblad (1743–1807) i Falköping och Johann Ewerhardt d.ä. (1718–98) och d.y. (1760–1847) i Skara. Av Strömblad finns endast fasader i Norra Fågelås (1775), Trässberg (tillverkad för Sankt Olof i Falköping 1787), Vänersborg (1786 efter ritning av arkitekt Olof Tempelman vid Överintendentsämbetet) och Hemsjö (tillverkad för Alingsås Christinæ 1791 efter ritning av arkitekt C F Adelcrantz på Överintendentsämbetet). Av Ewerhardt d.ä. gäller likaledes i Grolanda (1764), Lyrestad (1770) och Enåsa (1787). Ewerhardt d.y:s orgel i Vassända-Naglum från 1823 är bevarad, men ombyggd 1914.

Den tidiga romantikens orglar

Under 1700-talets senare del ökade efterfrågan på orglar i församlingarna för att kulminera under 1800-talet. Orgeln blev ett viktigt stöd för menighetens koralsång vid gudstjänsterna. En bidragande orsak till orgelns popularitet var också Johan Olof Wallins nya psalmbok från 1819. Denna efterfrågan motsvarade inte tillgången på kvalificerade orgelbyggare, varför även en mängd lokala bygdeorgelbyggare utan fackutbildning verkade i olika delar av landet. Dessa studerade ofta befintliga verk i hembygden och tog efter dem, varigenom den gamla klassiska traditionen levde vidare, om än med skiftande kvalitet.

Utvecklingen i Sverige på riksplanet under 1800-talets första hälft leddes av stockholmsorgelbyggarna Pehr Zacharias Strand och Gustaf Andersson. Den förre hade studerat i Tyskland och förebådade i sina stora orgelverk den kommande romantiska klangutvecklingen genom varmare och mjukare intonation, nya stämmor som Viola di gamba och

Söderlingorgeln från 1861 i Fröjereds kyrka är en del av den romantiska göteborgstraditionen.

Fugara samt uteslutande av de för barocken typiska mixturerna. De mindre orglarna behöll i hög grad 1700-talets klassiska uppbyggnad.

Hos Strand grundades också en långlivad västsvensk orgelbyggartradition genom lärlingen Johan Niclas Söderling (1802–90) som på 1830-talet tillsammans med sina bröder övertog faderns orgelbyggarverkstad i Göteborg. Snart var denna Västsveriges ledande orgelfirma med en sammanlagd produktion av ca 150 verk. Dessa låg nära Strands fylliga klangideal. Liksom tidigare var genomsnittsorgeln enkelmanualig med mellan sex och tio stämmor samt bihängd pedal. En nyhet som Söderling introducerade i Sverige var svällverket. Omkring 20 söderlingorglar finns bevarade i landet, varav fem i stiftet. Dessa är goda hantverk såväl tekniskt som musikaliskt, men merparten är mer eller mindre förändrade. Den äldsta av söderlingorglarna i stiftet är den i Horn från 1848, restaurerad 1972. De likaså välbevarade verken i Fröjered (1861) och Skarstad (1867) är restaurerade 1994 respektive 1974, i det senare fallet dock något tillbyggt.

1868 övertogs Söderlings firma av lärlingen Salomon Molander (1833–1903) som fortsatte den söderlingska traditionen och utvecklingen mot en mättad romantisk klang. Den helmekaniska konstruktionsprincipen bibehölls till Molanders död 1903 då Eskil Lundén tog över och introducerade den i Europa sedan 1890-talet förhärskande rörpneumatiken (tryckluft). Av den molanderska verkstadens stora produktion på omkring 120 verk är ett tiotal i bruk i landet. I stiftet finns de välbevarade orglarna i Ullene (1878) och Norra Vånga (1879). Orgeln i Häggesled (1874) är omdisponerad men med helt intakt pipmaterial. Verken i Skärv och Velinga är mer ombyggda.

Bygdeorgelbyggarnas verk

Från de oexaminerade bygdeorgelbyggarna under 1800-talet finns endast ett fåtal orglar bevarade i stiftet. I Dimbo finns en senare ombyggd orgel, tillverkad 1856 av den småländske organisten och klockaren Nils Ahlstrand, en självlärd orgelbyggare med starka rötter i den klassiska barocktraditionen. Av den östgötske orgelreparatören och amatörorgelbyggaren Anders Petter Kullbom finns bara ett verk bevarat i Sverige, orgeln i Karleby från 1877.

Bygdeorgelbyggaren Svante Johansson (1828–1911) i Liared byggde 14 orglar i stiftet, varav den i Vistorp (1883) bevarats oförändrad, medan Yllestad (1863) är omdisponerad och Hössna (1859) kraftigt ombyggd av sonen Levin Johansson (1860–1954) som tog över verkstaden på 1890-talet. Levin Johansson har tillverkat ett 30-tal orglar i Skara och Göteborgs stift, de flesta pneumatiska. Tio av orglarna i Skara stift är bevarade, den äldsta är Suntak från 1903. Levin Johanssons firma i Liared övergick på 1940-talet till sonen, Nils Johansson. Liareds orgelbyggeri kan ses som arvtagare till de västgötska bygdeorgelbyggarna.

De senromantiska orglarna

Med Molander och hans samtida togs steget från orgelbyggarverkstäder till orgelfabriker. Influenserna kom nu återigen från kontinenten. Utvecklingen i Sverige leddes av örebroorgelbyggaren Erik Adolf Setterqvist (1809–85) och stockholmsorgelbyggaren Per Larsson Åkerman (1826–76) som en period hade gemensam firma. Här bröts nu helt med den klassiska traditionen. Åkerman hade studerat för flera av kontinentens orgelbyggare och tog intryck av bland andra den berömde parisorgelbyggaren Aristide Cavaillé-Coll. Det blev således Åkerman som introducerade den stora senromantiska orgeln i Sverige. Dess breda orkesterklang tog sig bl.a. uttryck i nya stråkstämmor som Voix celeste, Dolce och

Salicional samt införandet av crescendosvällare. Spelborden blev fristående, vända mot koret för att erhålla bättre kontakt mellan präst och organist. Kring 1900 introducerades gradvis rörpneumatiken. Den senromantiska orkesterorgeln kom genom de olika tekniska framstegen att helt dominera orgelbyggandet i Sverige en god bit in på 1900-talet. Åkerman ansågs av sin samtid som en av Sveriges största orgelbyggare genom tiderna, följd av Setterqvist. Firman leddes vidare efter Åkermans död av kompanjonen Carl Johan Lund som bland annat var den förste i Sverige att använda den nu allenarådande elektriska bälgpumpen.

Från Lunds tid härrör den intakta orgeln i Österplana från 1879, det enda verket i stiftet från firma P L Åkerman & Lund. Tre verk är bevarade i närmast oförändrat skick av Setterqvist: Holmestad (1875), Beateberg (1878) och Tådene (1880). Liksom i Österplana rör det sig om högkvalitativa enmanualiga verk som likväl rymmer en typisk senromantisk klang. En avläggare till Setterqvist i stiftet är dennes lärling Johan Anders Johansson (1852–91) som på 1870-talet startade egen firma på Mösseberg med en produktion på ca 15 orglar, varav endast den i Lavad från 1880 är bevarad oförändrad medan Näs (1885) och Ekby (1886) är omdisponerade. Molanders efterträdare Eskil Lundén har byggt tre till idag bevarade orglar med pneumatik i Fyrunga och Tun (1912) samt Eggby (1915). Lundén efterträddes 1918 av bröderna Lindegren som byggt drygt tio orglar i stiftet.

Molanders lärling Johannes Magnusson (1852–1923) startade 1888 egen rörelse i Göteborg och byggde över 80 verk till västsvenska kyrkor, bland annat Skara domkyrka. Bevarade orglar finns i sju kyrkor, varav de i Dala (1893), Skånings-Åsaka (1895), Skölvene (1895) och Trävattna (1900) är i det närmaste oförändrade. Firman övertogs av sonen Anders Magnusson efter faderns död och tillverkade därefter ett tjugotal orglar i stiftet.

I Skara stift kom den Setterqvistska skolan att smälta samman med göteborgstraditionen i Carl Axel Härngren (1868–1913). Denne gick i lära hos nämnde J A Johansson och

Härngrenorgeln från 1907 i Valdshult är ett av de mest oförändrade verken av denne lidköpingsmästare.

Molander innan han 1892 startade en egen verkstad i Lidköping. Under 20 år byggde Härngren ett femtiotal orglar i vitt skilda delar av stiftet. Som regel höll de en hög teknisk och musikalisk kvalitet, alla mekaniska och vanligen enkelmanualiga med typiskt romantisk klang. 16 orglar är bevarade mer eller mindre oförändrade. Det största verket är i hemstadens Sankt Nicolai från 1902. Hans orglar i Kållands-Mellby (1886), Hangelösa (1894), Ova (1896), Hällstad (1898), Hasslösa (1899), Håle-Täng (1904), Medelplana (1904), Valdshult (1907) och Fredsberg (1908) kan alla räknas som välbevarade, även om några av dem genomgått smärre renoveringar.

1912 omvandlades Härngrens firma till aktiebolaget Nordfors & Co. Denna lidköpingsfirma kom att bli den i särklass mest produktiva i stiftet under 1900-talet och ombildades på 1970-talet till Smedmans orgelbyggeri AB för att upphöra 1997. Från 1910-, 20- och 30-talen finns 26 orglar av Nordfors bevarade i stiftet, nästan alla pneumatiska och föga förändrade. De äldsta är de i Sal och Ugglum från 1913. Från efterkrigstiden finns nästan 150 orglar från Nordfors och Smedman, såväl läktarorglar som de sedan 1960- och 70-talen allt vanligare kororglarna. De sistnämnda hänger samman med tidens liturgiska förändringar med fokus på mångfunktionella kor. Många renoveringar är även utförda av Smedman. I princip hela den efterkrigstida produktionen står för ett helt annat orgelideal än vad som representeras av Härngren.

Orgelrörelsens och efterkrigstidens orglar

Under tidigt 1900-tal hade den så kallade orgelrörelsen vuxit fram med bland andra Albert Schweitzer som en av centralpersonerna. Den var en reaktion mot senromantikens orkesterimiterande orglar och ville återupprätta traditionen från barockens guldålder. En pionjär för rörelsen i Sverige blev göteborgsorgelbyggaren Olof Hammarberg som tillämpade dess ideal i sina orglar från omkring 1940. Från denna tid finns orglar av honom bevarade i Lagmansered (1935), Södra Härene (1939) samt Saleby och Tranum (1940). Samtliga är ännu pneumatiska. Senare övergick orgelbyggare i allmänhet helt till traditionell mekanik. Ett tjugotal orglar i stiftet är byggda av Hammarberg.

På 1950-talet bröt i princip alla orgelbyggare slutligt med den romantiska traditionen till förmån för orgelrörelsens sakliga klassicism. I flera av Sveriges kyrkor ersattes eller ombyggdes allt efter hand 1800-talsverken. Vanligen var bevarandet av de gamla fasaderna ett villkor från Riksantikvarieämbetet. Först på 1960-talet började det värna verken. En viktig pådrivande faktor i förnyelsen var Kyrkosångens vänners orgelråd som strävade efter att ”befria orgeln från dess förnedrande roll av orkesterns själlösa efterapare” och ”återvinna orgeln till ett verkligt gudstjänstinstrument”. Liksom under 1800-talet var fallet även nu att efterfrågan översteg tillgången med följd att orgelbyggandet fick drag av massproduktion. I flera fall gick 1800-talsverk av hög musikalisk och teknisk kvalitet förlorade på grund av att de musikaliskt upplevdes som omoderna. Under 1960-talet började idealen att modifieras något och man gav avkall på stilrenheten till förmån för mångfunktionella ”universalorglar”. Ett utpräglat exempel på en sådan är Skara domkyrkas danskbyggda orgel från 1964. Mot slutet av 1900-talet började så ett intresse att vakna för kvaliteterna i den romantiska orgeln, vilket har lett till att ett antal bevarade orglar i stiftet idag är restaurerade.

Sammanfattning

Det är svårt att söka sammanfatta ett så omfattande och disparat kyrkobestånd som Skara stifts. Vad som är typiskt eller unikt skiftar starkt från bygd till bygd och bestäms av vitt skilda förutsättningar. I det följande skall vi ändå försöka följa några av de tydligare röda trådarna, vilket får till följd att framställningen är generaliserande.

Övergripande särdrag

Skara stift är efter Visby landets kyrktätaste med sina 417 församlingskyrkor och kapell, vilket kan kopplas till Skaras status som Sveriges äldsta stift och Västergötland som dess först kristnade landskap. Kyrkplatserna är med få undantag etablerade under 1000- och 1100-talen och står för en snart tusenårig kultkontinuitet, på många platser med rötter i förhistorien. Det är de små och medelstora sockenkyrkorna som är signifikativa.

Allmogen, prästerna och lokala adelsmän har sedan 1600-talet genom sockenstämmorna format hur större delen av kyrkorna idag ter sig. Det rör sig sällan om några överdådiga skapelser, men man har tagit vara på de tillgångar som funnits. Urbana och utpräglat högadliga kyrkomiljöer spelar en underordnad roll i jämförelse med exempelvis mälarlandskapen. Stora delar av Skara stift har åtminstone sedan 1700-talet präglats av ”den västsvenska hemmansägarmentaliteten”. En större adelsdominans kan vi bara tala om under äldre medeltid och 1600-talet.

Faktorer som ända sedan medeltiden haft avgörande betydelse för kyrkobyggnaderna har varit materialtillgång, ekonomi och tradition. Utifrån dessa förutsättningar kan vi tala om olika regionala och lokala variationer i materialet. Genomgående har det normala varit att använda lokalt bruten sten eller, när det varit brist på sådan, trä. Endast i undantagsfall har sten fraktats längre sträckor, som till Asklanda. Ett ekonomiskt sinnelag var förenat med detta faktum liksom med en djupt rotad traditionalism.

Ås kyrka ligger idag som en solitär i slättlandskapet vid Dättern; de flesta av stiftets kyrkbyar skiftades på 1800-talet. Den medeltida kyrkan är byggd på en järnåldershög och karaktäristiskt utvidgad på 1700-talet.

Om vi bortser från kvaderstenskyrkorna i stiftets centrum företer medeltidskyrkorna en synnerligen enkel anblick med få arkitektoniska särdrag. Detta gäller även för de tillbyggnader i form av nya kor som 115 kyrkor fick under 1600- och 1700-talen. Denna grupp av kyrkor är den vanligast förekommande och är representerad i hela stiftet.

Om- och tillbyggnaderna samt nyinredningarna av kyrkorna under slutet av 1600-talet och 1700-talets första hälft var en process som kunde löpa över närmare ett sekel. Den skedde vanligen med socknens egna, mödosamt fonderade medel. Nitisk sparsamhet och konservatism framträder tydligt i processerna kring 1800-talets sockensammanslagningar och nybyggnader. För det mesta har sockenmännen velat bli vid det gamla. När de slutligen gått med på att uppföra ny kyrka har det varit efter löfte från stiftet om ekonomiskt bistånd. Vid bygget har Överintendentsämbetets ritningar ofta förenklats av den lokale byggmästaren med hänsyn till kostnad och tradition. Strävan efter ekonomiskt tilltalande lösningar föranledde i en del fall en påtaglig brytning med nedärvda traditioner såsom med stiftets fyra langletkyrkor och stiftets första rent modernistiska kyrka, kapellet i Hällum. Etablerade formspråk har annars varit mycket långlivade, framför allt den barocktradition som Läcköskolan stod för.

Medeltidskyrkornas landskap

Vad som gärna förknippas med stiftet är de mycket tätt liggande tidigmedeltida kyrkorna i centralbygderna kring platåbergen, Falbygden, Kinnekulle och Kålland. Stiftets 164 kyrkor med medeltida ursprung utgör en tredjedel av kyrkobeståndet. Av dessa kan endast 43 kyrkor sägas vara ”intakta” till murverk och plan, vilket i sig är en mycket hög siffra i jämförelse med andra svenska stift. De flesta av dessa kyrkor ligger i nämnda centralbygder och är uppförda av kalk- eller sandsten från platåbergen, troligen med stormän som byggherrar. I andra delar av stiftet som norra Sjuhäradsbygden och Vadsboslätten har lokalt bruten gråsten använts. Det är framför allt gråstenskyrkorna som om- och tillbyggts under 1600- och 1700-talen.

1100- och 1200-talen kan betecknas som guldåldern för stiftets centrala delar, en period med vilken inga senare kyrkobyggnadsepoker kan mäta sig. Från denna tid stammar svenska fastlandets rikaste bestånd av tidigmedeltida stenhuggarkonst, uttryckt i kvaderstenskyrkor och stenskulptur som dopfuntar och gravvårdar. En central roll har Kinnekulles sandsten spelat. Stenindustrin på bergets sluttningar blommade sedan upp på nytt genom 1600- och 1700-talens stora produktion av framför allt gravhällar. Digerdöden, högmedeltidens agrarkris, reformationen och reduktionen betydde alla begränsningar i resurserna för kyrkorna. Från 1500-talet centraliserades makten slutgiltigt till Mälardalen och där samlades högadeln. Samtidigt drabbades Västergötland av krigshärjningar i egenskap av gränslandskap.

Det går att tala om ett antal lokala variationer bland medeltidskyrkorna. Här finns de små utpräglat romanska stenkyrkorna i centralbygderna, vilka föga förändrats och där kvaderstenskyrkorna intar en särställning. Vid vätterstranden återfinns några av stiftets ytterst få gotiska kyrkor. Här finns även de kyrkor som försetts med nytt kor efter reformationen, vanliga i Kullings och Gäsene härader och allenarådande på Vadsboslätten. I dessa båda tydliga områden bär kyrkorna ofta karaktäristiska små ridande trätorn på gavlarna. Annars brukar dessa kyrkor vara tornlösa med fristående klockstapel. Kring Mariestad finns några kyrkor med drag av Mariestads domkyrka. I samma område finns även en ovanlig kortyp med åttasidig plan, ofta med adlig gravkammare. Detta speglar den adelsdominans som fanns i delar av Vadsbo.

Interiört bär medeltidskyrkorna huvudsakligen den barockprägel de fick i samband med 1600- och 1700-talens nyinredningar, ibland adligt bekostade, men oftast finansierade av socknen. Här spelar Läcköskolornas måleri och bildhuggeri en central roll. Det kyrkomåleri som utvecklades inom den yngre Läcköskolornas och det därur framsprungna Göteborgs stads målarämbete är kännetecknande för Västsverige och har få motsvarigheter i övriga landet. Ursprunget till denna utveckling var Jakob och Magnus Gabriel De la Gardies storskaliga byggnadsverksamhet på Läckö slott under 1600-talet och deras mecenatskap.

1800-talskyrkornas landskap

Stiftets andra stora nybyggnadsperiod sedan tidig medeltid är 1800-talet. Då restes en tredjedel av dagens kyrkor. Nybyggnationen under de föregående tre seklerna var av ringa omfång, vanligen nöjde man sig med en utökning av den befintliga kyrkobyggnaden. Under 1700-talets andra hälft restes ett litet antal gustavianska kyrkor, de första proven på centralt arkitektritade kyrkor från Överintendentsämbetet. Med dessa introducerades nyklassicismen i stiftet.

1800-talets nybyggnadsvåg berörde hela stiftet, men framför allt de områden som expanderade i kölvattnet på den agrara och industriella revolutionen, nämligen slättlandet kring Vara och Skara samt Sjuhäradsbygden. Kraftig befolkningsökning i kombination med hög kyrksamhet och ökade resurser ledde till att de små medeltidskyrkorna revs. Empiretidens strama kyrkor präglar Sjuhäradsbygden och kan nästan alla kopplas till byggmästare från Sandhult, vilka verkade i en stor del av Skara och angränsande stift. Vi kan tala om en regelrätt sandhultskyrkotyp.

Om 1800-talets första hälft dominerades av sandhultsbyggmästarna och hade sin intensivaste byggnation i stiftets södra delar, präglas dess andra hälft av byggmästarna från Värsås och en fortsatt kraftig byggnation på Vara-Skaraslätten. Arkitekturen försköts sakta från empire till medeltidsinspirerade uttryck som nyromanik och nygotik för att mot seklets slut helt utgöras av de så kallade nystilarna. Värsåsbyggmästaren Peter Anders Pettersson var den mest frekvente och välrenommerade kyrkobyggmästaren i stiftet under 1800-talet med 15 kyrkobyggen och han verkade även i andra landsändar.

Bland arkitekterna på Överintendentsämbetet, som med få undantag stod för ritningarna, finner vi några av seklets mest kända namn, exempelvis Fredrik Blom, Fredrik Wilhelm Scholander, Johan Fredrik Åbom, Johan Adolf Hawerman, Albert Törnqvist, Emil Viktor Langlet, Ernst Jacobsson och Helgo Zettervall. Bland deras kyrkor finns några som är prov på utpräglat personlig formvilja.

Under slutet av 1800-talet inleddes ett fenomen som kom att helt prägla kyrkobyggandet under 1900-talets första hälft, kapellrörelserna. I randbygdernas stora socknar byggdes på ideell väg små träkapell för att förkorta kyrkvägen och i många gamla sammanslagna socknar byggdes på nytt en kyrka. Kapellbyggandet är knutet till framväxten av folkkyrkotanken och ungkyrkligheten som ledde till en renässans för församlingarna. Bara fyra riktiga sockenkyrkor är byggda efter 1915, vilket är ett resultat av genombrottet för ett antikvariskt förhållningssätt till det kulturarv som kyrkobyggnaderna utgör. I såväl kapellbygge som i sockenkyrkor dominerar under 1900-talets första hälft en traditionell hållning. Modernismen och postmodernismen i stiftet är begränsad till de 32 distrikts- och stadsdelskyrkor som byggts från och med 1950-talet.

Träkyrkornas landskap

I stiftets nordöstra och södra delar har funnits och finns delvis en träkyrkotradition med rötter i tidig medeltid. Denna tradition är del av två större regionala särdrag som karaktäriserar de mellan- och sydsvenska skogsbygderna. Ett lokalt särdrag utgör den idag i princip försvunna grupp av träkyrkor som fanns på Varaslätten och endast överlevt i form av museikyrkan från Härjevad i Skara fornby och i den sena avläggaren i Naum från förra sekelskiftet. Stiftets äldsta träkyrkor är dendrokronologiskt daterade till omkring 1500 och kan räknas som senmedeltida. Dessa är tre till antalet, Sveriges enda stavkyrka i Hedared samt kyrkorna i Brämhult och Älgarås. Sannolikt kan även Mofalla kyrka räknas till denna grupp. Den tidigare ouppmärksammade kyrkan i Jällby förefaller innehålla tidigmedeltida delar, vilket visar att vår kunskap är långt ifrån fullständig.

Dagens träkyrkobestånd stammar i hög grad från 1600- och 1700-talen och är synnerligen väl sammanhållet i stiftets sydöstra del, från Hökensås ned längs Nissadalen. Där är det också tydligt hur träkyrkotraditionen vidmakthållits vid nybyggen kring förra sekelskiftet. I skogsbygder var trä det naturliga valet och behöver inte alltid tolkas som ett uttryck för brist på resurser. Habo kyrka är ett exempel på mycket högt ställda ambitioner. Träkyrkor krävde dock efter 1759 kunglig dispens eftersom kronan genom Överintendentsämbetet ville höja den arkitektoniska kvaliteten och beständigheten i byggandet. Träkyrkotraditionen fortsatte in i 1900-talet med kapellrörelserna. Flera byggen skedde i gamla träkyrkobygder som Tiveden och Hökensås.

Hur kyrkorna har bevarats

Tider av god respektive dålig ekonomi, privata initiativ från adel och präster, sockensammanslagningar, krig, bränder och liturgiska förändringar är några av de viktigaste faktorerna till hur kyrkobeståndet ser ut idag. Till detta kommer 1900-talets restaureringar som strävat efter att synliggöra kyrkornas historia på ett tilltalande sätt. Relativt sett är det få medeltidskyrkor som behållit en tydligt ursprunglig prägel. Den stora merparten kännetecknas av förändringar företagna under framförallt 1700-talet med tillbyggda kor, större fönsteröppningar och ny inredning. Stiftet har alltså en rik skatt av kyrkorum med barockkaraktär där figurmålade innertak och omsorgsfullt snidade altaruppsatser och predikstolar spelar stor roll. Med hänsyn till övrig inredning har även dessa kyrkorum förändrats, vanligast genom nya bänkar och vår tids funktionellt betingade tillskott, men dessa underordnar sig vanligen karaktären. Helt intakta barockinteriörer är lätträknade och finns företrädesvis i mer eller mindre musealt bevarade kyrkor.

Ofta har 1900-talsrestaureringar haft stor betydelse för det harmoniska intryck vi idag får i merparten av de från medeltiden stammande kyrkorna. Medeltidskyrkorna har i över hundra år skattats högt som kulturarv och överlag behandlats därefter. Medeltida byggnadskonstruktioner, dekor och inventarier utgör liksom sammanhållna barockinteriörer omistliga vittnesbörd om vår historia. Den relativt lilla grupp kyrkor där allt detta samverkar till ett helgjutet autentiskt intryck är som regel så ömtåliga att endast varsamt underhåll och konservering kan tillåtas.

De senaste dryga 200 årens kyrkor har behandlats mer godtyckligt av senare generationer med hänseende till kyrkorummen och deras karaktär. Exteriörerna har däremot med få undantag kvar sitt ursprungliga uttryck, ofta också många autentiska detaljer. Det är betecknande att i den lilla gruppen av gustavianska kyrkor finns bara en som behållit sin invändiga prägel från byggnadstiden, Enåsa. Empiretidens kyrkorum har ofta kvar sin spa-

tiösa karaktär men har många gånger förändrats genom byte av altaruppsats, bänkar och inbyggnader under läktaren. Ett tiotal av de många empirekyrkorna besitter i sin helhet en välbevarad karaktär utan störande förändringar. Det sena 1800-talets kyrkor i nyromanik och nygotik har i hälften av beståndet fått sina kyrkorum förändrade under 1900-talet i syfte att tona ned den ursprungliga stildräkten. I en handfull fall har vår tids restaureringar sökt återställa denna. I sin helhet välbevarade kyrkor från nyklassicismens och nystilarnas tid utgör ett omistligt arv.

De ytterst få nya sockenkyrkor som byggdes under 1900-talet är påfallande oförändrade och därmed intressanta. Kapellen från seklets första hälft är sällan intakta invändigt, varför det fåtal som bevarat ursprunglig karaktär måste värderas högt som goda vittnesbörd om en viktig del i 1900-talets kyrkohistoria. Kapellen har i egenskap av ideella skapelser aldrig varit föremål för någon nämnvärd statlig kontroll.

Alla kyrkor som ägdes av Svenska kyrkan vid ingången av 2000 skyddas av kulturminneslagens fjärde kapitel. De kyrkor som är uppförda före 1940 har ett särskilt skydd, vilket innebär att alla förändringar och ingrepp kräver tillstånd. Detta gäller även för ett antal kyrkor uppförda efter 1940, vilka har ett högt arkitekturhistoriskt värde, i dagsläget tre kyrkor och två kapellkrematorier i stiftet. Stora värden finns dock även bland de övriga. En ansenlig del av modernismens stadsdels- och distriktskyrkor är föga förändrade och representativa för sin tid. Det kan vara svårt att ta ställning till och erkänna kvaliteter i de byggnader som ligger närmast i tid, men även dessa har rätt till en objektiv värdering.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Bråthen. Dendrokronologiska undersökningar. http://www.dendro.nu/.
Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. http://www.bebyggelseregistret.raa.se/.
Lagrummet.se. http://www.lagrummet.se (sökapparat för lagar och förordningar).
Länsstyrelsen i Skaraborgs län. Thomas Carlquist. *Inventering av prästgårdar i del av Skara stift*. 1986.
Steiner, Benita. *Arkitekt Axel Forssén. Renoveringar av Göteborgs och Bohus läns kyrkor byggda 1760–1860.* Stencil. Stockholms universitet 1985.
Sveriges riksdag. http://www.riksdagen.se/ (rymmer sökapparat för lagar och förordningar).

Allmän litteratur

Begravningslag (1990:1144). *Sveriges rikes lag.* Stockholm 2008.
Inventering av kyrkorna i Falköpings kontrakt – ett pilotprojekt. Rapport 2003:25. Länsstyrelsen Västra Götaland 2003.
Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor – en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2002.
Kulturmiljövårdens bebyggelseregister – Inventeringshandbok. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1998.
Lag (1988:950) om kulturminnen m.m. *Sveriges rikes lag.* Stockholm 2008.
Levande arv. Teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader. Stockholm 2007.
Nilsén, Anna. *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan från romanik till nyromanik.* Stockholm 1991.
Skara stift i ord och bild. Stockholm 1949.
Skara stifts kyrkobeskrivningar. Skriftserie utgiven av Skara stifts kyrkobeskrivningskommitté.
Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Skriftserie utgiven av Riksantikvarieämbetet och Kungliga Vitterhets-Historie- och Antikvitetsakademien, Stockholm.
Takmaterial på kyrkobyggnader. Inventering 1978–1988. Riksantikvarieämbetet 1990.
Wennerblad, Ernst. *Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena af 1800-talet.* Norrköping 1902.
Västergötland – landskapets kyrkor. Sockenkyrkorna – kulturarv och bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2002.

Kyrkomiljön

Aarsrud, Christian. ”Begravningsskick och gravvårdar”. *Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro. Västgöta-Dal 1995/96.* Vänersborg 1997.
Bergström, Carin. ”Kyrkplatsen som socknens centrum”. *Kulturmiljövård nr. 1 1993.*
Handbok i kyrkogårdsvård. Stockholm 1943.
Prästgårdar i Sverige. Rapport RAÄ 1989:2. Stockholm.
Nolin, Catharina. ”Kyrkogårdsestetik och ceremonier”. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 52 2006.*

Medeltida kyrkor

Claesson, Eivind. *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Lund 1989.
Dahlberg, Markus. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid.* Skara 1998.
Hernfjäll, Viola. *Medeltida kyrkomålningar i gamla Skara stift.* Skara 1993.
Högberg, Folke. ”Medeltida absidkyrkor i Norden”. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1965.* Skara 1965.
Lagerlöf, Erland. *Medeltida träkyrkor II, Västergötland, Värmland, Närke.* Sveriges kyrkor 199. Stockholm 1985.
Linscott, Kristina. *Medeltida tak. Bevarade takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor. Del 1: Rapport om kunskapsläget 2006.* Göteborgs universitet. Institutionen för kulturvård. Rapport 2007:1.
Runer, Johan. *Från hav till land eller Kristus och Odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna.* Stockholm Studies in Archaeology 38, 2006.

Ullén, Marian. *Medeltida träkyrkor. Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland.* Sveriges kyrkor 192. Stockholm 1983.
Åmark, Mats. *Sveriges medeltida kyrkklockor.* 1961.
1600- och 1700-talens ny- och ombyggnader
Hamberg, Per Gustaf. *Tempelbygge för protestanter.* Stockholm 1955.
Kyrka af träd – Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2000.

Efterreformatoriskt bildhuggeri och måleri

Fernlund, Siegrun. *Götheborgs Stadz Konst- och Målare-Embete.* Lund 1983.
Färnström, Maud. *Himlens fröjd eller helvetets fasa. Perspektiv på västsvenska kyrkomålningar från 1700-talet.* Lund 2001.
Hahr, August. *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof.* Uppsala 1905.
Hallbäck, Sven Axel. "Arvet från Läckö" *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1973–1974.* Skara 1973.
Hallbäck, Sven Axel. *Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri.* Vänersborg 1973.
Hauglid, Roar. "Den karolinske akantusskole i svensk treskurd" *Fornvännen 1946.* Stockholm 1946.
Hegardt, Hanna, *Studier i västsvensk kyrklig konst. Västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundratalets slut till omkring 1800.* Göteborg 1923.
Johansson, Henrik. "Nils Bratt och andra bildhuggare från Kinnekullebygden" *Lidköpings-bygden 2000.* Lidköping 2000.
Jespersson, Barbro. "Västgötska träsnidare" *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1973–1974.* Skara 1973.
Rosell, Ingrid. *Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige.* Stockholm 1972.
Ångström, Inga Lena. *Altartavlor i Sverige under renässans och barock.* Stockholm 1992.
Nyklassicismens och det senare 1800-talets kyrkor
Andersson, Henrik O; Bedoire, Fredric. *Svensk arkitektur. Ritningar 1640–1970.* Stockholm 1986.
at förse Riket med beständige och prydlige Byggnader. Byggnadsstyrelsen och dess föregångare. Stockholm 1969.
Berg Villner, Lena. *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816.* Stockholm 1997.
Edestrand, Hans; Lundberg, Erik. *Isak Gustaf Clason.* Stockholm 1968.
Grandien, Bo. *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare.* Lund 1974.
Grandien, Bo. *Drömmen om renässansen. Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare.* Stockholm 1979.
Johansson, Bertil. "Kyrkobyggare från Sandhult och deras byggen" *Kyrkan – om kyrkobyggare och tro. Västgöta-Dal 1995/96.* Vänersborg 1997.
Kyrkobyggnader 1760–1860 Del 2 Småland och Öland. Sveriges kyrkor 216. Stockholm 1993.
Lindahl, Göran. *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800 – 1950.* Stockholm 1955.
Lundström, Bo. *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet.* Uppsala 1999.
Malmström, Krister. *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920.* Stockholm 1990.
Malmström, Krister. "Sexhundra kyrkor. Svenska kyrkans nybyggen 1860–1920 – problem eller tillgång?" *Kulturmiljövård nr 1 1993.*
Sjöström, Ingrid. "Klassicismens kyrka – lada eller laddad?" *Svensk kyrkotidning nummer 41–42 2004.*
Ullenius, Gunnar. "Kyrkobyggnad och stilimitation" *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift 1955.*
Wångmarke, Folke. "Kyrkobyggmästaren Anders Pettersson" *Kvänumsbygden 1963.* Falköping 1963.
Zettervall, Helgo. *"Något om mig sjelf".* Stockholm 1981.
Åman, Anders; Järnfeldt-Carlsson, Marta. *Träkyrkor i Sverige.* Stockholm 1999.

1900-talets kyrkor

Bergh, Rolf. "En kyrka blir till". *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift 1955.*
Björkquist, Nils. "Hällums kapell" *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift 1956.*
Illerstad, Lennart. *Nya svenska kyrkor. Del I–1I. Rapport RAÄ 1990:2, 1993:5.* Stockholm 1990–93.
Karlsmo, Emilie. *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige.* Stockholm 2005.
Kyrkan bygger vidare… En krönika i ord och bild utgiven av Kyrkfrämjandet. Stockholm 1974.

Larsson, Ylva; Tallius, Helena. *Kyrkorummet – Studier av nutida kyrkobyggnader och kyrkorum.* Kungliga tekniska högskolan, Stockholm 1978.
Rappe, Axel. *Domus Ecclesiae. Studier i nutida kyrkoarkitektur.* Stockholm 1962.
Öresjö, Eva. "Kyrkan och stadsplaneringen". *Ett mångtydigt rum.* Skellefteå 2001.

Restaureringar

Edman, Victor. *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn.* Kungliga tekniska högskolan, Stockholm 1999.
Gullbrandsson, Robin. *"Tills du återupprättat helgedomarna" – Kyrkorestaureringar i Västergötland 1920–1960.* Skara 2008.
Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer. Uppsala 1976.
Västgötakyrkor. 400 år av restaurering. Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm 2004.

Konstnärer och dekoratörer

Beerståhl, Nils Fredrik. "Anders Gustaf Ljungström" *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1977–1978.* Skara 1977.
Haas, Jonas. *Kulturhistorisk inventering av kyrkligt glasmåleri i Växjö stift, Jönköpings län.* Byggnadsvårdsrapport 2005:6, Jönköpings läns museum 2006.
Lundberg, Mabel. *Kristen bildkonst under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Ett urval av bilder och idéer.* Lund 1984.
Stengård, Elisabeth. *Såsom en människa – Kristustolkningar i svensk 1900-talskonst*. Stockholm 1986.
Svenskt konstnärslexikon I–V. Malmö 1952–67.
Sälde, Ann-Marie. *Bo Beskows glasmålningar i Skara domkyrka och deras relation till efterkrigstidens franska glasmåleri.* Uppsala universitet 1988.

Gravminnen

Beerståhl, Nils Fredrik. "Västergötlands porträttgravstenar under renässans och barock" *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1969*. Skara 1969.
Corswant-Naumburg, Inga von. *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift. En heraldisk och genealogisk inventering.* Skara 2006.
Gardell, Sölve. *Gravmonument från Sveriges medeltid I – II.* Göteborg 1937–46.
Lagerholm, Nils. *Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700.* Göteborg 1965.
Liljegren, Mårten. *Stormaktstidens gravkor.* Stockholm 1947.
Liljestenar och stavkorshällar. Lidköping 2007.
Lindahl, Göran. *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut.* Lund 1969.
Lundberg, Stig. *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland.* Göteborgs universitet 1997.
Mannerfelt, Otto. "Anteckningar om den äldre kalkstensindustrien i Västergötland med särskild hänsyn till gravstenskonsten." *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1927*. Skara 1927.

Orglar

Carlsson, Sten L. *Sveriges kyrkorglar.* Lund 1973.
Edholm, Dag. *Orgelbyggare i Sverige 1600–1900 och deras verk.* Stockholm 1985.
Inventarium över svenska orglar 1989: I Skara stift. Tostared 1989.
Sahlin, Ingvar. "Kyrkosångsrörelsen". *Vår svenska kyrka.* Göteborg 1950.
Sjöstedt, Björn. "Orgelbyggartraditionen i Lidköping 1892–2002". *Lidköpingsbygden 2002.* Lidköping 2002.

Person- och ortnamns-register

A

Acklinga *14, 50, 59, 62*
Adelcrantz, Carl Fredrik *59, 62, 129*
Ahlstrand, Nils *130*
Alboga *75, 119*
Algutstorp *38, 49*
Alingsås
- Christinæ *36, 52, 120, 129*
- Landskyrkan *50, 66, 69, 116*
- Nolby *20, 103*
- Noltorpskyrkan *101, 120*

Alton, Jerk *113*
Améen, Gustaf *85*
Amnehärad *13, 36, 37, 38*
Amund *32, 33*
Andersson, Anders *60*
Andersson, Gustaf *73*
Andersson, Johannes *66*
Angerdshestra *40*
Anten *87*
Asklanda *25, 26, 73, 133*
Asplund, Gunnar *101, 102*
Aureller d.ä., Johan *48*

B

Baltak *33, 87, 120*
Barne-Åsaka *59, 66, 127*
Baselaque, Georg *53*
Beateberg *13, 76, 77, 131*
Bengtsson, Anders *40*
Berg *14, 26, 56, 59, 139*
Berga *38, 53, 62, 125*
Bergh, Rolf *95, 96, 98, 99, 101, 113*
Berglund, Allan *13, 20, 22, 108*
Bergman, Carl Hampus *99*
Bergström, J A *60, 66*
Berns, Carl *81*
Beskow, Bo *119, 120*
Binneberg *15, 46*
Bitterna *50*
Bjurbäck *12, 48, 54, 82, 83*
Bjurum *15, 61*
Bjär, Jonas Andersson *54*
Bjärklunda *20, 59, 61*
Björsäter *13, 36, 59*
Blackstadius, Johan Zacharias *115*
Blidsberg *66, 68, 117*
Blom, Fredrik *59, 66, 135*
Blåhult *89*
Blåsutkyrkan *95, 100*
Bocksjö *82*
Borgstena *45, 47*
Borgunda *33, 59*
Borås
- Byttorpskyrkan *98, 99*
- Caroli *18, 36, 48, 54, 115, 117*
- Dammsvedjan *100*
- Gustav Adolf *81, 110*
- Hässleholmen *99*
- Sankta Birgitta *19, 20, 21, 102*
- Sankt Ansgar *21*
- Sankt Sigfrid *20, 21, 95, 98, 101*
- Sjöbo *97, 98*
- Trandaredskyrkan *98*

Bosson, Johannes *34*
Bottnaryd *21, 39, 40, 45, 47, 124, 125, 129*
Brandstorp *16, 21, 39, 40, 44, 45, 48, 124*
Bratt, Nils Evertsson *53*
Bredared *59, 66, 69, 116*
Bredsäter *33, 41, 53*
Brevik *14, 21, 49*
Brismene *67, 68*
Broddarp *75*
Broddetorp *13, 20, 57, 59, 65, 67, 68, 69*
Broddsson, Anders *49*
Brunn *73, 80, 81, 108*
Bryth, Arvid *88, 120*
Brämhult *15, 30, 43, 48, 118, 136*
Brännemo *89, 92, 120*
Butsch, Johan Albert *58*
Bäck *36*
Bälinge *20, 38, 43, 44*
Bällefors *15, 37, 38, 52, 92, 115*
Bäreberg *20, 49*
Böja *54*
Böne *67, 68, 120*

C

Cahman, Johan Niklas *128*
Callmander, Carl Reinhold *117*
Carlberg, Bengt *95, 99*
Clason, Isak Gustaf *13, 20, 79, 85, 88*
Collander, Olof *48*
Cransbergh, Jonas *55*
Curman, Sigurd *23, 43, 84, 85, 106, 107, 108, 109, 110, 113*

D

Dala *15, 73, 81, 123, 131*
Dalum *25, 116*
Daretorp *13, 15, 21, 56*
De la Gardie, Jacob *46*
De la Gardie, Magnus Gabriel *23, 42, 43, 46, 53, 125, 135*
Dimbo *11, 12, 15, 63, 65, 130*

E

Eckert, Fritz *83*
Edelsvärd, Adolf Wilhelm *78*
Edsvära *67, 68, 69*
Edåsa *32, 38, 44, 45, 49, 126*
Eggby *14, 56, 60, 131*
Eggvena *38*
Ek *12, 59*
Ekeberg, Anders Svensson *54*
Ekeskog *37, 48, 118*
Ekhoff, Emil *105*
Ekman, Anders *90, 95, 98, 112*
Elfvenberg, Jonas *54*
Eling *120*
Enåsa *59, 62, 63, 129, 136*
Ericson, Harald *20, 101*
Eriksberg *13, 17, 25, 27, 30, 31, 32, 42, 45, 72, 80, 81*
Eriksson, Per *59, 65*
Erixon, Sven *102*
Erska *77*
Essunga *15, 49, 53, 73, 75, 108, 127*
Everhardt d.y., Johann *63*
Ewerhardt d.ä., Johann *129*

F

Falck, Anders *47*
Falkenberg, Fredrik *88*
Falköping
- Fredriksberg *99*
- Mössebergskyrkan *95, 98*
- Sankt Olof *24, 27, 29, 119, 129*

Fehman, Thomas *126*
Finnerödja *12, 111*
Fiskebäck *39, 88*
Fivlered *34*
Flakeberg *34, 81*

Flistad *12*, *13*, *45*, *49*
Flo *53*, *75*
Floby *115*
Forsby *12*, *14*, *15*, *24*, *30*, *48*, *49*
Forseth, Einar *119*
Forshem *13*, *29*, *30*, *31*, *33*, *46*, *123*
Forssén, Axel *22*, *69*, *82*, *85*, *90*, *91*, *93*, *108*, *109*, *126*
Forsvik *13*, *89*
Fredsberg *13*, *63*, *132*
Fridene *26*, *59*, *63*
Fridhem *11*, *34*, *67*
Frid, Ludvig *117*
Friel *18*, *27*
Friggeråker *56*, *95*, *96*, *98*
Fristad *59*, *66*, *67*, *117*, *126*
Främmestad *12*, *17*, *62*, *106*, *115*, *118*
Fröjered *66*, *67*, *69*, *130*
Frösve *46*
Fullestad *29*, *43*, *48*
Fullösa *29*, *46*, *48*, *49*, *51*
Fyrunga *77*, *81*, *131*
Fågelö *82*
Fåglum *21*, *25*, *37*, *45*
Fägerplan, Axel Johan *115*
Fägre *26*, *31*, *117*, *123*
Fänneslunda-Grovare *118*
Färed *38*
Fölene *15*, *38*

G

Gerss, Jacob Wilhelm *59*
Gillbrand, Evald *21*, *89*
Gillstad *11*, *27*
Grevbäck *13*, *17*, *21*, *29*, *106*, *109*, *110*, *123*, *124*, *125*
Grolanda *55*, *116*, *129*
Grut, Torben *86*, *87*
Grästorp *84*, *86*, *88*, *118*
Gräsviken *101*
Gudhem *12*, *24*, *35*, *122*
Gullered *59*, *60*, *66*, *67*, *68*, *69*
Gullicksson, Gullick *46*
Gustaf Adolf *39*, *43*, *55*, *117*, *120*
Gustafsson, Albin och Carl-Wilhelm *86*
Gånghester *97*
Gårdsjö *84*, *89*
Gärdhem *72*, *75*, *120*
Gökhem *15*, *21*, *24*, *27*, *30*, *33*
Gösslunda *18*, *26*, *33*, *38*, *107*
Götalunden *97*
Götene *24*, *32*, *41*, *52*, *111*, *112*
Göteve *24*, *27*, *30*, *32*, *43*, *45*, *50*
Götlunda *45*, *48*

H

Habo *13*, *21*, *22*, *39*, *40*, *43*, *45*, *48*, *55*, *86*, *101*, *129*, *136*
Hagelberg *45*, *49*, *52*
Hallencrantz, Gustaf *87*
Hallström, C O *89*
Halna *73*, *81*
Hammarberg *132*
Hamrén *90*, *120*
Hangelösa *33*, *132*
Hansson, Torsten *100*
Hasselberg, Mattias *55*
Hasselbom, Lars *49*
Hassle *13*, *59*, *74*, *76*, *117*, *123*
Hasslösa *73*, *75*, *132*
Hawerman *72*
Hawerman, Johan Adolf *59*, *67*, *69*, *72*, *75*, *135*
Hawerman, Ludvig *62*
Hedared *17*, *30*, *43*, *44*, *45*, *105*, *136*
Hedæus, John *62*, *87*, *88*, *117*, *118*
Heineman, Hans-Erland *95*, *100*, *101*
Hellström, Olle *69*, *113*
Hemsjö *60*, *74*, *129*
Hermansson, Stig *95*, *99*
Hernek *95*
Herrljunga *56*, *76*
Heybroek, Folke *98*, *99*, *120*
Hjo *19*, *49*, *63*, *90*, *117*
Hjorth, Bror *102*, *120*
Hjortzberg, Olle *119*, *120*
Hjälstad *37*
Hoffman, Wihelm *106*
Hoijst, Carl Gustaf *49*
Hol *12*, *29*, *38*, *43*, *44*, *50*
Hollstrand, John *13*
Holmestad *15*, *77*, *131*
Holmgren, Herman Theodor *106*
Horla *26*, *29*, *30*, *32*, *43*
Horn *13*, *130*
Hova *13*, *115*
Hovby *36*, *49*, *51*
Hudene *91*, *118*
Hulta *100*
Hultman, Nicolaus *63*
Humla *52*, *75*, *76*
Husaby *23*, *25*, *26*, *27*, *29*, *31*, *32*, *43*, *53*, *73*, *105*, *111*, *113*, *121*
Håkansson, Nils *32*, *33*
Håle-Täng *77*, *132*
Häggesled *12*, *74*, *76*, *121*, *130*
Häggum *14*
Hällestad *39*, *53*, *73*, *82*, *83*
Hällstad *59*, *65*, *67*, *68*, *121*, *132*
Hällum *95*, *96*, *134*
Händene *26*, *34*
Härja *26*, *27*, *33*, *50*, *116*
Härjevad *41*, *43*, *85*, *88*, *136*
Härngren *131*, *132*
Högstena *14*, *24*
Hökerberg, Otar *110*
Hömb *12*, *15*, *37*, *38*, *44*, *110*, *124*
Hönsäter *86*, *88*, *124*
Hössna *34*, *60*, *66*, *68*, *69*, *116*, *130*

J

Jacobsson, Ernst *77*, *79*, *82*, *135*
Jakobsson, Bosse *34*
Jarlén, Johan *87*
Jensen, Holger *98*
Johanneberg *120*
Johansson, Anders *69*
Johansson, Johan Anders *131*
Johansson, K J R *90*, *91*, *92*, *114*
Johansson, Levin *130*
Jung *66*, *67*, *68*, *119*
Jungstedt, Axel *115*
Jällby *17*, *30*, *40*, *45*, *49*, *116*, *136*
Järpås *106*

K

Kaldén, Samuel *20*
Karaby *91*, *117*
Karleby *55*, *60*, *130*
Karlsborg *20*, *22*, *74*, *101*
Garnisonskyrkan *74*
Kellman, Lars *21*, *78*, *86*
Kestad *46*
Kihlman, Gustaf Björnsson *54*
Kihlman, Niklas *54*
Kinnander, Sven *49*

Kinnarumma *41*, *48*
Kinne-Kleva *66*, *68*
Kinnerus, Johan *48*
Kinne-Vedum *25*, *26*, *27*, *29*, *30*, *31*, *33*, *53*, *112*
Kleen, Johan af *74*
Knätte *29*, *30*
Korsberga *29*, *33*, *40*, *124*
Kullbom, Anders Petter *130*
Kullings-Skövde *119*
Kumlien, A E *92*
Kungslena *12*, *15*, *17*, *18*, *24*, *27*, *29*, *30*, *33*, *38*, *44*, *45*, *49*, *116*, *126*
Kvinnestad *38*
Kvänum *67*
Kylberg, Marina *115*
Kymbo *75*
Kyrkefalla *15*, *34*, *59*, *126*
Kyrkås *40*, *41*, *44*
Kållands-Åsaka *29*, *30*, *32*, *44*
Källeryd *88*
Källunga *20*
Kälvene *30*, *43*
Kärråkra *30*
Kölaby *60*, *66*, *67*, *68*, *69*, *116*
Kölingared *11*, *18*, *66*, *68*, *69*, *127*, *128*

L

Lagmansered *90*, *92*, *119*, *132*
Landa *40*, *45*
Langlet, Emil Viktor *76*, *77*, *135*
Lanje, Viking *120*
Larsson, Johannes *73*
Larv *12*, *15*, *18*, *67*
Laske-Vedum *37*, *49*, *53*, *124*
Laurell, Johan *48*
Lavad *15*, *25*, *53*, *131*
Leksberg *36*, *37*, *39*, *48*, *115*, *126*
Lekåsa *13*, *91*, *120*
Lena *15*, *60*, *66*, *68*, *69*
Lerdala *27*, *30*, *37*, *49*
Levene *12*, *15*, *27*, *38*, *53*
Liared *60*, *66*, *67*, *68*, *69*, *116*, *130*
Lidköping
- Heliga korsets kapell *93*
- Majåkerskyrkan *101*
- Mariakyrkan *95*
- Norra kyrkogård *19*
- Sankt Nicolai *19*, *29*, *78*, *117*, *128*, *132*

Liedholm, Johan *48*
Lignell, Birger *115*
Lilljekvist, Fredrik *104*
Lindberg, Jöns *55*
Lindegren, Axel *106*
Lindén, Hans *112*
Linderoth, Sven *115*
Lind, Sven Ivar *20*, *102*
Lindärva *24*, *27*, *30*, *34*
Ljung, Johan *49*
Ljungström, Anders Gustaf *49*, *68*, *70*, *75*, *116*
Locketorp *75*, *120*
Long *11*, *12*, *18*, *49*, *80*, *81*, *117*
Lundberg, Erik *31*, *96*, *110*, *111*, *112*, *113*, *121*
Lundgren, Johan *50*
Lundgren, Tyra *102*
Lundin, J C *50*
Lundström, Yngve *85*, *118*
Luttra *20*, *24*, *29*, *52*
Lyrestad *14*, *36*, *42*, *45*, *129*
Långared *59*
Låstad *54*
Läckö slottskyrka *44*, *45*, *51*, *53*
Längjum *50*, *56*
Löfman, Börje *54*

M

Magnusson, Anders *131*
Magnusson, Johannes *131*
Malma *88*, *90*
Mariestad *19*, *20*, *35*, *36*, *48*, *54*, *99*, *103*, *105*, *128*
- Mariestads domkyrka *35*, *36*, *48*, *60*, *105*, *126*, *134*
- Skogskapellet *103*
- Södra begravningsplatsen *19*

Marka *30*, *43*
Marum *30*, *32*, *38*, *127*
Medelplana *15*, *17*, *18*, *20*, *31*, *38*, *48*, *75*, *76*, *132*
Mellby *77*, *116*, *132*
Milles, Evert *91*
Mjäldrunga *25*, *27*, *30*, *31*, *32*
Mo *37*, *38*
Mobacken *89*
Mofalla *22*, *30*, *34*, *40*, *136*
Molander, Salomon *130*, *132*
Molla *20*, *39*, *46*
Morin, Sven Nilsson *64*
Mularp *30*, *31*
Mulseryd *18*, *40*, *116*
Munthe, Alf *102*
Murum *68*, *120*
Målsryd *78*
Månsson, Anders *53*
Månsson, Filip *91*, *117*
Möller, Carl *104*
Mölltorp *27*, *28*, *29*, *38*, *44*, *45*, *48*, *53*, *124*
Möne *90*, *91*

N

Naum *39*, *82*, *83*, *136*
Neuendorf, F A *13*
Neumann, Adolf *117*
Niklasson, Adolf *13*, *22*, *63*, *85*, *92*, *108*, *109*
Nilsson, Georg A *87*
Nilsson, Lars *60*
Nordberg, Torsten *120*
Nordenskjöld, Knut *85*, *89*, *91*, *101*, *110*
Nordfors, Herman *132*
Noréen, Ärland *85*, *91*, *106*, *108*, *109*
Norra Björke *17*, *49*, *55*
Norra Fågelås *12*, *13*, *15*, *16*, *21*, *29*, *39*, *45*, *46*, *115*, *125*, *126*, *127*, *129*
Norra Hestra *40*, *43*, *44*, *46*
Norra Härene *111*
Norra Kedum *18*, *49*, *53*, *91*, *108*
Norra Kyrketorp *17*, *24*, *27*, *43*, *45*, *88*, *119*
Norra kyrkogården *19*, *20*, *21*
Norra Lundby *24*, *30*
Norra Unnaryd *40*, *64*, *112*, *117*
Norra Ving *56*, *115*
Norra Vånga *12*, *59*, *75*, *130*
Norra Åsarp *72*, *73*, *81*
Nossebro *84*, *89*
Nykyrka *12*, *13*, *18*, *20*, *55*, *82*, *83*
Nyman, Olle *113*
Nyström, Axel *59*, *67*, *71*, *72*, *74*
Nårunga *66*, *68*
Näs *34*, *59*, *131*

O

Od *12*, *13*, *15*, *17*, *29*, *39*
Odensåker *14*, *33*, *55*, *127*

Ornunga *17*, *21*, *25*, *26*, *30*, *38*, *39*, *43*, *45*, *46*, *56*, *73*, *75*
Othelric *25*, *31*, *33*
Otterbäcken *95*
Ova *45*, *48*, *132*

P

Pauli, Göran *110*
Persson, Andreas *60*, *69*
Persson, Erik *60*
Persson, Johannes *60*
Persson, Per *100*
Peterson, Adrian Crispin *73*, *79*, *81*, *106*
Peterson, Lars Emanuel *73*, *78*, *83*, *105*
Petersson, Ludvig *106*
Pettersson, Carl Wilhelm *105*, *108*, *113*
Pettersson, Gustaf *75*
Pettersson, Johan Christian *48*
Pettersson, Peter *59*, *66*
Pettersson, Peter Anders *73*, *135*
Pickel, Adam *62*
Piper, Fredrik Magnus *18*
Porne, Åke *102*, *103*
Pramacher, Thomas *127*
Påvelsson, Ingemar *40*

R

Rackeby *18*, *37*, *38*, *39*, *49*, *123*
Ransberg *21*, *28*, *29*, *127*
Rehn, Jean Eric *63*
Risberg, Johan *48*, *49*
Roland, Anders *89*, *107*, *108*
Ross, Ditloff *43*, *47*, *118*
Rothstein, Edvard von *75*
Rybeck, Lars *55*
Ryda *50*, *63*, *117*
Råda *12*, *16*, *20*, *25*, *27*, *29*, *30*, *31*, *33*, *38*, *46*, *53*, *69*, *73*, *107*, *121*, *124*
Rångedala *59*, *66*, *67*, *69*, *116*

S

Saleby *34*, *73*, *75*, *77*, *120*, *132*
Sandared *97*, *98*
Sandhem *13*, *60*, *67*, *69*, *116*, *124*
Sandhult *59*, *65*, *66*, *68*, *69*
Sankta Marie kapell *42*, *43*, *53*
Sankt Matteus *101*
Schill, Bernhard *90*
Schmidt, Michael *54*
Scholander, Fredrik Wilhelm *59*, *71*, *72*, *74*, *116*, *135*
Segerstad *120*, *127*
Senäte *123*
Seth, Martin *40*
Setterdahl, Gun *112*
Setterqvist, Erik Adolf *130*, *131*
Siegård, Pär *120*
Siene *52*
Sillén, Gustaf af *59*
Silvius, Jonas *15*, *20*
Sjötorp *90*, *120*
Skaga *120*
Skallmeja *68*, *69*
Skalunda *12*, *25*, *29*, *30*, *33*
Skara
  Gamla begravningsplatsen *18*
  Marie gravkapell *22*
  Skara domkyrka *23*, *28*, *33*, *42*, *52*, *54*, *72*, *73*, *104*, *105*, *106*, *117*, *120*, *125*, *131*
Skarstad *67*, *68*, *69*, *130*
Skeby *20*, *61*
Skånings-Åsaka *74*, *76*, *131*
Skälvum *25*, *26*, *27*, *30*, *31*, *33*, *38*, *46*, *111*, *113*
Skärv *59*, *62*, *63*, *130*
Skölvene *68*, *69*, *116*, *131*
Skörstorp *26*, *29*, *34*
Skövde
  Däldernas kapell *88*
  Norrmalm *100*
  Sankta Elin *19*
  Sankta Helena *33*, *108*, *112*, *119*
  Sankt Johannes *95*, *101*
  Sankt Lukas *95*, *100*
  Sankt Markus *99*
Slädene *88*, *89*
Slöta *60*, *63*, *66*, *112*, *128*
Smaltz, Anders *53*
Sparlösa *13*, *15*, *20*, *59*, *66*, *67*, *68*, *69*, *90*
Spångberg, Eva *120*
Stalin, Lars *112*
Steendorff, Magnus *81*
Stengårdshult *39*, *86*, *88*
Stenstorp *59*, *63*, *65*, *68*
Strängsered *40*, *56*
Strö *25*, *27*, *29*, *32*, *33*, *38*, *108*, *123*, *124*, *125*, *127*
Strömblad, Lars *129*
Ström, Gunnar Erik *91*, *119*
Stålhane, Carl-Harry *93*
Sundler, Fredrik *66*
Sundström, Håkan *103*
Sunnersberg *13*, *38*
Suntak *17*, *26*, *27*, *29*, *30*, *31*, *33*, *43*, *45*, *55*, *73*, *124*, *130*
Suntorp *88*, *90*
Swahlberg, Matthias *128*
Svante Johansson *130*
Swant, Hans *52*
Sveneby *27*, *37*, *38*
Svensson, Anders Ekeberg *54*
Svensson, Harry W *120*
Sventorp *18*, *59*
Svärtan *90*
Synnerby *80*, *81*, *127*
Särestad *15*, *33*, *59*, *60*, *69*, *115*
Sävare *77*
Söderling, Johan Niklas *130*
Söderström, Nils *128*
Södra Bjärke *43*, *44*
Södra Fågelås *21*, *40*, *42*, *43*, *45*
Södra Härene *85*, *88*, *132*
Södra Kedum *15*, *73*, *79*, *85*, *88*, *118*
Södra Lundby *17*, *41*
Södra Ving *29*, *31*, *32*, *33*, *43*, *123*
Söne *25*, *27*, *29*, *30*, *32*
Sörman *119*
Sörman, Simon *88*, *120*

T

Tegnér, Yngve *112*
Tempelman, Olof *59*, *62*, *63*, *129*
Tengbom, Ivar *63*, *84*, *85*, *106*, *110*
Tengene *21*, *42*, *54*
Tholin, Olof *53*
Thorén, Thor *82*
Tiarp *73*, *78*, *81*
Tibro *20*, *22*, *84*, *99*
  Högåskyrkan *99*
Tidaholm *20*, *21*, *55*, *56*, *59*
Tidavad *49*
Timmele *120*
Timmersdala *37*, *38*
Tived *59*, *73*
Toarp *22*, *59*, *62*, *115*, *118*
Torbjörntorp *74*, *76*

Torhamn, Gunnar *119*
Torsö *13*
Trollhättan *21*, *78*, *81*, *84*, *94*, *95*, *97*, *99*, *101*, *102*, *103*, *117*
Håjum *21*, *102*
Lextorpskyrkan *95*, *99*
Skogshöjden *101*, *120*
Tråvad *56*, *67*
Trästena *68*
Trävattna *66*, *67*, *69*, *131*
Tun *12*, *15*, *20*, *59*, *115*, *131*
Tådene *73*, *77*, *79*, *81*, *123*, *131*
Tämta *18*, *119*
Töreboda *71*, *96*, *120*
Törnqvist, Albert *59*, *72*, *74*, *135*

U

Ugglum *14*, *132*
Ullberg d.y., Johan *55*
Ullberg d.ä., Johan *55*
Ullberg, Jonas *55*
Ullene *60*, *67*, *69*, *117*, *130*
Ulricehamn *22*, *29*, *44*, *46*, *118*, *124*
Sandåker *22*
Undenäs *13*, *15*, *81*, *89*
Utby *74*, *76*, *120*
Utvängstorp *46*, *67*, *69*, *70*, *116*
Uvered *59*

V

Vad *21*, *80*, *113*, *134*
Wahlin, Fredrik *49*
Wahlström, F A *73*, *75*, *81*
Valdshult *39*, *82*, *83*, *132*
Valldeby, Erling *120*
Wallenberg, Axel *91*, *120*
Wallin *65*
Walli, Saga *92*, *120*
Valstad *13*, *26*, *33*, *55*, *106*, *120*
Valtorp *39*, *45*
Vara *71*, *80*, *81*, *108*
Vargön *95*
Varnhem *23*, *24*, *27*, *29*, *33*, *35*, *42*, *43*, *48*, *53*, *106*, *108*, *110*, *122*, *125*, *128*
Varola *73*, *74*, *120*
Vartofta-Åska *50*
Vassända *20*, *59*, *63*, *129*
Vassända-Naglum *20*, *59*, *63*, *129*
Wedenmark, Bo *96*
Wedholm, Olof *55*
Wedulin, Bengt *54*
Velinga *21*, *54*, *55*, *60*, *61*, *130*
Wennberg, Thure G *59*, *63*
Wennerblad, Ernst *89*
Vesene *26*, *32*, *39*, *45*
Westerberg, Karl Martin *22*
Westman, Gustaf *59*
Westman, Sven *59*, *61*, *62*, *63*
Wetterlind, Anders *50*
Wijnblad, Hjalmar *78*
Vilske-Kleva *33*
Winge, Mårten Eskil *115*
Vinköl *20*, *79*, *80*, *85*
Vist *75*, *110*, *119*
Wistenius, Jonas *129*
Vistorp *81*, *130*
Vogel, August *117*
Vreten *79*, *80*, *85*, *115*
Våmb *20*, *24*, *26*, *27*, *30*, *31*, *73*, *75*, *105*
Vårkumla *21*, *29*, *44*
Väla *29*
Vänersborg *18*, *59*, *63*, *65*, *92*, *95*, *100*, *117*, *129*
Trons kapell *92*, *93*
Väne-Ryr *41*, *44*
Väne-Åsaka *20*, *49*
Vänga *75*
Väring *120*
Värsås *13*, *15*, *49*, *73*, *115*
Västerplana *17*, *38*, *39*, *45*, *46*, *48*, *126*
Västra Gerum *33*, *34*, *37*, *38*, *39*
Västra Tunhem *12*, *14*, *15*, *20*, *37*, *49*
Vättak *39*, *40*, *49*, *55*, *116*
Vättlösa *13*, *18*

Y

Ydeskog, Karl-Erik *95*, *99*
Yllestad *13*, *60*, *67*, *68*, *69*, *116*, *130*

Z

Zelander, Johan Wilhelm *82*
Zettervall, Folke *73*, *78*
Zettervall, Helgo *28*, *71*, *72*, *73*, *76*, *77*, *78*, *80*, *81*, *104*, *105*, *135*

Å

Åbom, Johan Fredrik *59*, *69*, *72*, *74*, *135*
Ås *12*, *34*, *39*, *41*, *47*, *49*, *51*, *53*, *88*, *107*
Åsle *38*, *123*, *127*
Åvall, Nils *49*

Ä

Älgarås *30*, *34*, *41*, *45*, *49*, *136*
Äspered *60*, *66*, *67*, *68*, *69*

Ö

Ödenäs *11*, *65*, *68*, *69*, *72*, *118*
Öglunda *26*, *38*
Önum *68*
Öra *119*
Öreryd *18*, *40*, *64*
Örslösa *15*, *38*, *63*, *106*, *127*
Östberg, Ragnar *107*
Österberg, Agda *120*
Österplana *15*, *75*, *76*, *86*, *131*
Östra Gerum *24*, *29*, *33*
Östra Tunhem *13*, *92*
Öttum *67*, *68*, *69*

Bilaga nr. 1

Skara stifts kyrkor i tabellform

På följande sidor är alla kyrkobyggnader och kapell i stiftet uppräknade kronologiskt utifrån epok och stil. De olika epokerna överlappar i flera fall varandra, vilket är helt naturligt eftersom gamla kyrkobyggnadstraditioner tenderade att leva kvar vid sidan av de nya idealen. Gränsdragningarna har med andra ord inte varit helt självklara, särskilt inte mellan de senaste trehundra årens kyrkobyggnader. Några kyrkor har därtill oklar byggnadstid. Det är på sin plats att klargöra huvudprinciperna för tabellen och de kriterier som använts.

Som medeltidskyrkor har de räknats som har en intakt medeltida plan med bestående murverk, till denna kan dock i efterhand ha fogats byggnadskroppar som torn, sakristia och vapenhus, i något fall även en smärre förlängning av långhuset. Detta dock utan att det medeltida uttrycket har förvanskats.

Som om- och tillbyggda medeltidskyrkor räknas de som besitter medeltida murverk i åtminstone två mursträckningar. Framförallt har om- och tillbyggnader gällt koren, vilket helt ändrat kyrkans karaktär. De har huvudsakligen ägt rum under 1600- och 1700-talen. Kyrkor med endast enstaka medeltida murparti utan sammanhang räknas som nybyggda och faller under respektive epok.

Från 1700-talets senare del är uppdelningen i högre grad kopplad till den arkitektoniska stilutvecklingen än till sekel. Årtal och arkitekter inom parentes syftar på senare totalomgestaltningar.

I kolumnen längst till höger omnämns specifika egenskaper utifrån vad som står i karaktäriseringstexterna. Det rör sig om företeelser som exempelvis romanska västtorn, takmålningar eller karaktäristiska restaureringar. Uppteckningen har inga anspråk på att vara fullständig eftersom ny kunskap kan tillkomma. Vi vet exempelvis inte om det finns ännu oupptäckta medeltida takstolar eller målningar. För några kyrkor har det ansetts nödvändigt att klargöra ägoförhållandena i de fall Svenska kyrkan inte längre, eller aldrig har ägt byggnaden i fråga.

Alla kyrkor som ägdes av Svenska kyrkan vid utgången av 2000 är skyddade i kulturminneslagen (KML). Alla kyrkor äldre än 1940 omfattas av tillståndsplikt för ingrepp och förändringar. Ett antal kyrkor yngre än 1940 har genom särskilt Riksantikvarieämbetets beslut kommit att omfattas av tillståndsplikten.

För att få en djupare information om respektive kyrka hänvisas läsaren till de inventeringar och karaktäriseringar som finns publicerade i Bebyggelseregistret.

Medeltidskyrkor	Byggnadstid	Typ	Arkitekt	Kommentar
Asklanda	1100-1200-tal	Romansk		Absid. Kvadermurar. Sluten nordsida. Sekelskiftesrestaurering. Inredning från olika perioder.
Dalum	1100-tal	Romansk		Absid. Valv. Sammanhållen barockinredning. Dekormåleri Ljungström. Klockstapel.
Eriksberg gamla	1100-tal	Romansk		Föga förändrad exteriör. Absid. Medeltida takstolar. Kyrkorum med många tidsskikt. Sammanhållen renässans- och barockinredning. Medeltida kalkmåleri. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Falköping, Sankt Olof	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Romansk stenskulptur. Spåntak. Inredning från olika perioder. Valv. Tengbomrestaurering. Glasmåleri.
Forsby	1135	Romansk		Absid. Medeltida takstolar. Sammanhållen äldre inredning. Takmålning. Klockstapel.
Fullestad	1300- 1400-tal	Salkyrka		Gotisk plan. Grutrestaurering. Sammanhållen nationalromantisk interiör. Klockstapel.
Grevbäck	1200- 1500-tal	Romansk		Gravkor. Medeltida takstolar. Noréenrestaurering. Rika gravminnen. Klockstapel.
Gökhem	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Medeltida kapell. Valv. Medeltida kalkmåleri. Sammanhållen barockinredning. Medeltida takstolar. Klockstapel.
Götene	1100-tal	Romansk		Spåntak. Valv. Lundbergrestaurering. Medeltida kalkmåleri. Delvis äldre inredning. Klockstapel.
Göteve	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Medeltida takstolar. Klockstapel.
Hedared	1400-1500-tal	Romansk		Stavkyrka. Föga förändrad exteriör. Spåntak. Intakt barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Horla	1200-tal	Romansk		Sluten nordsida. Triumfbåge. Medeltida kalkmåleri. Sammanhållen äldre inredning.
Husaby	1100-tal	Romansk		Absid. Kvadermurar. Romanskt västtorn. Eckertrestaurering. Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt. Valv. Medeltida kalkmåleri. Korskrank. Lundbergrestaurering.

Hångsdala	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Sekelskiftesrestaurering. Valv. Delvis bevarad barockinredning.
Högstena	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Delvis äldre inredning. Niklassonrestaurering. Medeltida takstolar. Klockstapel.
Kinneved	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Spåntak. Valv. Delvis äldre inredning. Medeltida kalkmåleri. Hovingrestaurering.
Kinne-Vedum	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Kvadermurar. Romanskt västtorn. Skiffertak. Medeltida takstolar. Valv. Kalkmåleri barock. Triumfbåge. Romansk stenskulptur. Delvis äldre inredning. Ekmanrestaurering.
Knätte	1200- 1300-tal	Romansk		Spåntak. Medeltida takstolar. Delvis bevarad barockinredning. Berglundrestaurering. Glasmåleri. Klockstapel.
Kungslena	1100-tal	Romansk		Takryttare. Spåntak. Medeltida takstolar. Valv. Intakt barockinteriör. Medeltida kalkmåleri. Kalkmåleri barock. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Kållands-Åsaka	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Triumfbåge. Medeltida kalkmåleri. Delvis äldre inredning. Noreen-rest. Klockstapel.
Kälvene	1100- 1200-tal	Romansk		Medeltida takstolar. Inredning från olika perioder. Klockstapel.
Lindärva	1100-tal	Romansk		Kvadermurar. Romanskt västtorn. Skiffertak. Valv. Triumfbåge. Medeltida kalkmåleri. Sammanhållen barockinredning.
Luttra	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Delvis äldre inredning.
Marka	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Delvis äldre inredning. Noréenrestaurering. Medeltida takstolar. Klockstapel.
Mjäldrunga	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Medeltida takstolar. Kyrkorum med många tidsskikt. Medeltida kalkmåleri. Delvis bevarad renässans- och barockinredning. Klockstapel.
Mularp	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Valv. Kyrkorum med många tidsskikt. Medeltida takstolar.
Mölltorp	1200-tal	Salkyrka		Gotisk plan. Spåntak. Takryttare. Gotisk fönstergrupp. Medeltida takstolar. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Rika gravminnen. Glasmåleri.

Norra Kyrketorp gamla	1100- 1200-tal	Romansk		Föga förändrad exteriör. Intakt barockinteriör. Ålderdomliga ytskikt. El saknas. Klockstapel.
Norra Lundby	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Runsten. Medeltida takstolar. Valv. Delvis äldre inredning. Niklassonrestaurering. Kalkmåleri renässans.
Ransberg	1200-tal	Salkyrka		Gotisk plan. Unggotiskt kor. Delvis bevarad barockinredning. Lindénrestaurering. Klockstapel.
Råda	1100- 1200-tal	Romansk		Kvadermurar. Spåntak. Gravkor. Medeltida takstolar. Valv. Kalkmåleri renässans. Sammanhållen barockinredning. Runsten. Rolandrestaurering.
Skalunda	1100-tal	Romansk		Kvadermurar. Romansk stenskulptur. Medeltida takstolar. Forssénrestaurering. Klockstapel.
Skara domkyrka	1200- 1300-tal	Basilika		Kvadermurar. Zettervallrestaurering. Valv. Delvis bevarad barockinredning. Tengbomrestaurering. Romansk stenskulptur. Krypta. Rika gravminnen. Glasmåleri.
Skeby	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Delvis äldre inredning. Altarpredikstol.
Skälvum	1100-tal	Romansk	Othelric	Absid. Kvadermurar. Romanskt västtorn. Romansk stenskulptur. Skiffertak. Medeltida takstolar. Kyrkorum med många tidsskikt. Valv. Kalkmåleri renässans. Lundbergrestaurering.
Skörstorp	1100- 1200-tal	Rundkyrka		Spåntak. Gravkor. Valv. Delvis bevarad barockinredning. Forssénrestaurering. Klockstapel.
Solberga	1100- 1200-tal	Romansk		Sammanhållen äldre inredning. Takmålning. Klockstapel.
Strö	1100- 1200-tal	Romansk		Kvadermurar. Gravkor. Spåntak. Romansk stenskulptur. Valv. Medeltida kalkmåleri. Sammanhållen äldre inredning. Forssénrestaurering.
Suntaks gamla	1100-tal	Romansk		Föga förändrad exteriör. Absid. Kvadermurar. Romansk stenskulptur. Spåntak. Medeltida takstolar. Intakt 1700-talsinteriör. Ålderdomliga ytskikt. Triumfbåge. Medeltida kalkmåleri. Takmålning. Herrskapsläktare. El saknas. Ägs av Vitterhetsakademien.

Södra Ving	1100-tal	Romansk		Romansk stenskulptur. Gavelryttare. Kyrkorum med många tidsskikt. Valv. Medeltida kalkmåleri. Herrskapsläktare.
Söne	1100- 1200-tal	Romansk		Kvadermurar. Skiffertak. Medeltida takstolar. Medeltida kalkmåleri. Delvis bevarad barockinredning. Romansk stenskulptur. Rolandrestaurering.
Varnhem	1100- 1200-tal	Basilika		Klosterkyrka. Föga förändrad exteriör och interiör. Spåntak. Romansk stenskulptur. Intakt barockinredning. Gravkor. Rika gravminnen. Curmanrestaurering.
Våmb	1100-tal	Romansk		Absid. Romanskt västtorn. Valv. Forssénrestaurering.
Vårkumla	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Medeltida kalkmåleri. Kyrkorum med många tidsskikt. Klockstapel med manuell ringning.
Vättlösa	1100- 1200-tal	Romansk		Valv. Lindegrenrestaurering. Dekormåleri sekelskifte. Klockstapel.
Östra Gerum	1100- 1200-tal	Romansk		Absid. Valv. Medeltida kalkmåleri. Romansk stenskulptur. Delvis bevarad barockinredning. Forssénrestaurering. Historisk orgel. Klockstapel.

Om- och tillbyggda medeltidskyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Algutstorp	11-1200-t/1748	Salkyrka		Gavelryttare. Takmålning. Delvis bevarad barockinredning. Forssénrestaurering.
Alingsås landskyrka	1200-t/1760/1824	Salkyrka	C M Björck	Empirexteriör. Sammanhållen empireinredning. Takmålning. Läktarunderbyggnad.
Amnehärad	11-1200-tal/1737	Salkyrka		Trätorn. Åttkantigt kor. Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt.
Berg	11-1200-t/1774	Salkyrka		Romanskt västtorn. Gravkor. Inredning från olika perioder. Altonrestaurering.
Berga	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Åttkantigt kor. Sammanhållen barockinteriör. Wranérrestaurering.
Binneberg	11-1200-t/1733	Salkyrka		Gavelryttare. Kalkmåleri renässans. Rolandrestaurering.
Bitterna	1200-tal/1807	Salkyrka		Empirexteriör. Inredning från olika perioder. Dekormåleri gustavianskt.

Borgstena	11-1200-t/1753	Salkyrka		Skiffertak. Sammanhållen barock-interiör. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal. Klockstapel.
Brevik	1200-tal/1760	Salkyrka		Skiffertak. Delvis äldre inredning. Niklassonrestaurering. Takmålning. Klockstapel.
Broby	1100-t/17-1800-t	Salkyrka		Enbart vapenhus bevarat. Kraftigt förändrad interiör.
Brämhult	1400-t/1798	Salkyrka		Timmerkyrka. Sammanhållen äldre inredning. Dekormåleri 1700-tal. Dekormåleri Hedæus. Klockstapel.
Bälinge	11-1200-t/1685	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Gavelryttare. Delvis bevarad barockinredning. Noréenrestaurering.
Bällefors	11-1200-t/1666	Salkyrka		Gavelryttare. Skiffertak. Delvis äldre inredning. Forssénrestaurering.
Bäreberg	11-1200-t/1742	Salkyrka		Sekelskiftesrest. Skiffertak. Delvis bevarad barockinredning. Läktarunderbyggnad.
Böja	11-1200-t/1776(?)	Salkyrka		Gavelryttare. Skiffertak. Inredning från olika perioder. Altonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Edåsa	11-1200-t/1760-t	Salkyrka		Medeltida kalkmåleri. Takmålning. 1600-talsinredning. Forssénrestaurering. Kolumbarium. Klockstapel.
Eggvena	11-1200-t/1776(?)	Salkyrka		Gavelryttare. Delvis bevarad barockinredning.
Ek	11-1200-t/1790-t	Salkyrka	T G Wennberg	Gustaviansk exteriör. Inredning från olika perioder. Niklassonrestaurering.
Ekeskog	11-1200-tal/1698	Salkyrka		Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Glasmåleri. Klockstapel.
Eling	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Kyrkorum med många tidsskikt.
Fivlered	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel.
Flistad	11-1200-t/1688	Salkyrka		Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri.
Forshem	1100-t/1760-t	Korskyrka		Kvadermurar. Gravkor. Romansk stenskulptur. Medeltida takstolar. Valv. Kalkmåleri renässans. Delvis äldre inredning. Gotisk fönstergrupp.
Fridene	11-1200-t/1805	Salkyrka		Romanskt västtorn. Gustaviansk exteriör och interiör.

Friel	11-1200-t/1800-t	Romansk		Inredning från olika perioder.
Frösve	11-1200-t/1773	Salkyrka		Gustaviansk exteriör. Gavelryttare. Skiffertak. Delvis bevarad barock-inredning. Kalkmåleri renässans. Rolandrestaurering.
Fullösa	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Skiffertak. Sammanhållen barock-interiör. Kalkmåleri renässans. Takmålning. Klockstapel.
Fåglum	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Intakt barockinteriör. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Fägre	11-1200-t/1705	Korskyrka		Romanskt västtorn. Skiffertak. Valv. Delvis äldre inredning. Glasmåleri.
Färed	11-1200-t/1693	Salkyrka		Trätorn. Delvis äldre inredning. Boustedtrestaurering.
Fölene	11-1200-t/1710(?)	Salkyrka		Gavelryttare. Kyrkorum med många tidsskikt.
Gillstad	1200-t/1600-t	Salkyrka		Skiffertak. Medeltida takstolar. Delvis bevarad barockinredning. Hjortrestaurering. Klockstapel.
Grude	11-1200-t/1772	Salkyrka		Sekelskiftesrestaurering. Niklassonrestaurering.
Gudhem	11-1200-t/1800-t	Salkyrka		Skiffertak. Sekelskiftesrestaurering. Schillrestaurering. Glasmåleri.
Gösslunda	11-1200-t/1851	Salkyrka		Romanskt västtorn. Kvadermurar. Romansk stenskulptur. Delvis äld-re inredning. Rolandrestaurering.
Götlunda	11-1200-t/1670	Salkyrka		Gavelryttare. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri. Glasmåleri.
Hagelberg	11-1200-t/1730-t	Salkyrka		Kyrkorum med många tids-skikt. Dekormåleri 1700-tal. Rolandrestaurering. Klockstapel.
Hjälstad	1200-t/16-1700-t	Salkyrka		Åttkantigt kor. Wahlströmrestaurering. Kyrkorum med många tidsskikt. Nordenskjöldrestaurering.
Hol	11-1200-t/1776	Salkyrka		Gavelryttare. Takmålning. Sammanhållen barockinteriör. Noréenrestaurering.
Horn	11-1200-t/1804	Salkyrka		Romanskt västtorn. Empirexteriör. Nystilsinredning. Historisk orgel.
Hov	11-1200-t/1843	Salkyrka		Inredning från olika perioder. Klockstapel.
Hova	11-1200-t /1734/1810	Salkyrka		Empirexteriör. Skiffertak. Inredning från olika perioder. Historisk orgel. Altonrestaurering. Läktarunderbyggnad.

Härja	11-1200-tal/1767	Salkyrka		Kvadermurar. Romanskt västtorn. Romansk stenskulptur. Kyrkorum med många tidsskikt. Dekormåleri gustavianskt.
Händene	1100-tal/1832	Salkyrka		Romanskt västtorn. Romansk stenskulptur. Empirexteriör. Sekelskiftesrestaurering.
Härna	11-1200-t/1600-t	Salkyrka		Kyrkorum med många tidsskikt. Klockstapel.
Hömb	11-1200-tal/1715	Salkyrka		Godskyrka. Paulirestaurering. 1930-talsfärgsättning. Rika gravminnen.
Jäla	11-1200-t/1787	Salkyrka		Empirexteriör. Empireinredning. Forssénrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Karaby	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Återuppförd efter brand. Bevarat murverk. Intakt 1920-talsinteriör. Dekormåleri Månsson.
Kestad	1100- 1200-tal	Romansk		Kvadermurar. Niklassonrestaurering. Takryttare. Valv. Kalkmåleri renässans. Delvis äldre inredning.
Kullings-Skövde	11-1200-t/1828	Salkyrka		Empirexteriör. Inredning från olika perioder.
Kvinnestad	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Gavelryttare. Sammanhållen äldre inredning.
Källby	11-1200-t/1793	Salkyrka		Gustaviansk exteriör. Romanskt västtorn. Medeltida kalkmåleri. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Källunga	11-1200-t/1796	Salkyrka		Noréenrestaurering. Klockstapel.
Kärråkra	11-1200-t/1822	Salkyrka		Romansk stenskulptur. Medeltida takstolar. Noréenrestaurering.
Laske-Vedum	11-1200-t/1776	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Delvis äldre inredning. Dekormåleri gustavianskt. Överbyggd tumba. Klockstapel.
Lavad	11-1200-t/1600-t	Salkyrka		Delvis äldre inredning. Forssénrestaurering. Klockstapel.
Ledsjö	11-1200-t/1776	Salkyrka		Återuppförd efter brand. Bevarat murverk.
Leksberg	11-1200-tal/1738	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Åttkantigt kor. Spåntak. Sammanhållen äldre inredning. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal.
Lerdala	11-1200-t/1751	Salkyrka		Gavelryttare. Åttkantigt kor. Skiffertak. Medeltida takstolar. Inredning från olika perioder. Altonrestaurering.

Levene	11-1200-t/1791	Salkyrka		Trätorn. Takryttare. Skiffertak. Delvis bevarad barockinredning. Noréenrestaurering.
Lidköping, Sankt Nicolai	1400-t/1600-t	Korskyrka		Nygotisk exteriör och interiör. Valv. Historisk orgel. Glasmåleri. Altonrestaurering.
Lugnås	11-1200-t/1776	Salkyrka		Gavelryttare. Sammanhållen äldre inredning. Dekormåleri gustavianskt. Medeltida kalkmåleri.
Låstad	11-1200-t/1733	Salkyrka		Gavelryttare. Sammanhållen barockinredning. Takmålning.
Längjum	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Skiffertak. Sammanhållen äldre inredning. Takmålning. Klockstapel.
Magra	11-1200-t/1785	Salkyrka		Kyrkorum med många tidsskikt. Kalkmåleri renässans. Stucktak. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Marum	1100-tal/1785	Salkyrka		Trätorn. Romansk stenskulptur. Medeltida takstolar. Kalkmåleri renässans. Delvis bevarad barockinredning. Berglundrestaurering. Ålderdomliga ytskikt.
Medelplana	1100-tal/1823	Salkyrka	C G Blom-Carlsson	Nyromansk exteriör och interiör. Wahlströmrestaurering. Kalkstensfasader. Altarskärm. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Mo	11-1200-tal/1730	Salkyrka		Empirexteriör. Åttkantigt kor. Skiffertak. Delvis äldre inredning. Läktarunderbyggnad.
Molla	1200-t/1700-t	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Spåntak. Sammanhållen barockinredning. Kalkmåleri renässans. Klockstapel.
Norra Björke	11-1200-tal/1754	Salkyrka		Sekelskiftesrestaurering. Sammanhållen äldre inredning. Kombinerad stiglucka och klockstapel.
Norra Fågelås	1200-tal/1754	Salkyrka		Spåntak. Gravkor. Gotisk blindering. Träkryssvalv. Sammanhållen renässans- och barockinredning. Kalkmåleri renässans. Rika gravminnen. Millesrestaurering. Klockstapel.
Norra Härene	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Skiffertak. Stenskulptur 1600-tal. Delvis äldre inredning. Lundbergrestaurering. Klockstapel.
Norra Kedum	11-1200-t/1697	Salkyrka		Skiffertak. Forssénrestaurering. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning.
Norra Ving	11-1200-t/1840-t	Salkyrka	Fredrik Blom	Empirexteriör. Inredning från olika perioder.

Od	1100-t/1758	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Spåntak. Kyrkorum med många tidsskikt. Kalkmåleri. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.
Odensåker	11-1200-t/1724-28	Salkyrka		Spåntak. Medeltida kalkmåleri. Delvis bevarad rokokoinredning.
Ornunga gamla	11-1200-t/1720-t	Salkyrka		Spåntak. Vapenhus i skiftesverk. Intakt 1700-talsinteriör. El saknas. Takmålning. Medeltida takstolar. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel med manuell ringning. Ägs av Svältornas fornminnesförening.
Ova	11-1200-t/1720-t	Salkyrka		Godskyrka. Gavelryttare. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal. Historisk orgel.
Rackeby	11-1200-t/1699	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Spåntak. Delvis äldre inredning. Rolandrestaurering.
Sankta Marie kapell	11-1200-t/1600-t	Salkyrka		Skiffertak. Sammanhållen barockinteriör. Herrskapsläktare. Klockstapel.
Siene	11-1200-t/1788	Salkyrka		Romansk stenskulptur. Delvis äldre inredning. Noréenrestaurering. Klockstapel.
Skövde, Sankta Helena	11-1200-t/1769	Korskyrka		Nygotisk exteriör. Romansk stenskulptur. Sammanhållet modernistiskt kyrkorum.
Stora Mellby	1200-t/17-1800-t	Salkyrka		Delvis bevarad barockinredning. Noréenrestaurering. Dekormåleri 1700-tal. Läktarunderbyggnad.
Sunnersberg	1200-t/17-1800-t	Korskyrka		Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt.
Sveneby	11-1200-t/1600-t	Korskyrka		Kyrkorum med många tidsskikt. Klockstapel.
Sventorp	11-1200-t/1766	Salkyrka	Sven Westman	Empirexteriör. Skiffertak. Inredning från olika perioder.
Säter	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Gavelryttare. Skiffertak. Sammanhållen äldre inredning.
Södra Björke	11-1200-t/1774	Salkyrka		Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel.
Södra Lundby	11-1200-t/1782	Salkyrka		Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel.
Sörby	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Romansk stenskulptur. Sammanhållen barockinteriör. Forssénrestaurering.
Tengene	11-1200-t/1798	Salkyrka		Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel med manuell ringning.

Tidavad	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Sammanhållen barockinredning. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal. Klockstapel.
Timmele	1100-t/1798	Salkyrka		Romansk stenskulptur. Kyrkorum med många tidsskikt. Klockstapel.
Timmersdala	11-1200-t/1762	Salkyrka		Gavelryttare. Skiffertak. Rolandrestaurering.
Trökörna	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Sekelskiftesrestaurering. Inredning från olika perioder. Dekormåleri 1700-tal.
Tärby	11-1200-t/1753	Salkyrka		Delvis äldre inredning. Forssénrestaurering. Glasmåleri. Klockstapel.
Ugglum	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Inredning från olika perioder. Klockstapel.
Ulricehamn	1400-t/16-1700-t	Salkyrka		Gravkor. Sentida tillbyggnader på torn. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Nordenskjöldrestaurering. Glasmåleri.
Utvängstorp	11-1200-tal/1838	Salkyrka		Intakt empireinteriör. Altarpredikstol. Dekormåleri Ljungström. Klockstapel.
Vad	11-1200-t/1724	Salkyrka		Sammanhållen äldre inredning. Rolandrestaurering. Klockstapel.
Valstad	1100-tal/1890	Korskyrka		Romanskt västtorn. Kvadermurar. Romansk stenskulptur. Nyromansk exteriör. Valv. Kyrkorum med många tidsskikt. Glasmåleri.
Valtorp	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Sammanhållen barockinteriör. Ålderdomliga ytskikt. Takmålning. Klockstapel.
Varnum	11-1200-t/1745	Salkyrka		Trätorn. Delvis bevarad barockinredning. Forssénrestaurering.
Vartofta-Åsaka	11-1200-tal/1795	Salkyrka		Gustaviansk exteriör. Kyrkorum med många tidsskikt. Takmålning. Ålderdomligt vapenhus. Klockstapel.
Velinga	11-1200-t/1750	Salkyrka		Kvadermurar. Romansk stenskulptur. Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel.
Vesene	11-1200-t/1764	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Sluten nordsida. Intakt 1700-talsinteriör. Kalkmåleri. Takmålning. Ålderdomliga ytskikt. Klockstapel.

Vilske-Kleva	11-1200-t/1800-t	Salkyrka		Absid. Empirexteriör. Kyrkorum med många tidsskikt. Korvalv. Kalkmåleri medeltid. Niklassonrestaurering. 1930-tals-färgsättning.
Väla	11-1200-t/1688	Salkyrka		Skiffertak. Delvis bevarad barock-inredning. Niklassonrestaurering. Klockstapel.
Vänersnäs	11-1200-t/1730-t	Salkyrka		Återuppförd efter brand. Bevarat murverk. Skiffertak. Intakt 1940-talsinteriör. 1940-talsfärg-sättning.
Väne-Åsaka	11-1200-tal/1727	Salkyrka		Skiffertak. Sammanhållen äldre inredning.
Västerplana	11-1200-t/1700-t	Korskyrka		Spåntak. Intakt barockinteriör. Takmålning. Kalkmåleri renässans. Ålderdomliga ytskikt.
Västra Gerum	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Romanskt västtorn. Skiffertak. Kalkmåleri medeltid. Delvis bevarad barockinredning. Forssénrestaurering.
Västra Tunhem	11-1200-t/1700-t	Salkyrka		Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt. Takmålning. Läktarunderbyggnad.
Ås	11-1200-t/1745	Salkyrka		Skiffertak. Runsten. Sammanhållen äldre inredning. Takmålning. Klockstapel.
Åsle	1200-t/15-1800-t	Korskyrka		Spåntak. Valv. Delvis äldre inred-ning. Klockstapel.
Älgarås	14-1500-tal/1684	Salkyrka		Timmerkyrka. Föga förand-rad exteriör. Hel spånklädsel. Gavelryttare. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal. Ålderdomliga ytskikt. Altonrestaurering.
Öglunda	1100-t/17-1800-t	Korskyrka		Romanskt västtorn. Niklassonrestaurering. Glasmåleri.
Öra	1200-t/1820	Salkyrka		Delvis bevarad renässansinredning. Glasmåleri.
Örslösa	11-1400-t/1800	Salkyrka	Carl Fred	Skifffertak. Lindegrenrestaurering. Läktarunderbyggnad.

15-16- och 1700-talskyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Alingsås Christinæ	1642 - 1651	Salkyrka		Gustavianskt torn. Inredning från olika perioder. Glasmåleri. Församlingshem.
Angerdshestra	1669/1817	Salkyrka		Timmerkyrka. Hel spånklädsel. Kyrkorum med många tidsskikt. Historisk orgel. Klockstapel.

Björsäter	1754	Salkyrka	C F Adelcrantz	Nationalromantisk exteriör. Valv. Inredning från olika perioder.
Borås Caroli	1661 - 1675	Salkyrka		Kyrkorum med många tidsskikt. Dekormåleri Månsson.
Borås, Ramnakyrkan	1690	Salkyrka	Olof Torson	Flyttad museikyrka. Timmerkyrka. Hel spånklädsel. Intakt barockinteriör. Ålderomliga ytskikt. Ägs av Borås kommun.
Bottnaryd	1666	Korskyrka		Timmerkyrka. Hel spånklädsel. Gravkor. Sammanhållen barockinteriör. Heltäckande målningsskrud. Hovingrestaurering. Rika gravminnen. Klockstapel.
Brandstorp	1697	Korskyrka	Anders Bengtsson	Timmerkyrka. Centraltorn. Hel spånklädsel. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Rika gravminnen. Fantrestaurering. Klockstapel.
Bredsäter	1666	Salkyrka		Timmerkyrka. Föga förändrad exteriör. Spånklädsel. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Klockstapel.
Bråttensby	1600-talet?	Salkyrka		Timmerkyrka. Sekelskiftesexteriör. Inredning från olika perioder.
Bäck	1749	Salkyrka		Skiffertak. Inredning från olika perioder. Glasmåleri.
Eggby	1759	Salkyrka		Inredning från olika perioder.
Finnerödja	1763	Salkyrka		Spåntak. Lundbergrestaurering. Sammanhållen äldre inredning. Läktarunderbyggnad.
Gustaf Adolf	1630-tal/1780	Korskyrka	Håkan i Gunnarsbo	Timmerkyrka. Empirexteriör. Sammanhållen äldre inredning. Intakta sidoläktare. Läktarunderbyggnad.
Habo	1680/1723	Basilika		Timmerkyrka. Föga förändrad exteriör. Spånklädsel. Intakt barockinteriör. Heltäckande målningsskrud. Intakta läktare och loger. Klockstapel.
Hovby	1700-talet	Salkyrka		Kvadermurar. Skiffertak. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Romansk stenskulptur.
Jällby	ca 1660?	Salkyrka		Timmerkyrka. Gavelryttare. Spåntak. Medeltida takstolar? Sammanhållen äldre inredning. Dekormåleri rokoko. Ålderdomliga ytskikt. Elbelysning saknas.

Korsberga	1696	Salkyrka		Timmerkyrka. Spåntak. Medeltida sakristia. Medeltida kalkmåleri. Delvis äldre inredning. Rika gravminnen. Forssénrestaurering. Klockstapel.
Kyrkås	1600-1700-tal?	Salkyrka		Timmerkyrka. Sammanhållen äldre inredning. Klockstapel.
Landa	1600-talet	Salkyrka		Timmerkyrka. Gavelryttare. Spåntak. Sekelskiftesinteriör. Elbelysning saknas.
Lyrestad	1674	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Spåntak. Sammanhållen barockinteriör. Valv.
Läckö slottskyrka	1667	Salkyrka	Matthias Holl	Intakt i sin helhet. Statligt byggnadsminne.
Mariestads domkyrka	1593 - 1615	Korskyrka		Zettervallrestaurering. Valv. Sammanhållen barockinredning. Glasmåleri. Rika gravminnen. Berghrestaurering.
Mofalla	1500-tal/1730-tal	Salkyrka		Timmerkyrka. Spåntak. Sammanhållen barockinteriör. Takmålning. Dekormåleri 1700-tal. Ålderdomligt vapenhus. Klockstapel.
Mulseryd	1660/1793	Salkyrka	Tool	Timmerkyrka. Hel spånklädsel. Kyrkorum med många tidsskikt. Forssénrestaurering.
Norra Hestra	1753	Salkyrka	Jon Andersson	Timmerkyrka. Sammanhållen äldre inredning. Dekormåleri 1700-tal. Klockstapel.
Norra Unnaryd	1714	Salkyrka		Timmerkyrka. Spåntak. Stalinrest. Delvis äldre inredning. Klockstapel.
Skara, Härjevadskyrkan	1745	Salkyrka		Flyttad museikyrka. Timmerkyrka. Föga förändrad exteriör och interiör. Intakt äldre inredning. Ålderdomliga ytskikt. El saknas. Ägs av Västergötlands fornminnesförening.
Strängsered	1671	Salkyrka		Timmerkyrka. Spåntak. Kyrkorum med många tidsskikt. Glasmåleri.
Södra Fågelås	1600-talet	Salkyrka		Timmerkyrka. Hel spånklädsel. Åkerlundrestaurering. Sammanhållen renässans- och barockinredning. Takmålning. Kamin. Klockstapel.
Väne-Ryr	1732	Salkyrka		Timmerkyrka. Sammanhållen barockinredning. Läktarunderbyggnad.

Vättak	1718	Korskyrka	Ingemar Påvelsson	Timmerkyrka. Centraltorn. Spåntak. Sammanhållen barock-interiör. Takmålning. Altarskärm. Historisk orgel. Klockstapel.
Öreryd	1750	Salkyrka	Jon Andersson	Timmerkyrka. Gustaviansk exteriör och interiör. Sammanhållen äldre inredning. Stalinrestaurering.

Gustavianska kyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Acklinga	1777	Salkyrka	C F Adelcrantz	Sekelskiftesrestaurering. Historisk orgel.
Bjurum	1768	Salkyrka	Sven Westman	Föga förändrad exteriör. Sandstensfasader. Nystilsinteriör. Delvis bevarad barockinredning.
Bjärklunda	1781	Salkyrka	Sven Westman	Sandstensfasader. Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt. Dekormåleri från olika tider.
Borgunda	1766/1890	Korskyrka	Sven Westman	Nyromansk exteriör och interiör. Skiffertak.
Daretorp	1761	Salkyrka		Kyrkorum med många tidsskikt. Klockstapel.
Enåsa	1787	Salkyrka	Olof Tempelman	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen gustaviansk interiör.
Främmestad	1775 - 85	Salkyrka	Adam Pickel	Sekelskiftesrestaurering. Ålderdomligt tegel. Stucktak. Sammanhållen nystilsinredning. Glasmåleri. Kombinerad stiglucka och klockstapel.
Grolanda	1763 (1863)	Salkyrka		Empirexteriör. Sammanhållen äldre inredning. Läktarunderbyggnad.
Hjo	1799	Salkyrka	ÖIÄ	Petersonrestaurering. Inredning från olika perioder. Glasmåleri. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Järpås	1806	Salkyrka	ÖIÄ	Lindegrenrestaurering. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Ryda	1799	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Kyrkorum med många tidsskikt. Glasmåleri. Dekormåleri Månsson. Läktarunderbyggnad.
Skärv	1788	Salkyrka	Sven Westman	Föga förändrad exteriör. Nystilsinredning.
Slöta	1787 (1857)	Salkyrka		Empirexteriör. Empireinteriör. Ekmanrestaurering. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.

Toarp	1783	Salkyrka	Sven Westman	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Dekormåleri Hedæus.
Vassända-Naglum	1799	Salkyrka	T G Wennberg	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen empireinteriör.
Vänersborg	1784	Salkyrka	T G Wennberg	Gustaviansk inredning. Tengbomrestaurering.

Empirekyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Barne-Åsaka	1844	Salkyrka	Fredrik Blom	Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Blidsberg	1868	Salkyrka	Ludvig Hedin	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nystilsinteriör. 1930-talsfärgsättning. Glasmåleri. Romansk stenskulptur. Läktarunderbyggnad.
Bredared	1839	Salkyrka	Petter Pettersson	Intakt exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Läktarunderbyggnad.
Brismene	1863	Salkyrka	P U Stenhammar	Intakt exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Inredning från äldre kyrka.
Broddetorp	1821	Salkyrka	Gustaf af Sillén	Intakt exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Läktarunderbyggnad.
Böne	1826-1836	Salkyrka		Intakt exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Noréenrestaurering. 1950-talsfärgsättning.
Börstig	1823	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Inredning från äldre kyrka. Forssénrestaurering. Klockstapel.
Dimbo	1817	Korskyrka	P W Palmroth	Sekelskiftesrestaurering. Skiffertak. Delvis ursprunglig inredning. Historisk orgel. Glasmåleri. Stenskulptur 1600-tal. Läktarunderbyggnad.
Edsvära	1859	Salkyrka	J A Hawerman	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen empireinteriör. Svepekors. Läktarunderbyggnad.
Floby	1845	Salkyrka	Fredrik Sundler	Föga förändrad exteriör. Nystilsinredning. Läktarunderbyggnad.
Fredsberg	1821	Salkyrka	ÖIÄ	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Altonrestaurering. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Fridhem	1868	Salkyrka	J A Hawerman	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Noréenrestaurering. Läktarunderbyggnad.

Fristad	1850	Salkyrka	Petter Pettersson	Intakt exteriör. Skiffertak. Ursprunglig inredning. Inredning från äldre kyrka. Dekormåleri Hedæus. Läktarunderbyggnad.
Fröjered	1858	Salkyrka	A R Pettersson	Intakt exteriör. Sammanhållen empireinredning. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Gullered	1844	Salkyrka	Fredrik Blom	Intakt exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Läktarunderbyggnad.
Hangelösa	1873	Salkyrka	Gustaf Dahl	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinredning. Romansk stenskulptur. Läktarunderbyggnad.
Hudene	1856 (1929)	Salkyrka	Axel Nyström	Återuppförd efter brand. Intakt 1920-talsinteriör. Dekormåleri Lundström. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.
Håkantorp	1842	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinteriör.
Häggum	1864	Salkyrka	P U Stenhammar	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nystilsinredning.
Hällstad	1819	Salkyrka	Per Eriksson	Intakt exteriör. Nystilsinteriör.
Hössna	1839	Salkyrka	G L Westerling	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Fresk Ljungström. Historisk orgel.
Jung	1834	Salkyrka	Fredrik Blom	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika epoker. Svepekors.
Karleby	1839	Salkyrka	Erik Persson	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Kinne-Kleva	1870	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinredning. Svepekors. Läktarunderbyggnad.
Kvänum	1867	Salkyrka	Axel Nyström	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen empireinredning. Läktarunderbyggnad.
Kyrkefalla	1838	Salkyrka	Fredrik Blom	Nystilsexteriör. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Kölaby	1836	Salkyrka	P G Friberg	Intakt exteriör. Kyrkorum med många tidsskikt. Dekormåleri Swensson.
Kölingared	1850	Salkyrka	J A Hawerman	Intakt i sin helhet. Sammanhållen empireinredning. Inredning från äldre kyrka. Altarskärm. Glasmåleri. Historisk orgel.
Larv	1865	Salkyrka	Ludvig Hedin	Intakt exteriör. Skiffertak. Ursprunglig inredning. Läktarunderbyggnad.

Lekåsa	1860 (1942)	Salkyrka	J F Åbom	Återuppförd efter brand. Intakt 1940-talsinteriör.
Lena	1835	Salkyrka	J A Wilelius	Föga förändrad exteriör. Svepekors. Grutrestaurering.
Liared	1845	Salkyrka	J Carlberg	Intakt exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Inredning från äldre kyrka. Dekormåleri Ljungström. Läktarunderbyggnad.
Långared	1818	Salkyrka	J P Serén	Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Murum	1850	Salkyrka	Axel Lindgren	Intakt vapenhus. Läktarunderbyggnad. Noréenrestaurering.
Norra Åsarp	1830 (1883)	Salkyrka	(Helgo Zettervall)	Nygotisk exteriör och interiör. Läktarunderbyggnad.
Nårunga	1851	Salkyrka	Fredrik Sundler	Föga förändrad exteriör. Dekormåleri sekelskifte. Läktarunderbyggnad.
Näs	1846/1886	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Inredning från olika perioder. Dekormåleri Ljungström. Altarskärm.
Otterstad	1854	Salkyrka	Albert Törnqvist	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Rångedala	1848	Salkyrka	Petter Pettersson	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen empireinteriör. Läktarunderbyggnad.
Sandhem	1841	Salkyrka	Carl Stål	Föga förändrad exteriör. Enhetlig empireinredning. Rika gravminnen. Läktarunderbyggnad.
Sandhult	1842	Salkyrka	J W Gerss	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Svepekors. Läktarunderbyggnad.
Segerstad	1804-1829	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Niklassonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Skallmeja	1868	Salkyrka	Axel Nyström	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Enhetlig empireinredning. Svepekors. Inredning från äldre kyrka.
Skarstad	1859	Salkyrka	J A Hawerman	Intakt exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Svepekors. Dekormåleri sekelskifte. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Skölvene	1843	Salkyrka		Intakt exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Dekormåleri Ljungström. Intakt vapenhus. Läktarunderbyggnad.

Sparlösa	1847	Salkyrka	Fredrik Blom	Intakt exteriör. Skiffertak. Forssénrestaurering.
Stenstorp	1817	Salkyrka	J W Gerss	Föga förändrad exteriör. Rolandrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Stenum	1867	Salkyrka	Ludvig Hawerman	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nystilsinredning. 1920-talsfärgsättning. Läktarunderbyggnad.
Särestad	1851	Salkyrka	A R Pettersson	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Delvis ursprunglig inredning. Dekormåleri sekelskifte. Läktarunderbyggnad.
Södra Råda	1859	Salkyrka	Ludwig Hawerman	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinteriör. Läktarunderbyggnad.
Tidaholm	1841 (1892)	Salkyrka	Fredrik Blom	Nystilsexteriör. Forssénrestaurering. Inredning från äldre kyrka. Romansk stenskulptur.
Tived	1847	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Ursprunglig inredning. Glasmåleri. Altonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Torsö	1838	Salkyrka		Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Tråvad	1873	Salkyrka	Axel Nyström	Föga förändrad exteriör. Nystilsinredning. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Trässberg	1857	Salkyrka	Albert Törnqvist	Föga förändrad exteriör. Niklassonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Trästena	1854	Salkyrka	F W Scholander	Föga förändrad exteriör. Altarskärm. Lindegrenrestaurering.
Trävattna	1854	Salkyrka	J A Hawerman	Intakt exteriör. Trappgavlar. Sammanhållen empireinteriör. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.
Tun	1846	Salkyrka	J A Hawerman	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder.
Ullene	1848	Salkyrka		Intakt exteriör. Sammanhållen empireinredning.
Uvered	1840	Salkyrka	J W Gerss	Föga förändrad exteriör. Sekelskiftesrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Varv	1861	Salkyrka	P U Stenhammar	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.

Väring	1813/1841	Salkyrka		Något förändrad exteriör. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Värsås	1857	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Inredning från olika perioder. Läktarunderbyggnad.
Yllestad	1848	Salkyrka	M G Anckarswärd	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinte-riör. Svepekors. Dekormåleri Ljungström. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Äspered	1862	Salkyrka	J F Åbom	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen empireinteriör. Intakt ursprunglig inredning. Svepekors. Läktarunderbyggnad.
Ödenäs	1840	Salkyrka	F W Scholander	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen empireinredning. 1920-talsfärgsättning. Dekormåleri Hedæus.
Önum	1864	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Nystilsinredning. Svepekors. Forssénrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Öttum	1872	Salkyrka	Fredrik Bergström	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinteriör. Svepekors.

1800-talets bland- och ny-stilskyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Alboga	1895	Salkyrka	C Johansson	Föga förändrad exteriör. Granitfasader. Sammanhållen nystilsinredning. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.
Beateberg	1881	Centralkyrka	E V Langlet	Intakt exteriör. Tegelfasader. Sammanhållen nystilsinteriör. Historisk orgel.
Bjurbäck	1899	Korskyrka	Thor Thorén	Träkyrka. Intakt i sin helhet. Skiffertak. Spånklädsel. Enhetliga omålade interiörsnickerier. Altarskärm. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel.
Bocksjö kapell	1906 (1950-52)	Salkyrka	Eckert (Forssén)	Träkyrka. Forssénrestaurering. Manuell ringning.
Borås, Gustaf Adolf	1906	Korskyrka	Carl Bern	Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Skiffertak. Valv. Hökerbergrestaurering. Kalkmåleri.

Borås, Sankta Birgitta	1906	Salkyrka	Karl Berlin	Gravkapell. Intakt exteriör. Tegelfasader. Dekormåleri Hedæus.
Borås, Sankt Ansgar	1879	Salkyrka	Axel Th Lignell	Gravkapell. Intakt exteriör. Tegelfasader.
Broddarp	1898	Salkyrka	Carl Möller	Intakt exteriör. Granitfasader. Sammanhållen nystilsinteriör.
Brunn	1893	Salkyrka	A C Peterson	Föga förändrad exteriör. Granitfasader. Forssénrestaurering. Inredning från äldre kyrka. 1920-talsfärgsättning.
Dala	1878	Salkyrka	P A Pettersson	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nygotisk interiör.
Ekby	1902	Salkyrka	K Hultcrantz	Intakt exteriör. Nystilsinredning. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Eriksberg nya	1885	Salkyrka	Helgo Zettervall	Intakt i sin helhet. Granitfasader. Skiffertak. Ursprunglig färgsättning. Dekormåleri 1800-tal. Altarskärm.
Erska	1886	Centralkyrka	E V Langlet	Intakt nystilsinteriör. Altarpredikstol.
Essunga	1903	Salkyrka	F A Wahlström	Intakt exteriör. Skiffertak. Forssénrestaurering. 1930-talsinteriör. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Flakeberg	1899	Salkyrka	Gustaf Pettersson	Föga förändrad exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Forssénrestaurering. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Flo	1890	Salkyrka	Fredrik Lilljekvist	Intakt exteriör. Kyrkorum med många tidsskikt. Läktarunderbyggnad.
Fyrunga	1874	Korskyrka	Ludvig Hedin	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinredning. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Fågelö kapell	1882	Salkyrka	Albert Törnqvist	Träkyrka. Föga förändrad exteriör och interiör.
Fåglaviks kapell	1894	Salkyrka		Träkyrka. Brukskapell. Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör.
Fänneslunda-Grovare	1874	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Delvis bevarad nystilsinredning. Svepekors. Dekormåleri Hedæus. Läktarunderbyggnad.
Gärdhem	1879	Salkyrka	F W Scholander	Föga förändrad exteriör. Granitfasader. Delvis bevarad nystilsinredning. Förändrat kor. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.

Halna	1895	Salkyrka	Folke Zettervall	Intakt exteriör. Inredning från äldre kyrka. Berglundrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Hassle	1879	Salkyrka	Albert Törnqvist	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinteriör. Altarskärm. Läktarunderbyggnad.
Hasslösa	1893	Salkyrka	L E Pettersson	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Inredning från äldre kyrka. Niklassonrestaurering. Romansk stenskulptur.
Hemsjö	1859	Salkyrka	F W Scholander	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nystilsinteriör. Altarskärm. Inredning från äldre kyrka. Dekormåleri Hedæus. 1920-talsfärgsättning. Läktarunderbyggnad.
Herrljunga	1865	Salkyrka	A Pettersson	Föga förändrad exteriör. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Hjo gravkapell	1898	Salkyrka		Gravkapell. Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör.
Holmestad	1875	Centralkyrka	Ernst Jacobsson	Intakt exteriör. Sammanhållen nygotisk interiör. Läktarunderbyggnad.
Humla	1889	Salkyrka	Fritz Eckert	Föga förändrad exteriör. Inredning från olika epoker.
Håle-Täng	1883	Centralkyrka	E V Langlet	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Sammanhållen nystilsinredning. Altarskärm. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel.
Häggesled	1867	Salkyrka	Albert Törnqvist	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinteriör. Altarskärm. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel.
Hällestad	1901	Salkyrka	L E Pettersson	Träkyrka. Föga förändrad exteriör. Inredning från olika perioder.
Karlsborg, Garnisonskyrkan	1869	Hallkyrka	Johan af Kleen	Ingår i fästningens slutvärn. Intakt exteriör. Sammanhållen nyromansk interiör. Statligt byggnadsminne.
Kymbo	1899	Salkyrka	H T Holmgren	Intakt exteriör. Nystilsinredning. Förändrat kor.
Lidköping, Norra kyrkogården	1861	Korskyrka	F B Oppman	Gravkapell. Intakt exteriör. Kraftigt förändrad interiör.
Locketorp	1896	Salkyrka	F A Wahlström	Intakt exteriör. Sammanhållen nyromansk interiör. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.

Long	1897	Salkyrka	F A Wahlström	Intakt exteriör. Sammanhållen nygotisk interiör. Glasmåleri. Dekormåleri 1800-tal. Läktarunderbyggnad.
Mariestad, Södra kapellet		Salkyrka		Gravkapell. Föga förändrad exteriör. Skiffertak. 1930-talsinteriör. Nyttjas som förråd.
Mellby	1880	Centralkyrka	Oskar Eriksson	Intakt exteriör. Sammanhållen nyromansk interiör. Altarskärm. Historisk orgel.
Målsryd	1915	Salkyrka	Lars Kellman	Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör. Läktarunderbyggnad.
Naum	1892	Salkyrka	Fritz Eckert	Träkyrka. Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinteriör. Panelklädsel. Läktarunderbyggnad.
Norra Vånga	1876	Korskyrka	J A Hawerman	Intakt exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinteriör. Historisk orgel.
Nykyrka	1887	Salkyrka	Ernst Jacobsson	Träkyrka. Intakt exteriör. Spånklädsel. Skiffertak. Föga förändrad interiör. Enhetliga omålade interiörsnickerier.
Ornunga nya	1905	Salkyrka	A C Peterson	Intakt exteriör. Granitfasader. Skiffertak. 1940-talsinteriör. Dekormåleri sekelskifte.
Remmene	1870	Salkyrka	Ludvig Hedin	Intakt exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Inredning från äldre kyrka.
Sal	1881	Salkyrka	F A Wahlström	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinredning. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel.
Saleby	1897	Korskyrka	P A Pettersson	Intakt exteriör. Sandstensfasader. Skiffertak. Sammanhållen nyromansk inredning. Ekmanrestaurering. Glasmåleri. Läktarunderbyggnad.
Sjogerstad	1866	Salkyrka	P U Stenhammar	Föga förändrad exteriör. Nystilsinredning. Altarskärm. Inredning från äldre kyrka. Romansk stenskulptur.
Skara gravkapell	1894	Korskyrka	A Johansson	Gravkapell. Förändrad exteriör och interiör. Skiffertak. Niklassonrestaurering. Dekormåleri Hellström.
Skånings-Åsaka	1873	Salkyrka	Albert Törnqvist	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Sammanhållen nystilsinredning. Altarskärm. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.

Skövde, Sankt Sigfrid	1877	Centralkyrka		Gravkapell. Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Nyttjas som förråd.
Suntak nya	1902	Salkyrka	Folke Zettervall	Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör. Inredning från äldre kyrka. Historisk orgel.
Synnerby	1907	Salkyrka	Hjalmar Tessing	Intakt exteriör. Sandstensfasader. Skiffertak. Nygotisk inredning. Niklassonrestaurering. Ändrat kor. Läktarunderbyggnad.
Sävare	1884	Centralkyrka	E V Langlet	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör.
Södra Kedum	1889	Salkyrka	Isak Gustaf Clason	Föga förändrad exteriör. Granit- och tegelfasader. Skiffertak. Sammanhållen nationalromantisk interiör. Ursprunglig färgsättning. Dekormåleri Hedæus.
Tiarp	1910	Salkyrka	L E Pettersson	Intakt exteriör. Skiffertak. Valv. Nationalromantisk inredning.
Tidaholm, Östra kyrkogården	1901	Korskyrka		Gravkapell. Intakt exteriör. Nyttjas som förråd.
Torbjörntorp	1871	Salkyrka	J F Åbom	Intakt exteriör. Sammanhållen nyromansk interiör. Altarskärm. Läktarunderbyggnad.
Tranum	1874	Salkyrka	Gustaf Andersson	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinredning. Niklassonrestaurering.
Trollhättan	1862	Salkyrka	A W Edelsvärd	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nygotisk inredning. Glasmåleri. Altonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Trollhättan, Håjums kapell	1913	Salkyrka	Svante Dyhlén	Gravkapell. Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Nyttjas som förråd.
Tådene	1880	Korskyrka	A C Peterson	Intakt exteriör. Skiffertak. Föga förändrad interiör. Altarskärm. Ursprunglig färgsättning. Historisk orgel. Läktarunderbyggnad.
Tämta	1865	Salkyrka	T Medelplan	Föga förändrad exteriör. Wetterqvistrestaurering. Dekormåleri Forseth.
Töreboda	1869	Salkyrka	Albert Törnqvist	Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Skiffertak. Dekormåleri Nordberg. Glasmåleri. Altonrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Ullervad	1861	Salkyrka	J F Åbom	Föga förändrad exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Forssénrestaurering. Läktarunderbyggnad.

Undenäs	1894	Basilika	Magnus Steendorff	Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Delvis ursprunglig inredning. Forssénrestaurering.
Utby	1872	Salkyrka	Axel Nyström	Föga förändrad exteriör. Sammanhållen nystilsinteriör. Altarskärm. Svepekors.
Valdshult	1905	Salkyrka	Fritz Eckert	Träkyrka. Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Historisk orgel.
Vara	1902	Salkyrka	F A Wahlström	Intakt exteriör. Delvis ursprunglig inredning. Inredning från äldre kyrka. Läktarunderbyggnad.
Varola	1864	Salkyrka	Gustaf Andersson, Johan Larsson	Intakt exteriör. Skiffertak. Inredning från äldre kyr-ka. Ekmanrestaurering. Läktarunderbyggnad.
Vinköl	1872	Korskyrka	Ernst Jacobsson	Intakt exteriör. Granitfasader. Skiffertak. Delvis ursprunglig inredning. Wranérrestaurering.
Vist	1892	Salkyrka	Gustaf Pettersson	Föga förändrad exteriör. Nordenskjöldrestaurering. 1940-talsfärgsättning.
Vistorp	1882	Salkyrka	Claes Grundström	Intakt i sin helhet. Granitfasader. Skiffertak. Altarskärm. Ursprunglig färgsättning. Inredning från äldre kyrka.
Vreten	1873	Korskyrka	Ernst Jacobsson	Intakt exteriör. Granitfasader. Sammanhållen nygotisk interiör. Läktarunderbyggnad.
Vänga	1906	Salkyrka	Fredrik Falkenberg	Intakt exteriör. Granitfasader. Inredning från äldre kyrka.
Österplana	1877	Salkyrka	E von Rothstein	Föga förändrad exteriör. Skiffertak. Sammanhållen nystilsinte-riör. Altarskärm. Svepekors. Läktarunderbyggnad.
Östra Tunhem	1900 (1949)	Salkyrka	Lars Kellman	Intakt 1940-talsinteriör. 1940-tals-färgsättning.

1900-talstraditio-nalismens kyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Anten	1915	Salkyrka	Johan Jarlén	Intakt exteriör. Tegelfasader. Föga förändrad interiör.
Baltak	1917	Salkyrka	Georg A Nilsson	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Glasmåleri. Romansk stenskulptur.
Blåhults kapell	1936	Salkyrka	Evald Gillbrand	Träkyrka. Föga förändrad exteriör och interiör. Klockstapel.
Brännemo kapell	1923	Salkyrka	Ernst Wennerblad	Niklassonrestaurering. Dekormåleri Sörman.
Fiskebäcks kapell	1939	Salkyrka	K M Westerberg	Träkyrka. Föga förändrad exteriör. Klockstapel.

Forsvik	1934	Träkyrka	C O Hallström	Intakt exteriör. Hel spånklädsel. Werkmästerrestaurering.
Grästorp	1915	Salkyrka	A, C-W Gustafsson	Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Sammanhållen nationalromantisk interiör. Dekormåleri Hedæus.
Gårdsjö kapell	1939	Salkyrka	Julius Samuelsson	Träkyrka. Föga förändrad exteriör och interiör. Församlingshem. Klockstapel.
Härjevad	1915	Salkyrka	Ivar Tengbom	Föga förändrad exteriör och interiör. Granitfasader. Nationalromantisk inredning.
Hönsäters kapell	1913	Salkyrka	Lars Kellman	Intakt i sin helhet. Spåntak. Takryttare. Sammanhållen nationalromantisk interiör. Rika gravminnen.
Istrums kapell	1937	Salkyrka	J Adolfsson	Träkyrka. Privat ägo.
Johannesbergs kapell	1939	Salkyrka	Edgar Haasum	Privat ägo
Karlsborgs gravkapell	1939	Salkyrka	Vilhelm Andersson	Gravkapell. Föga förändrad exteriör.
Kyrketorps kapell	1931	Salkyrka		Träkyrka. Förändrad interiör. Privat ägo.
Källeryds kapell	1943	Salkyrka	Ture Olsson	Träkyrka. Förändrad exteriör och interiör. Privat ägo.
Lagmansered	1935	Salkyrka	Axel Forssén	Intakt i sin helhet. Ursprunglig färgsättning.
Lidköping, Heliga korset	1938	Salkyrka	Axel Forssén	Kapellkrematorium. Föga förändrad exteriör. Sentida tillbyggnad. Förändrad interiör. Relief Stålhane.
Malma kapell	1934	Salkyrka	Axel Forssén	Träkyrka. Intakt i sin helhet. Ursprunglig färgsättning.
Mobackens kapell	1939	Salkyrka	Evald Gillbrand	Träkyrka. Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör. Klockstapel.
Mofalla gravkapell	1929	Salkyrka	Allan Berglund	Gravkapell. Intakt exteriör. Takryttare. Förändrad interiör.
Möne	1951	Salkyrka	Ärland Noreen	Intakt i sin helhet. Särskilt skydd i KML.
Norra Kyrketorp nya	1925	Salkyrka	Fredrik Falkenberg	Föga förändrad exteriör och interiör. Kalkstensfasader.
Nossebro	1927	Salkyrka	Knut Nordenskjöld	Föga förändrad exteriör och interiör.
Sjötorp	1956	Salkyrka	Anders Ekman	Träkyrka. Intakt i sin helhet. Hel spånklädsel. Ursprunglig färgsättning. Dekormåleri Hamrén. Klockstapel.
Skaga kapell	2001 (1960)	Romansk	(Erik Lundberg)	Rekonstruerad stavkyrka. Återuppförd efter brand. Klockstapel.

Skövde, Däldernas kapell	1928	Träkyrka	Ernst Rendahl	Förändrad exteriör. Kraftigt förändrad interiör.
Slädene	1924	Träkyrka	Anders Roland	Föga förändrad exteriör och interiör.
Stengårdshult	1912	Träkyrka	Torben Grut	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Ursprunglig färgsättning. Klockstapel.
Suntorps kapell	1933	Salkyrka	Bernhard Schill	Träkyrka. Intakt i sin helhet. Ägs av stiftelse.
Svärtans kapell	1932	Salkyrka	Bernhard Schill	Träkyrka. Föga förändrad exteriör. Förändrad interiör.
Södra Härene	1910	Salkyrka	Gustaf Améen	Intakt i sin helhet. Granitfasader. Dekormåleri Lundström.
Tibro gravkapell	1930	Salkyrka	K M Westerberg	Gravkapell. Förändrad exteriör och interiör.
Tidaholm, Norra kyrkogården	1934	Salkyrka	Evald Gillbrand	Gravkapell. Föga förändrad exteriör.
Toarp, Mikaelskapellet	1942	Salkyrka	K M Westerberg	Gravkapell. Föga förändrad exteriör och interiör.
Trogareds kapell	1919	Träkyrka	A, C-W Gustafsson	Förändrad exteriör. Föga förändrad interiör.
Ulricehamn, Sandåker	1914	Salkyrka	Lars Kellman	Gravkapell. Intakt exteriör. Tegelfasader.
Vänersborg, Trons kapell	1931	Salkyrka	A E Kumlien	Kapellkrematorium. Föga förändrad exteriör. Modernistiska tillbyggnader. Förändrad interiör.

Moderna kyrkor	**Byggnadstid**	**Typ**	**Arkitekt**	**Kommentar**
Alingsås, Nolby	1961	Salkyrka	Åke Porne	Kapellkrematorium. Betongpergola. Klockstapel. Glasmåleri.
Alingsås, Noltorpskyrkan	1991	Tvärkyrka	Bengt Jansson	Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.
Alingsås, Stocklyckekyrkan	1977	Salkyrka	Rolf Bergh	Träkyrka. Förändrad exteriör och interiör. Glasmåleri. Församlingshem. Klockstapel.
Borås, Byttorpskyrkan	1965	Korskyrka	Rolf Bergh	Intakt i sin helhet. Exponerat tegel. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.
Borås, Dammsvedjan	1969	Salkyrka	Bengt Börtin	Intakt i sin helhet.
Borås, Hulta	1966	Salkyrka	Hansson; Persson	Vandringskyrka. Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Glasmåleri. Ägs av annat samfund.
Borås, Hässleholmen	1974	Salkyrka	Lars Hörlén	Föga förändrad exteriör. Exponerat tegel. Intakt interiör. Församlingshem. Klockstapel.
Borås, Sjöbo	1962	Tvärkyrka	Holger Jensen	Föga förändrad exteriör och interiör. Tältform. Atrium. Circumstantes.

Borås, Sankt Sigfrid	1944	Centralkyrka	Harald Ericson	Kapellkrematorium. Fyra kapell. Föga förändrad exteriör och interiör. Särskilt skydd i KML.
Borås, Trandared	1959	Hyreshus	Pelle Nilsson	Kyrka inrymd i flerbostadshus. Förändrad interiör. Ägs av annat samfund.
Falköping, Fredriksberg	1971-1975	Salkyrka	Stig Morud	Intakt i sin helhet.
Falköping, Mösseberg	1960	Salkyrka	Anders Ekman	Intakt exteriör. Föga förändrad interiör.
Falköping, Sankt Olof	1956	Salkyrka	Åke Porne	Gravkapell.
Flämslätts stiftsgård	1959	Salkyrka	Tor Boije	Intakt exteriör. Skiffertak. Förändrad interiör.
Friggeråker	1955	Salkyrka	Rolf Bergh	Intakt i sin helhet. Särskilt skydd i KML.
Gånghester	1957	Salkyrka	Nils Sörensen	Föga förändrad exteriör. Tegelfasader. Skiffertak. Förändrad interiör. Församlingshem.
Habo, Sankt Johannes	1993	Centralkyrka	Lennart Arfwidsson	Föga förändrad exteriör och interiör. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.
Hjo folkhögskolas kapell	1987	Centralkyrka	Åke Jansson	Intakt i sin helhet. Circumstantes. Klockstapel.
Hjälmared fhs kapell		Salkyrka		Intakt i sin helhet. Tältform. Ägs av EFS
Hova gravkapell	1970	Salkyrka	L R Bengtsson	Gravkapell. Intakt i sin helhet.
Hällum	1956	Salkyrka	Bo Wedenmark	Intakt exteriör. Tältform. Föga förändrad interiör. Klockstapel.
Karlsborg, Tacksägelsekyrkan	1984	Centralkyrka	Rolf Bergh	Intakt i sin helhet. Tegelfasader. Circumstantes. Klockstapel.
Lidköping, Lockörn	1991	Salkyrka	Patrick Darling	Träkyrka. Circumstantes. Församlingshem.
Lidköping, Majåker	1984	Salkyrka	Birger Svensson	Träkyrka. Circumstantes. Församlingshem.
Lidköping, Mariakyrkan	1976	Salkyrka	Bengt S Carlberg	Intakt i sin helhet.Circumstantes. Relief Stålhane. Församlingshem. Atrium.
Lidköping, Sankt Sigfrid	1965	Salkyrka	Bengt S Carlberg	Föga förändrad exteriör och interiör. Exponerat tegel. Circumstantes. Församlingshem.
Mariestad, Marieholm	1972	Salkyrka	Janne Feldt	Föga förändrad exteriör och interiör. Exponerat tegel. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel. Atrium.
Mariestad, Skogskapellet	1975	Salkyrka		Kapellkrematorium. Exponerat tegel.
Otterbäcken	1965	Salkyrka	C-A Hernek	Intakt i sin helhet. Klockstapel.
Sandared	1960	Salkyrka	B & E Mejlaender	Föga förändrad exteriör. Tältform. Intakt interiör. Församlingshem. Klockstapel.

Skara, Marie gravkapell	2006	Salkyrka	Ingvar Blixt	Gravkapell.
Skövde, Norrmalm	1968	Salkyrka	Hansson; Persson	Vandringskyrka. Föga förändrad exteriör. Intakt interiör. Ägs av EFS.
Skövde, Sankta Birgitta	1963	Centralkyrka	Gunnar Asplund	Kapellkrematorium. Föga förändrad exteriör och interiör. Särskilt skydd i KML.
Skövde, Sankt Johannes	1987	Centralkyrka	H-E Heineman	Intakt i sin helhet. Exponerat tegel. Circumstantes. Särskilt skydd i KML.
Skövde, Sankt Lukas	1970	Centralkyrka	H-E Heineman	Föga förändrad exteriör. Intakt interiör. Circumstantes. Ägs av stiftelse.
Skövde, Sankt Markus	1975	Centralkyrka	Rolf Bergh	Intakt i sin helhet. Exponerad betong. Glasmåleri. Circumstantes.
Skövde, Sankt Matteus	1972	Vandringsk.	Rolf Bergh	Vandringskyrka. Intakt exteriör. Föga förändrad interiör. Circumstantes.
Tibro, Högåskyrkan	1966	Salkyrka	C H Bergman	Föga förändrad exteriör och interiör. Betong. Glasmåleri. Församlingshem. Klockstapel.
Trollhättan, Gräsvikens kapell	1982	Centralkyrka	Björn Alfredsson	Träkyrka. Intakt i sin helhet. Circumstantes.
Trollhättan, Götalunden	1958	Salkyrka	Leif Wijkmark	Tältform. Förändrad interiör. Församlingshem.
Trollhättan, Håjum	1956	Salkyrka	Åke Porne	Kapellkrematorium. Två kapell. Intakt exteriör. Förändrad interiör. Klockstapel.
Trollhättan, Lextorpskyrkan	1973	Salkyrka	K-E Ydeskog	Föga förändrad exteriör. Tältform. Intakt interiör. Exponerad betong. Församlingshem. Klockstapel. Särskilt skydd i KML.
Trollhättan, Skogshöjden	1990	Salkyrka		Intakt i sin helhet. Församlingshem. Klockstapel.
Vara, Hoppets kapell	1973	Salkyrka	Hans Englund	Gravkapell. Intakt exteriör. Tältform. Förändrad interiör.
Vargön	1979	Salkyrka	K-E Ydeskog	Föga förändrad exteriör. Betongstomme. Intakt interiör. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.
Vänersborg, Blåsutkyrkan	1974	Salkyrka	C-A Hernek	Intakt i sin helhet. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.
Vänersborg, Onsjökyrkan	1988	Salkyrka	Torsten Skoglund	Intakt i sin helhet. Circumstantes. Församlingshem. Klockstapel.

Bilaga 2: Spridningskartor

Karta nr. 1

Kyrkor i Skara stift med till största delen bevarad medeltida plan och murverk

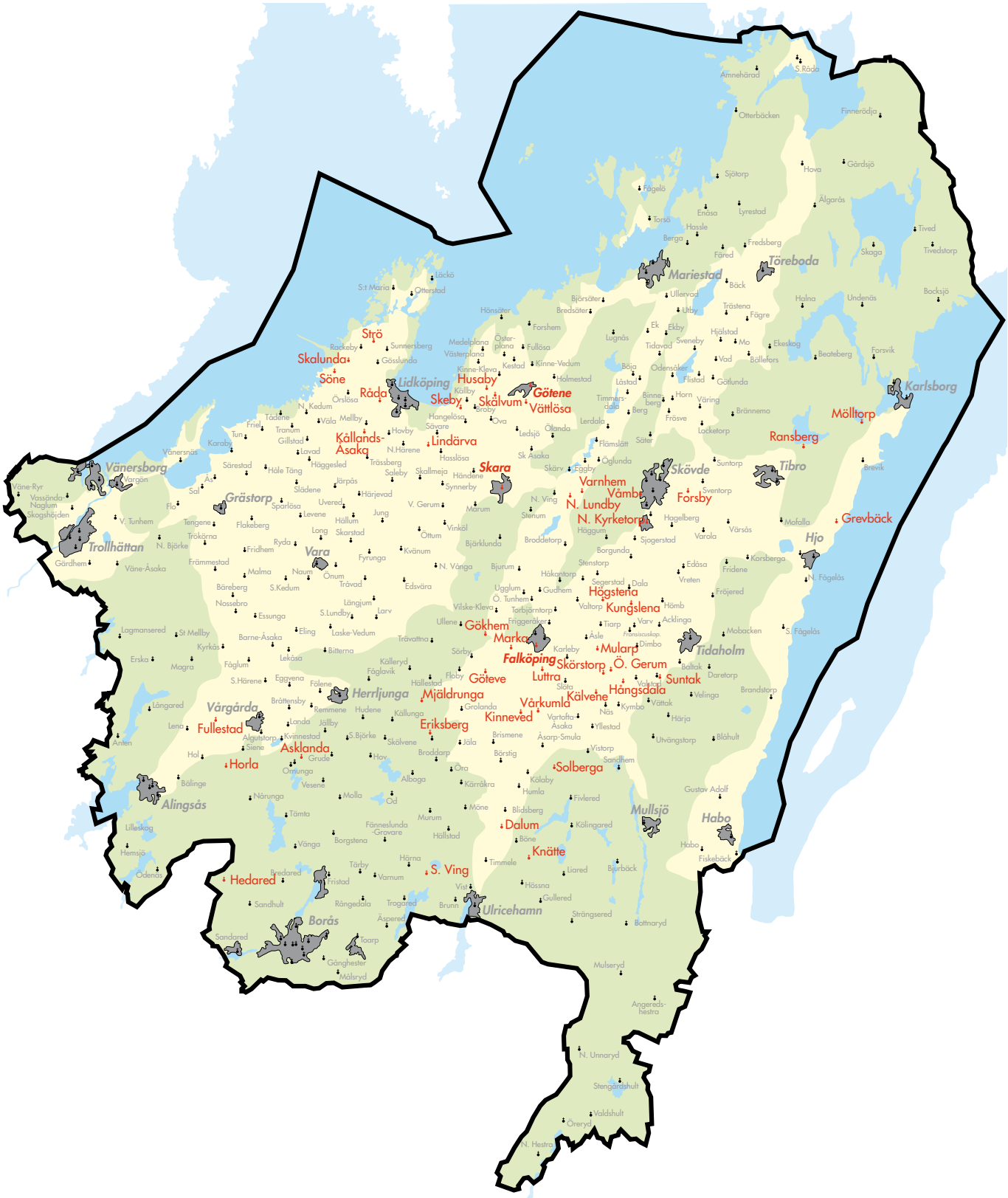

Karta nr. 2

Medeltidskyrkor i Skara stift som om- och tillbyggts under efterreformatorisk tid

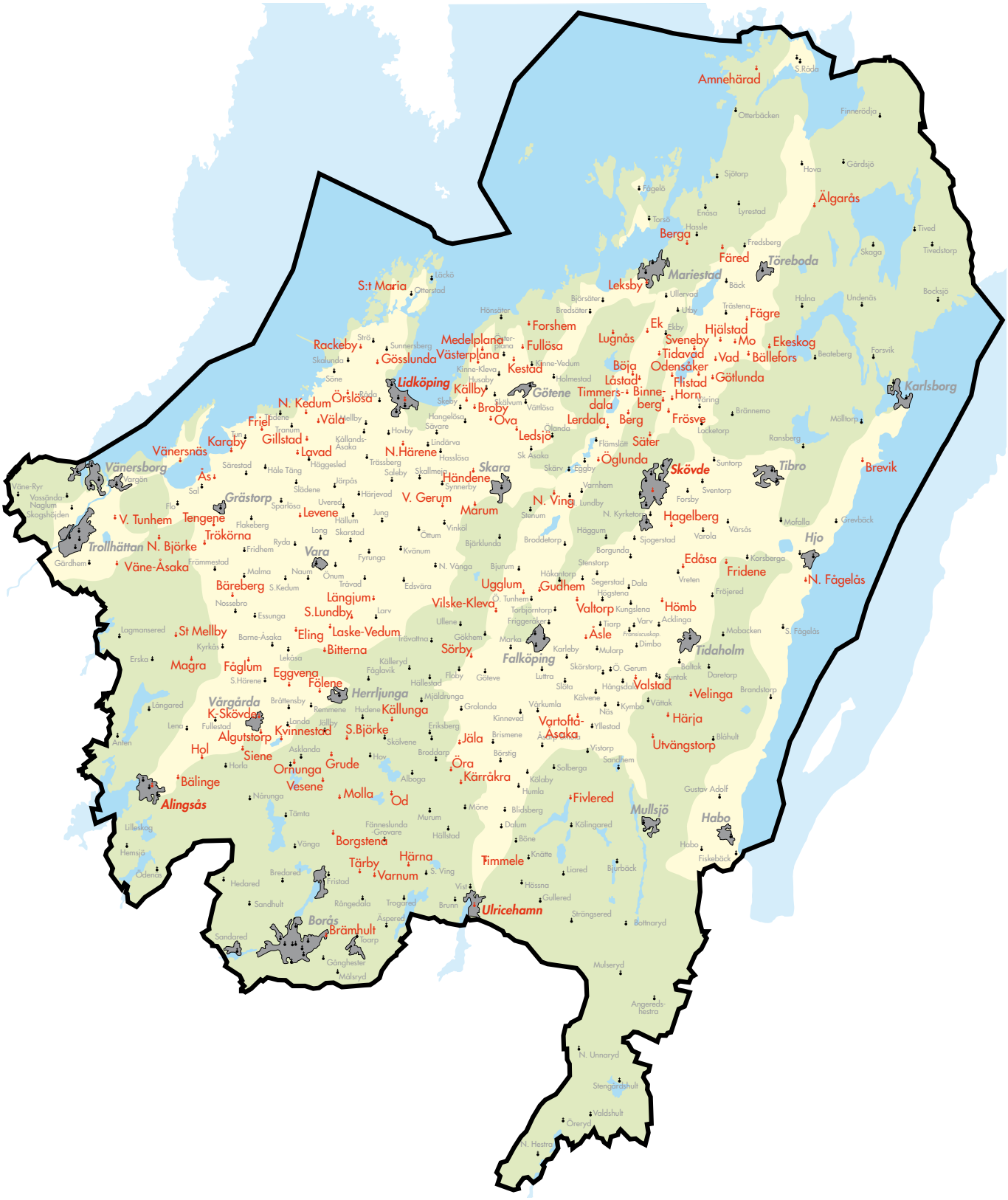

Karta nr. 3
Kyrkor i Skara stift från ca 1600–1760

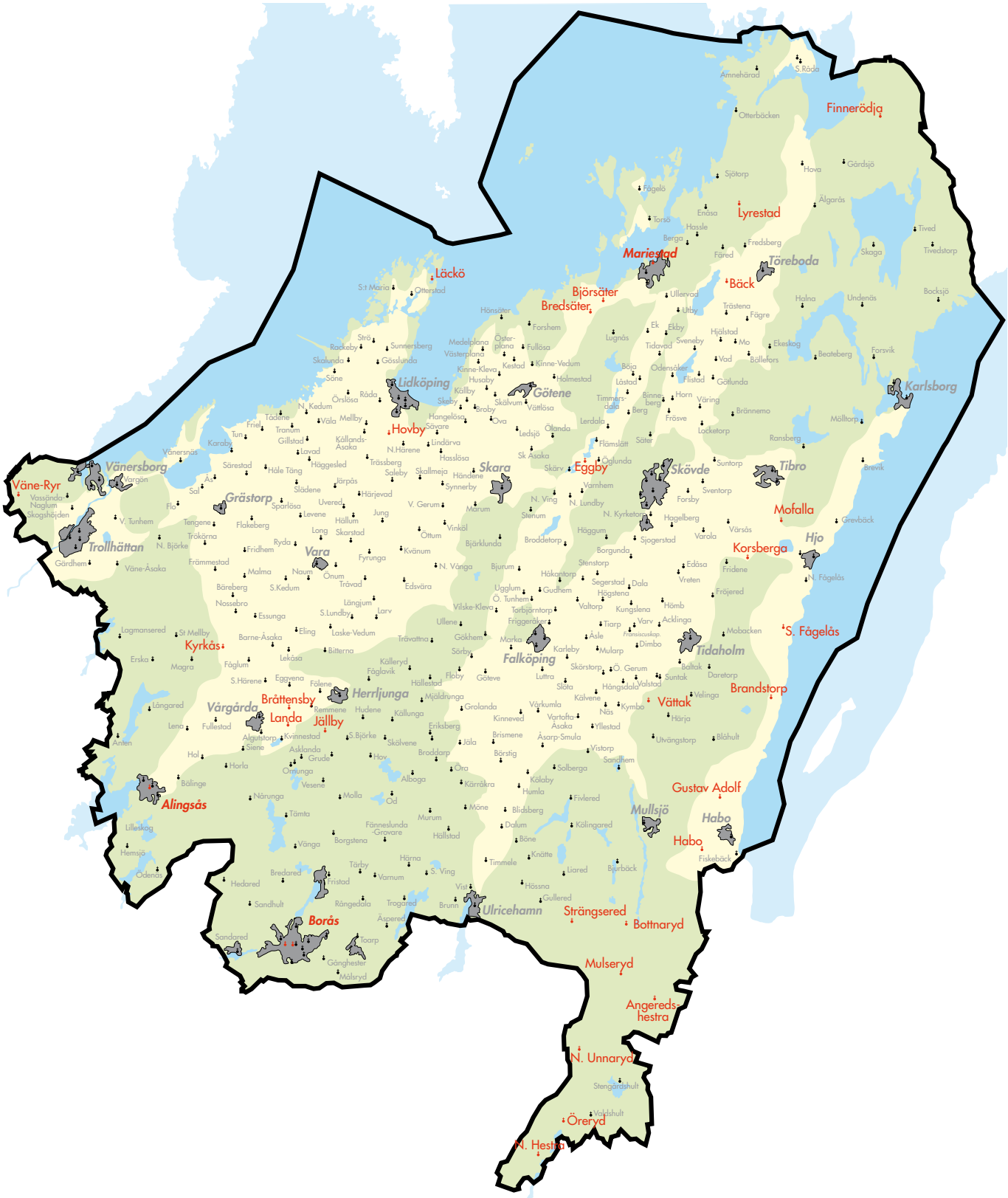

Karta nr. 4
Gustavianska kyrkor i Skara stift ca 1760–1810

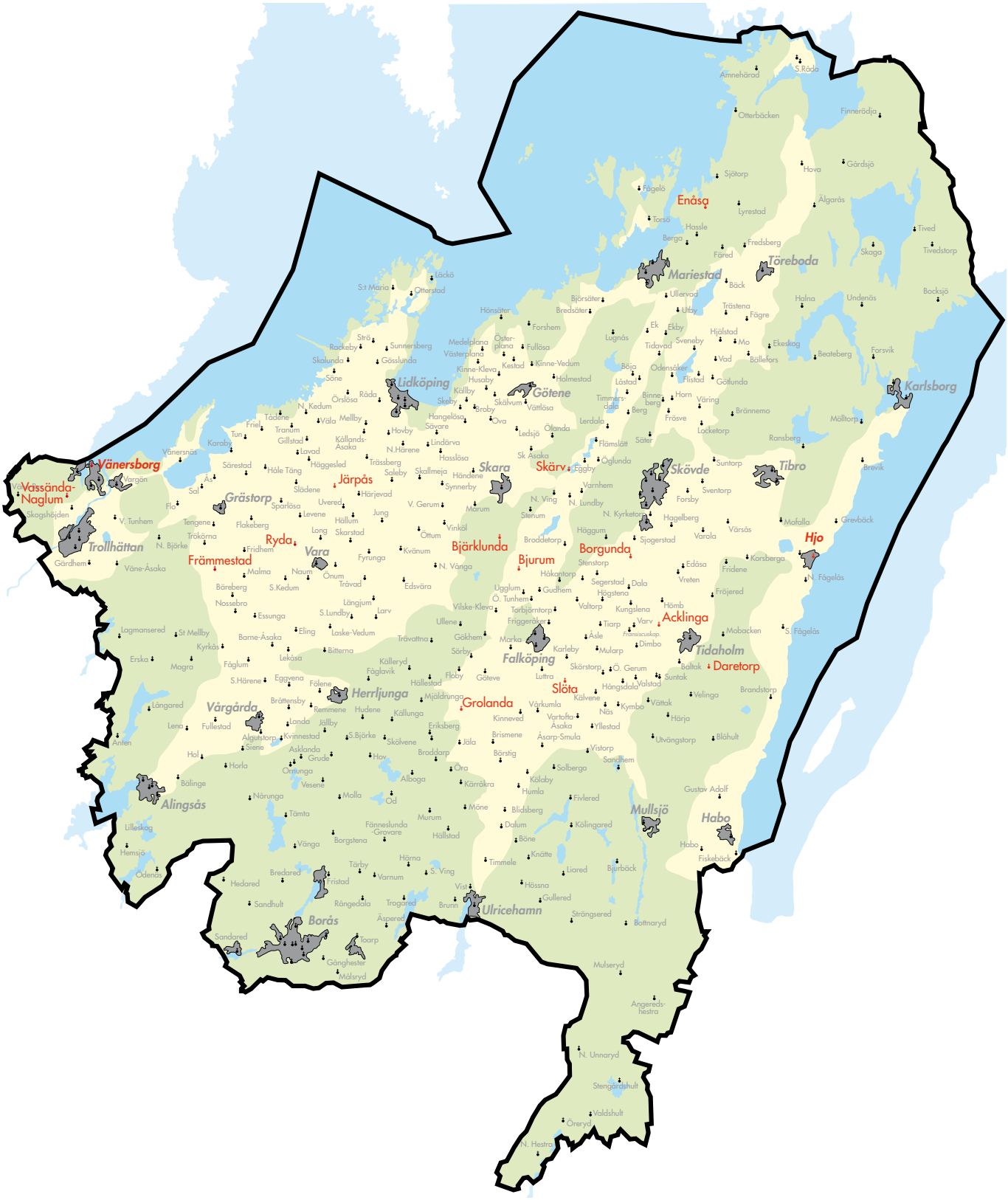

Karta nr. 5
Kyrkor i Skara stift från ca 1810–1900

Karta nr. 6
Kyrkor i Skara stift från ca 1900 till idag

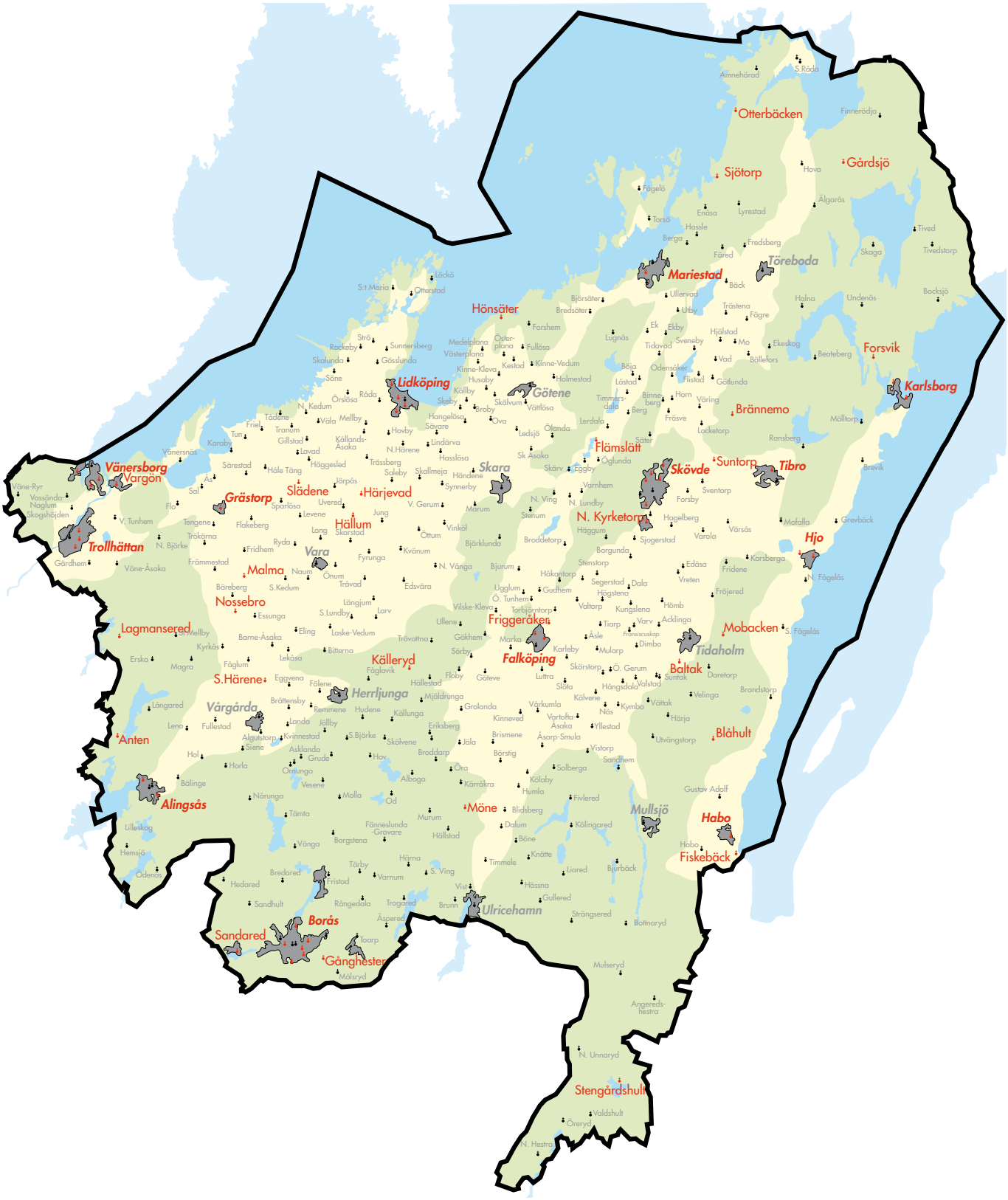

Bilaga 3

Färgfotografier

Kyrkplatsen är ett påtagligt inslag i landskapsbilden. Trädkransen markerar här kyrkogården i Lavad.

Äldre gravstenar, grus, konstrika gravinhägnader och sorgeträd ger höga stämningsvärden på kyrkogården. Västra Tunhem.

Den fullt utvecklade romanska kyrkan av sandstenskvader med absid och västtorn. Kinne-Vedum.

Ett romanskt kyrkorum med värdefulla detaljer från olika epoker och en stark autenticitet. Eriksbergs gamla kyrka.

Stiftets vanligaste kyrkobyggnad, den under 1600- eller 1700-talet med nytt kor utökade medeltidskyrkan, här i Rackeby med för Kålland karaktäristisk 1700-talsspira på tornet.

Barocken präglar många av de i grunden medeltida kyrkorummen, ett arv från Läcköskolans bildhuggare och målarmästare, särskilt rikt i Västerplana kyrka.

Timmerkyrkor kännetecknar stiftets sydöstra, skogrika delar, men har funnits även på andra håll, exempelvis i Gäsene härad där Jällby kyrka ännu står, sannolikt med medeltida ursprung.

Med det fåtal gustavianska kyrkor som uppfördes i stiftet introducerades nyklassicismen. Vassända-Naglum.

Byggmästare från Sandhult ledde byggandet av flera empirekyrkor, särskilt i stiftets södra delar. Sandhults kyrka.

Empirens kyrkorum präglas av ljus, rymd och rena linjer; dekoren är koncentrerad till altare och predikstol. Sandhults kyrka.

Vid 1800-talets mitt uppblandades empirestilen med medeltidsinspirerade detaljer, tydligt i periodens stora kyrkobyggande på Varaslätten. Skarstads kyrka.

Under Helgo Zettervall upphöjdes nygotiken till den enda "sanna" stilen för en kyrka, här hans kyrka i Eriksberg med tidstypiskt exponerad granit i fasaden.

Nygotikens resliga kyrkorum med synliga takstolar och rikt dekormåleri, unikt välbevarat i Eriksbergs nya kyrka.

Emil Viktor Langlets centralkyrkor var ett försök att skapa en uttalat protestantisk arkitektur. Sävare är en av stiftets fyra langletkyrkor.

Nationalromantikens kyrkor kännetecknas av god materialkänsla samt ett fritt bruk av traditionella former och hantverk. Härjevads kyrka, ritad av Ivar Tengbom.

Inspiration från barockens svenska kyrkorum blandas med jugend i det nationalromantiska Hönsäters kapell, ritat av boråsarkitekten Lars Kellman.

Den traditionella formen fortlevde i avskalad tappning inom sakral arkitektur fram till och med 1950-talet, här i Lagmansereds 1930-talskyrka, ritad av den i stiftet flitigt verksamme restaureringsarkitekten Axel Forssén.

Traditionellt uppbyggt kyrkorum med via sacra och höga stämningsvärden i den sedan uppförandet oförändrade kyrkan i Lagmansered.

Stiftets första rent modernistiska kyrka, Hällums kapell, uppfört av lättbetong, limträ och eternit 1956 på Varaslätten.

Det moderna kyrkorummet fokuserar på gemenskapen kring altaret och ett flexibelt nyttjande. Sankt Sigfrid i Lidköping med tidstypiskt exponerat tegel i väggarna, fristående altare och lösa stolar.